

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 342 (575.3)

ТКБ: 67.400

Ш – 49

ШЕРАЛИЗОДА ҶОМӢ ШЕРАЛӢ ИСЛОҲОТИ КОНСТИТУТСИОНӢ ДАР ДАВРАИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ТАҲЛИЛИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи
ихтисоси 12.00.02 – Ҳуқуқи конститусионӣ; ҳуқуқи муҳофизати судии
конститусионӣ; танзими ҳуқуқии ҳокимияти маҳаллӣ

Рохбари илмӣ:
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Диноршоҳ А.М.

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

НОМГУЌИ ИХТИСОРАҲО	3
МУҚАДДИМА	4-20
БОБИ 1. МАФҲУМ ВА МАЗМУНИ ИСЛОҲОТИ КОНСТИТУТСИОНЌИ ҲАМЧУН ПАДИДАИ ҲУҚУҚЌ-КОНСТИТУТСИОНЌИ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	21-103
1.1.Мафҳум ва моҳияти падидаи ислоҳоти конститутсионӣ.....	21-45
1.2. Ғояҳои илмӣ ва принципҳои ҳуқуқии ислоҳоти конститутсионӣ	45-79
1.3.Марҳилаҳои асосии ислоҳоти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	79-103
БОБИ 2. ТАШАККУЛИ ПАДИДАҲОИ КОНСТИТУТСИОНЌИ ДАР ЗАМИНАИ ИСЛОҲОТИ КОНСТИТУТСИОНИИ СОЛИ 1994 ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	104-185
2.1. Ташаккули асосҳои сохтори конститутсионӣ.....	104-134
2.2. Рушди ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар асоси Конститутсияи соли 1994.....	135-153
2.3. Ташаккули конститутсионии мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	153-185
ХУЛОСА	186-190
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ	191
РЌЙҲАТИ АДАБИЁТ	192-214
ИНТИШОРОТ АЗ РЌИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ	215-217

НОМГҶЙИ ИХТИСОРАҲО:

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶМШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон

ИҶШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ

ҶШС – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

қ. – қисм

м. – модда

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Нимаи дуҷуми солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-уми садсолаи сипаришуда бар асари иттифоқ афтодани сиёсати навсозӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ ҳуқуқӣ дигаргуниҳои кулӣ дар ҳаёти мардум ба вуқӯъ пайвастанд. Ин омил ба боло рафтани тафаккури озодаандешӣ, худшиносии миллӣ, густариши арзишҳои демократӣ мусоидат намуда, таҳаввулоту дигаргуниҳои зиёдеро дар шинохту инкишофи давлатдорӣ ҳамчун дастоварди ҷомеаи умумибашарӣ ба миён овард. Дар ин марҳилаи сарнавиштсоз қабули Эълومияи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон 24-уми августи соли 1990 ва қасби Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9-уми сентябри соли 1991 заминаҳои мусоиди ҳуқуқиро дар самти эъмори давлати демокративу ҳуқуқбунёд ва ташаккули падидаҳои конституционӣ аз қабилӣ асосҳои сохтори конституционӣ, вазъи ҳуқуқии инсон ва шахрванд, инчунин, ташкили ҳокимияти давлатиро ба миён овард.

Тағйиротҳои сифатноке, ки баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ хусусан дар даҳсолаи охир дар ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсии Тоҷикистон ба вуқӯъ пайвастанд, таҳлили ҳаматарафа ва илман асоснокро талаб менамоянд. Махсусан, ин таҳаввулот ба масъалаҳои асосии ташаккули давлатдорӣ муносири Тоҷикистон дахл доранд. Дар тули сӣ соли охир бо ташаккул додани асосҳои нави сохтори давлат, ҳокимияти давлатӣ, худидораи маҳаллӣ, амалишавии ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ ва ғайра дар рушди давлатдорӣ Тоҷикистон тағйироти кулӣ ба амал омаданд.

Бояд гуфт, ки барои қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд: ҚТ) заминаҳо ва шароитҳои ҳуқуқии муайян фароҳам оварда шуд, ки сабаби асосии таҳияи ин санади меъёрии ҳуқуқӣ ба шумор мерафт. Яке аз заминаҳои муҳим ва асосии ин раванд аз 20 июли соли 1994 дар Иҷлосияи XIX Шурои Олии ҚТ қабул гардидани Қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии

Тоҷикистон» ба ҳисоб меравад¹. Воқеан, аз ном ва мазмуни ин санад бармеояд, ки санади мазкур ислоҳоти конституциониро дар ҚТ аз лиҳози ҳуқуқӣ танзим намуд. Мушаххасан, гузаронидани ислоҳоти конституционӣ тибқи Қонуни мазкур дар робита бо таҳия ва қабули Конститутсияи ҚТ қабул карда шуд. Аз ин рӯ, қабули Конститутсия нав чавҳар ва ё асоси ислоҳоти конституциониро ташкил медиҳад, ки хусусияти бунёдӣ, созандагӣ, муайяннамоӣ ва устуворнамоиро доро аст.

Ҳамин тавр, лоиҳаи нави Конститутсияи ҚТ ба муҳокимаи умумихалқӣ дар моҳи апрел-июни соли 1994 пешниҳод карда шуд. 6 ноябри соли 1994 дар ҚТ Конститутсияи ҚТ ҳамчун давлати соҳибистиклол қабул гардид² ва аз ин сана дар фазои чамъиятӣ ва давлатии Тоҷикистон таҳаввулоти бузург ба миён омад.

Тавре ки дар Паёми худ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Конститутсия қайд намуданд: «Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷумлаи дастовардҳои бисёр арзишманди даврони соҳибистиклолии мамлакат ба ҳисоб меравад. Дар асоси Конститутсия таъмин намудани соҳибхитӣ, истиклолу озодӣ ва тамомияти арзии кишвар вазифаи асосии давлат буда, тағйирнопазир будани шакли идораи кишвар, моҳияти демократӣ, ҳуқуқбунёду дунявӣ ва иҷтимоии давлат ҳамчун меъёрҳои пойдору устувори он эътироф гардидаанд. Мо бо роҳи гузаронидани ислоҳоти конституционӣ то имрӯз дар самтҳои ҳифзи истиклоли давлатӣ, демократикунонии ҳаёти сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ, ҳуқуқиву фарҳангӣ, таҳкиму тақвияти низоми давлатдорӣ миллӣ ва аркони бунёдии он ба дастовардҳои басо арзишманди таърихӣ ноил гардидем»³.

¹ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июли соли 1994, № 974. Ахбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994, №13, мод.194.

² Ниг.: Дар раёйпурсии умумихалқӣ барои қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2535437 ё 94.4% шумораи умумии интихобкунандагон варзиданд. Дар натиҷа, 2352554 87,5% овоздиҳандагон барои қабули Конститутсияи нави Ҷумҳурии Тоҷикистон овоз доданд. Ниг.: Холикзода А.Г., Маджидзода Дж.З., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана. – Душанбе, 2019. – С. 294.

³ Ниг.: Паёми шодбошии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Конститутсия аз 06.11.2020 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: // <http://president.tj/node/24523>(санаи муроҷиат: 23.04.2021).

Конститутсия заминаи пешравии ҷомеа ва давлат буда, дар асл он ҳуҷҷати барномавии сиёсати давлат мебошад ва маҳз дар он заминаҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ ва мафкуравӣ муайян мегарданд. Конститутсия дорои нуктаҳои барномавии мақсаднок буда, онҳоро бо назардошти қонуниятҳои инкишофи ҷомеа пешбинӣ мекунад. Маҳз бо мақсади аниқтару мушаххастар намудани роҳҳои инкишофи таърихӣ бо назардошти равандҳои нави инкишофи ҷамъият, меъёрҳои Конститутсияи кишвар низ такмил меёбанд, аз ин рӯ, дар яке аз суханронҳои худ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд: «Ҳар гуна ҷомеа, махсусан, ҷомеаи рӯ ба инкишоф доимо дар ҳолати тағйиру дигаргуниҳои куллӣ қарор дорад ва ҷомеаи мо низ аз ин қонунмандии иҷтимоӣ истисно нест. Бо дарназардошти дастоварҳои нав ба нави ҷомеа зарурати ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Тоҷикистон ба миён омад»⁴ ва бо ҳамин мақсад, ба Конститутсияи ҚТ се маротиба солҳои 1999, 2003 ва 2016 тағйиру иловаҳо ворид гардиданд.

Ҷараёни ташаккули меъёрҳои Конститутсия бо инкишофи муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ алоқаманд буда, барои такмили он ислоҳоти конститутсионӣ гузаронида мешавад. Дар ҚТ бо вучуди мубрам арзёбӣ гардидани таҳқиқи ислоҳоти конститутсионӣ ҳамчун як падидаи муҳимми илми ҳуқуқи конститутсионӣ ба пуррагӣ мавриди омӯзишу тадқиқот қарор нагирифтааст ва корҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар ин самт ҷой надоранд. Бо вучуди рӯйи нашр омадани баъзе мақолаву корҳои илмӣ аз ҷониби олимони ватаниву хориҷӣ, намояндагони риштаҳои мухталифи илмӣ оид ба падидаи ислоҳоти конститутсионӣ паҳлуҳои алоҳидаи онро аз нигоҳи илмӣ моҳиятан баррасӣ нагардидааст. Аз ин рӯ дар шароити имрӯзаи инкишофи давлат бо дарназардошти таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ниёз ба таҳқиқи ҳамачонибаи падидаи мазкур аз нигоҳи ҳуқуқӣ эҳсос мегардад.

Таҳлилҳои назариявӣ ва амалиявии падидаи мазкур ва дарки ин зухурот

⁴ Ниг.: Таҳаввулоти конститутсионии Тоҷикистони соҳибистиклол. – Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: КВДН «Қонуният»-и Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019. – 285 с.

дар замони муосир муҳим ба шумор рафта, дар ин замина таҳлил ва баррасии мафҳум ва мазмуни ислоҳоти конституционӣ, ғояҳои илмӣ ва принципҳои ҳуқуқии он, инчунин муайян намудани марҳилаҳои ислоҳоти конституционӣ дар ҚТ ва дар асоси онҳо ташаккули падидаҳои конституционӣ аз қабili асосҳои сохтори конституционӣ, вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд ва тақмили мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар кишвар дар даври соҳибистиқлоли аз нигоҳи илмӣ мубрам арзёбӣ мегардад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Масоили ислоҳоти конституционӣ айни ҳол яке аз мавзӯҳои мубрами ҳуқуқи конституционӣ ба шумор меравад, зеро ҳар як давлат, аз ҷумла ҚТ кӯшиш менамояд, ки роҳи босамари рушди давлатдорӣ худро таъмин созад. Аз ин лиҳоз, олимони ватанӣ ва хориҷӣ паҳлуҳои гуногуни рушд ва тақмили омилҳои давлатдориро зеро таҳлил қарор додаанд. Аз ҷумла, масъалаҳои ҷудоғонаи мавзуи мазкур дар қорҳои илмӣ-тадқиқотии баъзе аз олимони хориҷӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки ба онҳо метавон С.А. Авакян⁵, С.С. Алексеев⁶, А.А. Мишин⁷, А. Медушевский⁸, В.О. Лучин⁹, Н.И. Матузов¹⁰, Н.В. Варламова¹¹, Т.Я. Хабриева¹², В.В. Киреев¹³, Л.В. Бутко¹⁴ ва дигаронро дохил намуд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки масоили ислоҳоти конституционӣ аз ҷониби олимони ватанӣ ба таври пурра мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Дар қорҳои олимони ватанӣ танҳо қисматҳо ва омилҳои ҷудоғонаи ислоҳоти конституционӣ таҳлил шуда, аммо дар сатҳи умумӣ ба таври пурра баррасӣ нашудааст. Бо назардошти ин, зарурияти ба таври

⁵Ниг.: Авакян С.А. Конституционное право России. – В. 2-х т. Т. 2. – М., 2014. – 912 с.

⁶Ниг.: Алексеев С.С. Общая теория права. Т. 2. – М., 1982. – 360 с.

⁷ Ниг.: Мишин А.А. Конституционное(государственное) право зарубежных стран: учебник. – М.: ЗАО «Юрид. дом «Юстицинформ», – 510 с.

⁸ Ниг.: Медушевский А. Конституционный переворот или конституционная реформа: поправки к Конституции 1993 года как инструмент борьбы за власть // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1999. – № 3. – С. 159.

⁹ Ниг.: Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 687 с.

¹⁰ Ниг.: Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. – М., 2004. – 584 с.

¹¹ Ниг.: Варламова Н.В. Конституционный процесс в России (1990-1993 годы) – Центр конституционных исследований Московского общественного научного фонда, 1998. – 156 с.

¹²Ниг.: Хабриева Т.Я. Реформирование Конституции Российской Федерации: возможность и необходимость // Журнал российского права. – 2003. – № 11.

¹³ Ниг.: Киреев В.В. Теоретические проблемы реформирования Конституции Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. – СПб., 2010. – 578 с.

¹⁴ Ниг.: Бутко Л.В. Конституционная реформа: теоретико-правовой анализ: дис. ... д-ра юрид. наук. – СПб., 1998. – 426 с.

муфассал мавриди таҳқиқ қарор додани падидаи ислоҳоти конститусионӣ дар ҶТ ба вучуд омадааст.

Баъзе паҳлуҳои маҳфум ва моҳияти ислоҳоти конститусионӣ дар таҳқиқотҳои олимони зерини ватанӣ ба мисли З. Ализода¹⁵, Б.С. Гадоев¹⁶, А.М. Диноршоев¹⁷, А. Достиев¹⁸, А.И. Имомов¹⁹, Ҷ.М. Зоир²⁰, И.К. Миралиев²¹, Р.Ш. Шарофзода²², А.Ғ. Холиқзода²³ ва дигарон мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Паҳлуҳои дигари мавзуи мазкур, аз ҷумла, омилҳои таърихӣ ва марҳилаҳои татбиқи ислоҳоти конститусионӣ дар Тоҷикистонро метавон дар қорҳои илмӣ анҷомдодаи У.А. Азиззода²⁴, Б.С. Гадоев²⁵, А.И. Имомов²⁶, Ҷ.М. Зоир²⁷, Ф.Т. Тоҳиров²⁸, И. Шодиев²⁹, Д.Д. Ҳошимзода³⁰, Х. Ҳамидов³¹

¹⁵ Ниг.: Ализода З. Эволюция института парламента в Республике Таджикистан. – Душанбе: ТНУ, 2013. – 206 с.

¹⁶ Ниг.: Гадоев Б.С. Конституцияҳои Тоҷикистон: пайдоиш ва инкишоф (дар ҳаммуаллифӣ) / Муҳарири масъул Имомов А.И. / Б.С. Гадоев. – Душанбе, 2014. – 840 с.; Гадоев Б.С. Такмили ҳуқуқ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври истиқлолият. – Душанбе, 2016. – 379 с.

¹⁷ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2007. – 200 с.

¹⁸ Ниг.: Достиев А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесения изменений и основные положения. – Душанбе, 2001. – 240 с.

¹⁹ Ниг.: Имомов А. Нақши Конституция дар бунёди давлатдорӣ миллии тоҷикон. – Душанбе: 2011. – 361 с.; Имомов А. Таджикистан на пути к укреплению независимости // Конституционно-правовые проблемы развития Республики Таджикистан (1992-1998). – Душанбе, 1998. – 208 с. Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2004. – 338 с. Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри қорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – 766.

²⁰ Ниг.: Зоиров Дж.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности (историко-правовой анализ). – СПб.: Реноме, 2014. – 287 с.; Маджидзода Д.З. Конституция Республики Таджикистан: 20 лет. – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – 152 с.

²¹ Ниг.: Миралиев И.К. Правовое государство и прав человека: Монография. – Душанбе, 2015. – 258 с.

²² Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Тафсири Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар робита бо мафҳумҳои илмӣ он // Ахбори Суди конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – №2. – С. 24-26. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе 2008. – 566 с.

²³ Ниг.: Холиқзода А.Ғ., Маджидзода Дж.З., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана. – Душанбе: Мехрона, 2019. – 488 с.

²⁴ Ниг.: Азизов У.А. Конституционные основы судебной-правовой политики в Республике Таджикистан // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография. – СПб, 2019 – С. 435-439.

²⁵ Ниг.: Гадоев Б.С. Воплощение политико - правовых (согласительных) документов в Конституции Республики Таджикистан // «Конституционное право и политика: проблемы взаимодействия в современном мире» // Материалы международной научной конференции. – Москва, 27-31 марта 2012 г. / под ред. С.А. Авакьяна. – М., 2012. – 523 с.

²⁶ Ниг.: Имомов А. Таджикистан на пути к укреплению независимости // Конституционно-правовые проблемы развития Республики Таджикистан (1992-1998). – Душанбе, 1998. – 208 с.

²⁷ Ниг.: Зоиров Д.М. Феноменология государственности: теоретическое сравнительно-правовое исследование: Монография. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2003. – 351 с.

²⁸ Ниг.: Тоҳиров Ф.Т. История государства и права Таджикистана (1917-1929 гг.). Том 2, часть 2. – С. 138-201.

²⁹ Ниг.: Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2009. – 176 с.

³⁰ Ниг.: Ҳошимзода Д.Д. Конституция ва рушди давлатдорӣ навин / Ахбори Суди конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. №3-4. С.57-67.

мушоҳида намуд.

Вобаста ба бунёди давлатдории миллии тоҷикон, рушди падидаҳои сохтори конституционӣ аз ҷониби олимони ватании зерин корҳои илмӣ анҷом дода шудаанд: Б.С. Гадоев³², А.М. Диноршоев³³, А. Достиев³⁴, А.И. Имомов³⁵, Ҷ.М. Зоир³⁶, И.Қ. Миралиев³⁷, Б.А. Сафарзода³⁸, Д.С. Раҳмон³⁹.

Масоили зарурияти ислоҳоти конституционӣ дар самти ҳуқуқи инсон, рушди фарҳанги ҳуқуқӣ, таъсири омилҳои ҷаҳонишавӣ ба ислоҳоти ҳуқуқӣ аз ҷониби чунин олимони ватанӣ, ба монанди С.Ю. Алимов⁴⁰, А.М. Диноршоев⁴¹, Э.С. Насриддинзода⁴², Ҷ. Саъдизода⁴³, С.М. Салоҳидинова⁴⁴, И.Х. Саидзода⁴⁵, Д.С. Раҳмон⁴⁶, Д.Х. Элназаров⁴⁷ мавриди коркард қарор гирифтааст.

Доир ба масоили раванди ташкил ва гузаронидани муҳокимаи

³¹ Ниг.: Ҳамидов Х.Ҳ. Тақомули Қонуни асосии Тоҷикистони муосир. – Душанбе, 2005. – 190 с.

³² Ниг.: Гадоев Б.С. Конституционно-правовые институты непосредственной демократии в Республике Таджикистан /Отв. ред. доцент А.И. Имомов. – Душанбе: Типография ГНУ, 2014. – 224 с.

³³ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2007. – 200 с.

³⁴ Ниг.: Достиев А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесения изменений и основные положения. – Душанбе, 2001. – 240 с.

³⁵ Имомов А. Таджикистан на пути к укреплению независимости // Конституционно-правовые проблемы развития Республики Таджикистан (1992-1998). – Душанбе, 1998. – 208 с.

³⁶ Ниг.: Маджидзода Д.З. Конституция Республики Таджикистан: 20 лет. – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – 152 с.

³⁷ Ниг.: Миралиев И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – 205 с.

³⁸ Ниг.: Сафаров Б.А. История воплощения концепций и международных стандартов в области прав человека в правовую систему Республики Таджикистан дис. ... д-ра юрид. наук. – 2015. – 359 с.

³⁹ Ниг.: Сафаров Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры. – Душанбе, 2014. – 228 с.

⁴⁰ Ниг.: Алимов С.Ю. Конституционное право Республики Таджикистан: учебник. Под общей ред. Диноршоева А.М. / С.Ю. Алимов – Душанбе, 2018. – 528 с.

⁴¹ Ниг.: Диноршоев А.М. Закрепление прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан по Конституции 1994 г. // Современная гуманитарная наука: проблемы и перспективы развития: материалы международной научной конференции, 16 июня 2015 г. – С. 48-54.

⁴² Ниг.: Насурдинов Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане. – Душанбе: Истеъдод, 2010. – 196 с.

⁴³ Ниг.: Саъдизода Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2017. – 241 с.

⁴⁴ Ниг.: Салоҳидинова С. Теоретические аспекты понятия и содержания прав и свобод человека // «Совершенствование законодательства в сфере прав человека». Материалы научно-практической конференции, посвященной 30-ой годовщине принятия Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения. – Душанбе: Ирфон, 2015. – С. 63-73.

⁴⁵ Ниг.: Саидов И.Х. Конституционное право граждан на обращение и его реализация в Республике Таджикистан. – М., 2014. – 160 с.

⁴⁶ Ниг.: Раҳмон Д.С. Ҷаҳонишавӣ ва таъсири он ба низоми ҳуқуқи Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе: Сино, 2018. – №6. Қисми II. – С. 201-203.

⁴⁷ Ниг.: Элназаров Д.Х. Правовое регулирование прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан (конституционно-правовой аспект). – Душанбе: РТСУ, 2009. – 224 с.

умумихалқӣ, таҳлили фаъолияти комиссияи конституционӣ ва гузаронидани раъйпурсии конституционӣ олимони ватанӣ Х.Х. Ҳамидов⁴⁸, ва Б.С. Гадоев⁴⁹ таҳқиқотҳои назаррас ба анҷом расонидаанд.

Вобаста ба масъалаи ташаккул ва рушди фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ олимони зерин иброи назар намудаанд:

- рушди ҳокимияти қонунгузор – З. Ализода⁵⁰, А.И. Имомов, С.Н. Якубова⁵¹;
- рушди ҳокимияти иҷроия – А. Достиев⁵², С.И. Иброҳимов⁵³, Х.О. Ойев,⁵⁴ И. Ҳ. Саидзода⁵⁵, М.С. Сулаймонзода⁵⁶;
- рушди ҳокимияти судӣ – Х.М. Мирзамонзода⁵⁷, М.А. Маҳмудзода⁵⁸, Д.С. Раҳмон⁵⁹, И. Шодиев⁶⁰, К.Н. Холиқов⁶¹.

Таҳлили муфассали вазъи кунунии давлат ва ҷомеа, зарурияти гузарондани ислоҳоти конституционӣ дар самтҳои мухталифи рушди давлатдорӣ Тоҷикистон ва муайян намудани тартиб, хусусият ва шароити он барои ҳифзи манфиатҳои давлату ҷомеа, ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон

⁴⁸ Ниг.: Ҳамидов Х.Х. Тақомули Қонуни асосии Тоҷикистони муосир. – Душанбе, 2005. – 190 с.

⁴⁹ Ниг.: Гадоев Б.С. Масоили тақмили Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 // Конституция заминаи ташаккули ҳуқуқ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон (Маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20 – солагии қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) (Зери назари д.и.ф., профессор А.А. Шамолов. Мухарирони масъул н.и.х., ҳуқуқшиноси шоистаи Тоҷикистон, дотсент А.И. Имомов, Б.С. Гадоев). – Душанбе, 2014. – С. 49-62; Гадоев Б.С. Нақши Конституция дар таъмини таҳкими ваҳдати миллӣ\Инкишофи падидаи конституционализм дар даврони истиқлолияти Тоҷикистон. (Маводҳои конференсия байналмилалии илмӣ-амалӣ). // Зери таҳрири н.и.х. дотсент Диноршоев А.М. – Душанбе, 2014. – С.100-112.

⁵⁰ Ниг.: Ализода З. Эволюция института парламента в Республике Таджикистан. – Душанбе, ТНУ, 2013. – 206 с.

⁵¹ Ниг.: Якубова С.Н. Конституционно-правовой статус Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – Душанбе, «Эр-граф», 2009. – 156 с.

⁵² Ниг.: Достиев А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесения изменений и основные положения. – Душанбе, 2001. – 240 с.

⁵³ Ниг.: Ибрагимов С.И. Административная юстиция в центрально-азиатских государствах: проблемы становления и развития: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2013. – 459 с.

⁵⁴ Ниг.: Ойев Х., Сафаров Б.А. Механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон ва шахрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 2013. – 256 с.

⁵⁵ Ниг.: Саидов И.Х. Конституционное право граждан на обращение и его реализация в Республике Таджикистан. – М., 2014. – 160 с.

⁵⁶ Ниг.: Сулаймонов М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан. – Душанбе, 2019. – 156 с.

⁵⁷ Ниг.: Гафуров Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы развития. – Душанбе, 2007. – 186 с.

⁵⁸ Ниг.: Маҳмудзода М.А. Сиёсати ҳуқуқи ва давлати демократӣ – Душанбе, 2017. – 632 с.

⁵⁹ Ниг.: Раҳмон Д.С. Правовая природа актов Конституционного суда Республики Таджикистан. – Душанбе, 2020. 184 с.

⁶⁰ Ниг.: Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2009. – 176 с.

⁶¹ Ниг.: Холиков К.Н. Конституционный суд и конституционное судопроизводство в Таджикистане. – Душанбе, 2014. – 336 с.

дар сатҳи қонунгузорӣ таҳлили амиқи худро талаб менамояд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи конституционии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар мавзӯи «Масъалаҳои конституционӣ-ҳуқуқии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва тақмили қонунгузорӣ» барои солҳои 2016-2020 иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади тадқиқоти мазкур гузаронидани таҳқиқи назариявӣ ва ҳуқуқӣ-конституционӣ доир ба маҳфум ва моҳияти ислоҳоти конституционӣ, муайян намудани ғояҳо, марҳила ва тартиби амалишавии чараёни ислоҳоти конституционӣ, раванди гузарондани ислоҳоти конституционии падидаҳои асосии давлатдорӣ Тоҷикистон, тақмили минбаъда ва инъикоси он дар Конститутсияи ҚТ ва қонунгузорӣ мебошад. Дар рафти баррасии мавзӯи мазкур як қатор андешаҳои судманд бобати ворид намудани тағйирот ба қонунгузории миллии оид ба мукамал намудани сохтори давлатдорӣ миллии, вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд, ташкил ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ пешниҳод шудааст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба мақсадҳои дар таҳқиқот гузошташуда иҷрои вазифаҳои зерин зарур мебошад:

- 1) гузаронидани таҳқиқот оид ба мафҳум ва моҳияти ислоҳоти конституционӣ ҳамчун падидаи ҳуқуқи конституционӣ дар ҚТ;
- 2) муайян намудани ғояҳои илмӣ ва принципҳои ҳуқуқии ислоҳоти конституционӣ;
- 3) таҳлил намудани марҳилаҳои асосии ислоҳоти конституционӣ дар ҚТ;
- 4) таҳқиқи масоили ташаккули асосҳои сохтори конституционӣ ва омилҳои рушди минбаъдаи он;
- 5) таҳлил намудани ҳолати кунунии вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд дар заминаи ислоҳоти конституционӣ дар ҚТ;
- 6) манзур намудани тақлифу пешниҳодҳо чӣхати тақмил додани фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатии ҚТ дар заминаи ислоҳотҳои

конститутсионии гузаронидашуда.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқотро муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии раванди таҳаввулоти давлатдорӣ, ки ба чараёни ислоҳоти конститутсионӣ асос ёфтааст, ташкил медиҳад.

Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ. Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ асосҳои назариявӣ ва амалиявии меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ оид ба чараёни ташаккули падидаҳои конститутсионӣ аз қабилӣ тақмили асосҳои сохтори конститутсионӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ва инчунин, рушди ҳокимияти давлатӣ дар асоси Конститутсияи соли 1994 ва ислоҳотҳои конститутсионии дар солҳои 1999, 2003 ва 2016 дар кишвар баргузоргардидаро ташкил дода, баъзе аз андешаҳо ва навгониҳои судманд дар асоси назария ва амалияи раванди ислоҳоти конститутсионӣ дар ҚТ, аз қабилӣ мафҳум ва мазмуни ислоҳоти конститутсионӣ, инчунин, муайян намудани мафҳуми ғояҳои илмӣ ва принципҳои ҳуқуқии ислоҳоти конститутсионӣ, таҳлили марҳилаҳои ислоҳоти конститутсионӣ дар ҚТ пешниҳод гардидааст.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур фарогири ду марҳилаи рушди ислоҳоти конститутсионӣ дар ҚТ мебошад: 1) чараёни ислоҳоти конститутсионӣ дар Тоҷикистон дар заминаи таҳия ва қабули конститутсияи соли 1994; 2) чараёни ислоҳоти конститутсионӣ дар Тоҷикистон дар заминаи тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ (1999, 2003 ва 2016). Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ фарогири солҳои 2017-2023 мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро ғояҳо ва ақидаҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ, ба мисли С.А. Авакян, З. Ализода, М.В. Баглай, Б.С. Гадоев, А.М. Диноршоев, А.И. Имомов, Е.И. Козлов А.Н. Кокотов, О.Е. Кутафин, Қ.М. Зоир, Н.Г. Мишин, Б.А. Сафарзода, Д.С. Раҳмон, С.М. Салоҳидинова, М.С. Сулаймонзода, Б.Н. Топорнин, В.А. Туманов, В.Е. Чиркин, Л.М. Энтин ва дигарон ташкил медиҳанд.

Ҳамзамон, ҳангоми омода намудани диссертатсия муаллиф ба қорҳои

олимони соҳаи назарияи давлат ва ҳуқуқ, ба мисли Е.В. Анисимов, В.П. Баляев, Э.Б. Буризода, К.Ф. Гутсенко, Б.М. Лазарев, Н.Н. Марчук, Э.С. Насридинзода, В.С. Нерсисянц, Ю.Г. Орлов, А.С. Пиголкин, Р.Ш. Шарофзода, А.Ғ. Холиқзода, Ф.Т. Тоҳиров, Ю.А. Тихомиров ва дигарон рӯ овардааст.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Ҳангоми навиштани диссертатсия, усулҳои умумиилмӣ (диалектикӣ, низомнок, функционалӣ ва ҳуқуқӣ), ва илмӣ-хусусӣ (муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ, шаклӣ-ҳуқуқӣ) истифода шудаанд. Истифодаи усулҳои мазкур дар алоқамандӣ бо дастовардҳои, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ имконияти бо меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ равандҳои муҳимми сиёсӣ-ҳуқуқӣ танзими худро ёфтааст ва инчунин, танзими ҳуқуқи тартиби ташкил ва баргузори тағйиру иловаҳо ба Қонуни асосӣ дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба таври муфассал мустаҳкам гардидааст. Бинобар ин, дар ҳаҷми пурра татбиқ намудани ислоҳоти конститутсионӣ дар робита ба хусусиятҳои иҷтимоӣ ва сиёсии он истифода бурда мешавад.

Хулосаҳои назариявӣ ва пешниҳодҳо дар доираи тадқиқоти мазкур фарогири масъалаҳои муҳимми замони муосир мебошанд, ки дар рисолаҳои муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ ва назарияи давлат ва ҳуқуқ ба вуҷуд омадаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ: Зимни анҷом додани тадқиқоти мазкур Конститутсияҳои ҶШС Тоҷикистон, Конститутсияи ҚТ аз соли 1994, Қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон», қонунҳои конститутсионӣ, қонунҳои ҷорӣ, Фармонҳои Президенти ҚТ, истифода гардидааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Таҳқиқоти мазкур аввалин таҳқиқотест, ки дар он кӯшиши омӯзиши падидаи ислоҳоти конститутсионӣ аз лиҳози назариявӣ ва амалӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Дар асоси омӯзиши омилҳои воқеӣ, ки дар маҷмӯъ мазмуни ислоҳоти конститутсиониро ташкил медиҳанд, муаллиф моҳият, зарурият, ғоя,

марҳилаҳои гузарондани ислоҳоти конституциониро таҳлил намуда, инчунин, заминаҳои ислоҳоти конституционии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, тартиби ташкилу фаъолияти мақомоти давлатӣ ва пешниҳодҳои назариявӣ ва амалӣ доир ба масъалаи баррасишавандаро ироа менамояд.

Дар рисола, масоили робитаи ислоҳоти конституционӣ ба падидаи конституционализм, асосҳои сохти давлатӣ, ҳуқуқи инсон, таъзияи ҳокимияти давлатӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Дар асоси таҳлили баанҷомрасонидашуда нуктаҳои зерин ба ҳимоя пешниҳод карда мешавад:

1. Ислоҳоти конституционӣ – падидаи ҳуқуқӣ-конституционӣ буда, аз маҷмуи чорабиниҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ-сиёсӣ иборат аст, ки бо мақсади гузаронидани дигаргуниҳои кулӣ ба Қонуни асосии давлат ва ё дар тарҳи нав қабул намудани он, инчунин дар асоси он тадриҷан мутобиқ намудани қонунгузори давлат равона карда мешавад.

Дар заминаи мафҳуми муайяншуда хусусиятҳои ислоҳоти конституциониро чунин муайян кардан имконпазир аст: ислоҳоти конституционӣ пеш аз ҳама зухуроти сиёсӣ-ҳуқуқӣ мебошад; ба чорабиниҳои давлатии хусусияти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ ташкилидошта алоқаманд аст; баҳри дигаргунии қисман ё куллии Конституция равона мешавад; бо мақсади тадриҷан тағйир додани қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад; ислоҳоти конституционӣ хусусияти рушдбанда (диалектикӣ) дорад.

2. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда чунин мафҳуми принципи ҳуқуқии ислоҳоти конституциониро метавон пешниҳод намуд: – принципи ислоҳоти конституционӣ асосҳои роҳбарикунандае мебошанд, ки таҳкурсии низоми ислоҳоти конституциониро ташкил дода, маҷмуи муносибатҳои вобаста ба амалисозии ислоҳоти конституционӣ бавучудомадаро муайян месозад.

Ба андешаи мо, асосҳои ислоҳоти конституциониро ба ғояҳои илмӣ ва принципҳои ҳуқуқӣ чун намудан ба мақсад мувофиқ аст. Ғояҳои илмӣ ин ақидаҳое мебошанд, ки моҳият, зарурият ва асосҳои ислоҳоти

конститутсиониро муайян менамоянд. Ба зумраи ғояҳои илмӣ ғояи мутавазини инкишофи низоми сиёсӣ, мукамалнамоии тарҳи конститутсионии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, рушди гуногуншаклии мафкуравӣ, ғояи инкишофи озодии иқтисодии шаҳрвандон ва масъулияти иҷтимоии давлат дохил мешаванд.

Принсипҳои ҳуқуқӣ бошад, ин асосҳои роҳбарикунандае мебошанд, ки амалӣ шудани раванди ислоҳоти конститутсиониро таъмин менамоянд: принсипи татбиқи унсурҳои илмӣ дар раванди гузарондани ислоҳоти конститутсионӣ, принсипи хуввияти ҳуқуқии миллӣ, принсипи инкишофи меъёрҳои Конститутсия дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, принсипи ҳамкориҳои самарабахши мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар раванди гузаронидани ислоҳоти конститутсионӣ, принсипи таъминоти барномавии ислоҳоти конститутсионӣ.

3. Бо назардошти қабул ва такмили Конститутсияи ҚТ мо чунин марҳилаҳои ислоҳоти конститутсиониро дар замони муосир мувофиқ мешуморем:

– қабули Конститутсияи ҚТ ҳамчун асоси оғозёбии давраи рушди ҷомеа ва давлат дар ҚТ;

– такмили минбаъдаи Конститутсияи ҚТ дар заминаи вориднамоии тағйиру иловаҳо ба он.

4. Асосҳои сохтори конститутсионӣ – ин принсипҳои асосии дар Конститутсия мустаҳкамгардида мебошад, ки баҳри тавсифи давлати конститутсионӣ равона шуда, доираи васеи муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамоянд. Равандҳои дар ҷаҳон баамаломата, баҳусус тағйироти геополитикӣ вобаста ба паҳншавии шаклҳои нави таҳдидҳои терроризму ифротгарой, бӯҳронҳо ва дигаргуниҳои гуногуни иқтисодӣ ба якпорчагии сохтори конститутсионии ҚТ таъсир мерасонанд. Аз ин лиҳоз, зарурати танзими конститутсионии чунин асосҳои муҳимми бунёди давлатдорӣ, аз қабилӣ амнияти конститутсионӣ, соҳибхитиёрии иқтисодӣ, ҳифзи худшиносӣ ва гуногунии фарҳангӣ (релятивизми фарҳангӣ) ва ғайра ба миён омадааст. Яъне дар рафти дигаргунсозии минбаъдае, ки дар ҷумҳурии мо ба амал

меоянд, бояд ба масъалаҳои ишорашуда диққати ҷиддӣ ва мақоми конституционӣ дода шавад, ки асосҳои сохти конституционии давлатро муайян мекунад. Тамоми дигаргунсозиҳои миллӣ ва таҳкими конституционии онҳо бояд дар асоси арзишҳои миллӣ ва фарҳангӣ ба роҳ монда шаванд, ки ин пояҳои давлатдорӣ муосирро тоҷиконро мустаҳкам менамояд.

5. Вобаста ба пешрафти ҷамъият ва амалияи давлатҳои хориҷӣ дар сатҳи Конститутсия зарурияти ворид намудани меъёри нав дар самти ҳуқуқи озодиҳои инсон ба миён омадааст. Ба чунин ҳуқуқҳо, пеш аз ҳама, ҳуқуқҳои иттилоотӣ ва экологии шаҳрвандон, масъалаҳои танзими ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ ва роҳҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон дохил мешаванд.

6. Дар заминаи ислоҳоти конституционии ҚТ принсипи таҷзияи ҳокимият дар Конститутсия бори аввал ба вуҷуд омад. Инкишофёбии минбаъда мақомоти давлатӣ бо ин принсип асос ёфта, ба ҳайси заминаи инкишофёбии ислоҳоти конституционии шохаҳои ҳокимияти давлатӣ дар Тоҷикистон гардид.

Ислоҳоти конституционии мақомоти қонунгузорро метавон ба ду қисм ҷудо кард, яке ислоҳоти низоми парламонӣ, ки хусусияти сохториро дорад (ислоҳоти конституционии соли 1999) ва дигаре, ки хусусияти ташкилиро дорад (ислоҳоти конституционии соли 2003 ва соли 2016).

Падидаи президентиро бошад, метавон ба ду марҳила ҷудо намуд: марҳилаи якум – таъсис ва барқарор намудани мансаби Президенти ҚТ дар заминаи қабули Конститутсияи ҚТ соли 1994; марҳилаи дуюм – ислоҳоти конституционии солҳои 1999, 2003 ва 2016 ва дар асоси онҳо ташаккули падидаи мазкур (1999-2016).

Раванди ташаккули низоми судии муосир аз лаҳзаи ба даст овардани Истиқлолият ва қабули Конститутсияи соли 1994 оғоз гардид.

Дар баробари ин, бояд зикр кард, ки раванди ташаккули низоми судии муосир 4 марҳилаи ислоҳоти конституциониро паси сар кардааст.

- Ба даст овардани Истиқлолияти давлатии ҚТ;
- Ислоҳоти ҳокимияти судӣ бо қабули Конститутсияи соли 1994;

- Ислоҳоти конституционии ҳокимияти судӣ солҳои 1999 ва 2003;
- Ислоҳоти конституционии ҳокимияти судӣ бо қабул шудани барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ;

Зимни анҷом додани таҳқиқоти илмӣ аз ҷониби муаллиф як қатор **тавсияҳои амалӣ** пешниҳод шудаанд:

1. Пешниҳод менамоем, ки дар Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи райъпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» боби алоҳида дар бораи тартиби қабул ва ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия ворид карда шавад. Дар боби мазкур мафҳум, принципҳои ҳуқуқӣ ва чараёни амалисозии ислоҳоти конституционӣ муқаррар кардан ба мақсад мувофиқ мебошад.

2. Дар боби 2 Конститутсияи ҚТ «ҳуқуқи фаъолияти соҳибкорӣ» ҳамчун ҳуқуқи мустақили инсон дар низоми ҳуқуқу озодиҳои конституционӣ, муқаррар карда шавад. Ҳамчунин, дар Конститутсияи ҚТ муқаррароте вучуд надорад, ки масъалаҳои рушди рақобат ва манъи фаъолияти инҳисориро танзим кунанд, ки бояд ҳамчун кафолати махсуси ҳуқуқӣ-конституционии ин ҳуқуқ баромад кунанд.

3. Зарур аст, ки масъалаи ба мақомоти судӣ додани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ баррасӣ карда шавад. Аз сабаби он ки суд ҳамчун шоҳи мустақили ҳокимияти давлатӣ дар Конститутсия мустаҳкам карда шудааст, пешниҳод менамоем, ки дар баробари шоҳи қонунгузорӣ ва иҷроия ба мақоми болоии судӣ ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ дода шавад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқотро нуқтаҳои дар диссертатсия овардашудаи муаллиф, ки назарияи ислоҳоти конституционии кишварро муайян намуда, илова бар ин, рушди падидаҳои конституциониро такмил медиҳанд ва ба он хусусияти ҳамаҷониба мебахшад, ташкил менамояд. Хулосаҳои дар натиҷаи таҳқиқот бадастомада имконияти истифодаи онро ҳамчун заминаи методологӣ барои такмили минбаъдаи ғояҳои ислоҳоти конституционӣ ҳамчун яке аз самтҳои муҳим дар рушди илми ҳуқуқи конституционӣ ва ҳуқуқи ватанӣ метавонад барои таҳқиқотҳои минбаъда хизмат намояд. Хулосаҳо ва пешниҳодоти дар рисола истифодашуда метавонад ҳангоми банақшагири ва мачмуи

чорабиниҳо оид ба такмили Конституцияи ҚТ ва чараҳои ворид намудани тағйиру иловаҳо ба он истифода шаванд. Қайд намудан ба маврид аст, ки аҳамияти амалии таҳқиқот бо имконияти истифода бурдани асосҳои назариявӣ, хулоса ва тавсияҳо ҳангоми такмили қонунгузорӣ маҳдуд нагардида, балки он метавонад дар фаъолияти мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ, фаъолияти омӯзгорӣ дар муассисаҳои таълимии ихтисоси ҳуқуқшиносӣ, инчунин. дар низоми такмили ихтисос ва рушди қонунҷӯи мақомоти давлатӣ ва муассисаҳо, ки дар соҳаи ҳуқуқ қору фаъолият менамоянд, таъсири мусбати худро гузорад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот ба таҳлили воқеъбинона ва ҳаматарафаи пажӯҳишҳои назарӣ ва амалии марбут ба паҳлуҳои гуногуни падидаи ислоҳоти конституционӣ, таҳлили натиҷа ва хулосаҳои дар илм пазируфташуда, мафҳумҳо, ақидаҳо ва тавсияҳои назарӣ амалии муаллиф, нуктаҳои илмии таҳқиқот ва тавсияҳо, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузори миллии бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ ва давлатҳои алоҳида асос меёбанд

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.02 – Ҳуқуқи конституционӣ; ҳуқуқи мурофияи судии конституционӣ; танзими ҳуқуқии ҳокимияти маҳаллӣ, ки аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии доктараби дарёфти дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Дар таҳқиқи рисола, чунин муайян карда мешавад: яқум, натиҷаҳои илмии тадқиқоти диссертатсионӣ, аз ҷумла, нағзониҳои назариявӣ, хулосаҳо, нуктаҳои асосии ба ҳимояи пешниҳодшаванда, тавсияҳои амалии рисола аз ҷониби муаллиф шахсан ба даст оварда шудааст; дуюм, саҳми шахсии муаллиф дар пешниҳоди нағзониҳои илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ, ҳалли мушкилоти муқаррар оид ба мафҳум ва маҳияти ислоҳоти конституционӣ ва равандҳои баргузори он дар ҚТ ифода меёбад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи конституционии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии

Тоҷикистон омода гардида, борҳо дар ҷаласаҳои кафедра муҳокима шуда, ба Ҳимоя тавсия карда шудааст.

Паҳлуҳои гуногуни таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳо ва семинарҳои илмӣ амалии байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ зерин дар шакли маъруза пешниҳод шудааст. Аз ҷумла:

а) конференсияҳои байналмилалӣ

– Конференсияи VII байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Низоми ҳуқуқи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мамлакатҳои ИДМ: таҳлили тамоюлҳо ва дурнамои рушд» бахшида ба «25- солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» – маъруза дар мавзӯи: «Таҳавулоти падидаи президентӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи тағйири иловаҳои конституционии солҳои 1999, 2003 ва 2016» – Душанбе, 2019;

– Конференсияи VI байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами ҳуқуқшиносӣ» – маъруза дар мавзӯи: «Ислоҳоти конституционӣ ва таъсири онҳо ба ташаккули падидаи президентӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе, 2019;

– Конференсияи VI байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳи ҳал ва дурнамо» – маъруза дар мавзӯи: «Ислоҳоти конституционӣ дар рушди ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе, 2019;

– Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз» – маъруза дар мавзӯи: «Ислоҳоти конституционӣ дар заминаи тағйири иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ». – Душанбе, 2022.;

б) конференсияҳои ҷумҳуриявӣ

– Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Аҳамияти Иҷтимоии тақдирсози XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдорӣ миллии ва рушди қонунгузорӣ» – маъруза дар мавзӯи: «Принсипҳои гузаронидани ислоҳоти конституционӣ». – Душанбе, 2019;

– Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Конститутсия ва низоми ҳуқуқи муосири Тоҷикистон: алоқамандии илм, ҳуқуқэҷоднамоӣ ва амалия» – маъруза дар мавзӯи: «Ташаккули мақомоти қонунгузорӣ

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави ислоҳоти конституционӣ соли 1999, 2003 ва 2016». – Душанбе, 2020;

– Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ таҳти унвони «Ҳуқуқи инсон дар раванди ҷаҳонишавӣ» – маъруза дар мавзӯи: «Такмили меъёрҳои Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи тағйиру иловаҳои соли 2016». – Душанбе, 2021;

– Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ таҳти унвони «Нақши Конституция дар амалишавии ҳадафҳои стратегии давлат» – маъруза дар мавзӯи: «Ислоҳоти конституционӣ дар заминаи тағйиру иловаҳо ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2016». – Душанбе, 2022.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои илмӣ таҳқиқот дар қорҳои интишоршудаи асосии муаллиф, аз он ҷумла, 21 мақолаи илмӣ, ки 7 он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 14 мақола дар маҷаллаҳои дигар нашр гардидааст, инъикоси худро ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия ба мақсаду вазифаҳои таҳқиқот мувофиқ буда, аз феҳристи ихтисорот, муқаддима, ду боб, шаш зербоб, хулоса, тавсияҳо ва феҳристи адабиёти истифодашуда таркиб ёфтааст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 217 саҳифаро дар бар мегирад.

БОБИ 1. МАФҲУМ ВА МАЗМУНИ ИСЛОҲОТИ КОНСТИТУТСИОНӢ ҲАМЧУН ПАДИДАИ ҲУҚУҚӢ- КОНСТИТУТСИОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

1.1. Мафҳум ва моҳияти падидаи ислоҳоти конститусионӣ

Дар даҳсолаҳои охир аксари кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла, ҚТ дар рушди давлатдорӣ худ марҳилаҳои қабули конститутсияҳои нав ва гузаронидани ислоҳоти конституциониро паси сар намудааст, ки қисмати зиёди ислоҳотҳо дар давлатҳои алоҳида дар раванди истиқрори сулҳ дар кишварҳои ҷангдида ё дар пасманзари бӯҳронҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ сурат гирифтаанд, ки конститутсияҳои нав қабулшуда ҳамчун воситаи муттаҳидсозии ҷомеа амал намуда истодаанд.

Таҷрибаи гузаронидани ислоҳоти конститусионӣ дар дигар кишварҳои хориҷӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ташкилкунандагони ин раванд, бо мақсади таъмини муваффақонаи дигаргунсозӣҳои пешбинишуда ва қонуниятҳои онҳо, бояд шароитҳои таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ғайраро ба назар гиранд.

Аҳаммияти ҷамъиятӣ-сиёсии қабули Конститутсияи нав ё ворид намудани тағйирот ба матни он аз моҳият ва мазмуни Конститутсия бармеояд. Инчунин, аҳаммияти Конститутсия дар он аст, ки он қодир аст мардумро муттаҳид созад ва давлатдориро таҳким бахшад, механизму тартиби амалисозии вазифаҳои ҳокимиятиро муқаррар созад ва ҳудуди ҳуқуқи даҳлатро дар соҳаи озодии сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии шахс муайян намояд.

Ҳамзамон, бештари олимони таъкид мекунанд, ки муҳимтарин шартҳои рушди муносиби ҷомеа ва давлат ин устувории қонуни асосии кишвар Конститутсия ба ҳисоб меравад. Конститутсия бояд дар асл қатъӣ ва тағйирнопазир бошад. Илова бар ин, он бояд дар ҳолати диалектикӣ қарор дошта, мувофиқи тағйироти муносибатҳои ҷамъиятӣ рушду иншикоф ёбад. Яке аз масъалаҳои назария ва амалияи ҳуқуқи конститусионӣ он аст, ки дар давлати ҳуқуқбунёд фосола миёни Конститутсия ва амалияи иҷтимоӣ

ғайриимкон аст. Давлат бояд танҳо дар асоси Конституция, бо он шаклу усулҳое, ки дар он пешбинӣ шудааст, идора карда шавад⁶².

Оид ба масъалаи мазкур Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон борҳо таъкид кардаанд: «Баъд аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ давлати наву мустақили Тоҷикистон дар доираи меъёрҳои ҳуқуқии замони гузашта ба ҷаҳолият шуруъ кард. Ва дере нагузашта маълум гашт, ки қолаби кӯҳна ба ҷисми нав мувофиқ нест»⁶³. Инчунин Пешвои миллат таъкид карданд, ки: «Бо рушду такомули ҷомеа Конституция ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба такмил эҳтиёҷ пайдо мекунад. Ин, хусусан ба Конституция ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии давлат ва ҷомеае иртибот мегирад, ки дар марҳилаи гузариш аз як сохт ба сохти дигар ва рушду такомул қарор дорад. Чунин зарурияти такмили Конституция ва дигар санадҳои қонунгузорӣ дар Тоҷикистон низ пеш омад, ки мо онро сари вақт анҷом додем»⁶⁴.

Аз суҳанони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба хулоса омадан мумкин аст, ки танҳо тавассути такмили Конституция рушди конституционӣ таъмин карда шуда, таъкид ба арзишҳои пазируфтаи демократӣ дар ҷомеа дигаргуниҳои кулӣ рӯйи қор меоянд ва бидуни такмил ин санади меъёрии ҳуқуқӣ моҳияти аслии худро гум мекунанд.

Бояд қайд намуд, ки воқеан такмили Конституция баҳри пешрафти ҷомеа, рушди устувори иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ ва муносибатҳои хориҷии мамлакат заминаҳои мустаҳкамҳои ҳуқуқиро муҳайё менамояд. Дар ин масъала Пешвои миллат, чунин қайд кардаанд: «Такмили Конституция ба мо имконият дод, ки дар таҳкими минбаъдаи дастовардҳои истиқлолият, ваҳдату суботи ҷомеа, бунёди воқеии ҷомеаи шахрвандӣ, рушди иқтисодиву иҷтимоӣ

⁶²Ниг.: Судьба России: вектор перемен. К 15-летию принятия Конституции Российской Федерации // Материалы II-ой международной конференции 10-11 июня 2008 г. – М., Изд-во: Институт права и публичной политики, 2009.

⁶³ Ниг.: Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. – Душанбе; «Ирфон». – Ҷилди 2. – С. 230.

⁶⁴Ниг.: Таҳавулоти конституционии Тоҷикистони соҳибистиклол. Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: КВДН «Қонуният», 2019. – С. 270-271.

ва сиёсиву фарҳангӣ, болоравии обрӯву нуфузи Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ қадамҳои боз ҳам устувор гузорем»⁶⁵.

Дар чунин вазъият зарур буд, ки роҳи рушди минбаъдаи ҷомеа, мақсаду маром ва арзишу меъёрҳои он муайян ва интиҳоб карда шавад. Оид ба ин масъала муҳаққиқи ватанӣ Д.Д. Ҳошимзода чунин қайд менамояд: «Конститутсия бояд ба шароити воқеии муносибатҳои рушдбандаи ҷамъияти мутобиқ гашта, аз онҳо дур намонад. Бинобар ин, агар дилхоҳ давлат, ҳатто дар давлатҳое, ки Конститутсияи «қатъӣ» доранд, яъне шакли «мураккаби» тақмили онро пешбинӣ мекунанд, андешаи дахлнопазиру тағйирнопазир будани Конститутсия қобили дастгирӣ нест.⁶⁶ Ҳанӯз дусад сол қабл, яъне дар даврае, ки нахустин заминаҳои демократияи муосир гузошта мешуд, Томас Чепферсон қайд намуда буд, ки «қонунҳо ва падидаҳои инсонӣ бояд ҳамрадиҳои инкишофи ақлу хиради инсонӣ бошанд»⁶⁷.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, хулоса баровардан мумкин аст, ки дар тури садсолаҳои қарни гузашта, кишвари мо пайваста дар ҷустуҷӯи шакли мукамалнамоии бунёди давлатдорӣ миллӣ буда, аз ташкили ҷумҳурии мухторӣ оғоз ёфта, бо эълон гаштани Истиқлолияти давлатӣ онро ба анҷом расонид. Ҳамаи ин тағйиротҳо бо ислоҳоти дахлдори конститутсионӣ дар конститутсияи кишвар инъикоси худро ёфтаанд.

Бинобар ин, ислоҳоти конститутсионӣ раванди асосии инкишофи давлатдорӣ миллӣ ба шумор рафта, объекти мустақили таҳқиқоти илмиро ташкил медиҳад.

Аз нигоҳи этимологӣ калимаи «ислоҳот»-ро чунин маънидод менамоянд: «беҳтар намудан», «барқарорнамоӣ», «аз нав ташкилдиҳӣ», «қорқард намудан», «тағйир додан», «тағйирот», «азнавташкилдиҳии чизе»; «дигаргун

⁶⁵ Ниг.: Таҳавуллоти конститутсионии Тоҷикистони соҳибистиклол. Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: ҚВДН «Қонуният», 2019. – С. 270-271.

⁶⁶ Ниг.: Ҳошимзода Д.Д. Конститутсия ва рушди давлатдорӣ навин // Ахбори Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2019. – №3-4. – С. 57-67.

⁶⁷ Ниг.: Ҳошимзода Д.Д. Конститутсия ва рушди давлатдорӣ навин // Ахбори Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон 2019. – №3-4. – С. 57-67.

намудани ягон самти соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ки ба пояҳои асосҳои ҷамъиятии амалкунанда даҳолат менамояд» ва ғайра⁶⁸.

Аз ин рӯ вобаста ба масъалаи мафҳум ва моҳияти ислоҳоти конститусионӣ дар илми ҳуқуқи конститусионӣ андешаҳои гуногун миёни олимони ватаниву хориҷӣ ҷой доранд. Бархе аз олимони мафҳуми «ислоҳоти конститусионӣ»-ро бо маънои васеъ ва гурӯҳи дигар бошад бо маънои маҳдуд маънидод менамоянд.

Аз ҷумла, Ф.Ф Павленков⁶⁹, А.М. Диноршоев⁷⁰, В.А. Коломин⁷¹, В.А. Семенишев⁷², мафҳум ва моҳияти ислоҳоти конститусиониро ба маънои васеъ мефаҳманд. Масалан, Д.Н. Умаков мафҳуми ислоҳоти конститусиониро ба ду маъно мефаҳмад: а) тағйироти сохтории ҷизе, ки мақсадаш беҳтар намудан, дигаргунсозӣ мебошад; б) тағйирот ба қонунгузорӣ ва сохтори давлатӣ, ки аз ҷониби ҳокимияти иҷроия бе тағйир додани асосҳои сохтори давлатӣ гузаронида мешавад⁷³. О.Г. Румянцев зикр менамояд, ки «Ислоҳоти конститусионӣ – ин ҳамеша як ҷаҳиши муайян, тағйироти сифатӣ дар ниҳодҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститусионӣ буда, марҳилаи нави рушди ҷомеаро дар худ ба миён мегузорад»⁷⁴.

Ба андешаи А.Н. Чудинов «ислоҳоти конститусионӣ ифодагари дигаргунсозии тартиботӣ буда, тағйири шакли давлатро муайян менамояд»⁷⁵. А.М. Диноршоев ислоҳоти конститусиониро аз нигоҳи танҳо танзими конститусионии муносибатҳои ҷамъиятӣ баррасӣ намуда, аз алоқамандии ин ниҳод бо дигар зухуротҳои ҷамъиятӣ худдорӣ менамояд⁷⁶. Ин мавқеи

⁶⁸ Ниг.: Simpson D.P. Cassell's Latin Dictionary. New York, NY: Macmillan Publishing, 1982. – 883 p

⁶⁹ Ниг.: Павленков Ф.Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – С. 1907. – 359 с.

⁷⁰ Ниг.: Диноршоев А.М. Понятие и предпосылки конституционно-правовой реформы // Правовая жизнь. – № 2 (14). 2016. – С. 22-27.

⁷¹ Ниг.: Коломин В.А. Законы и категории материалистической диалектики. – М., 1993. – С. 44.

⁷² Ниг.: Семенишев В.А. Аналитический пресс релиз Центра ФБИ ИЭ РАН от 25 августа 2003 г. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.olmer1.ru/con> (24.html) (санаи мурочиат: 23.09.2021 с.).

⁷³ Ниг.: Умаков Д.Н. Реформа // Толковый словарь русского языка. В 4 т. – М., 2007. – 210 с.

⁷⁴ Ниг.: Румянцев О.Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления). – М.: Юрист, 1994. – 285 с.

⁷⁵ Ниг.: Чудинова А.Н. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка/ под ред. – СПб.: Издание В.И. Губинского, 1910. – 989 с.

⁷⁶ Ниг.: Диноршоев А.М. Понятие и предпосылки конституционно-правовой реформы // Правовая жизнь. – № 2 (14). – 2016. – С. 22-27.

муаллиф низ вобаста ба истифодаи меъёрҳои конституционӣ дар соҳаи идоракунии давлатӣ маҳдуд мешавад.

Гурӯҳи дигари олимони мафҳум ва моҳияти ислоҳоти конституциониро бо маъноии маҳдуд маънидод менамоянд. Масалан, ба ақидаи Т.Я. Хабриева «...тағйиротҳо набояд ислоҳот эътироф гарданд, чунки пеш аз ҳама, бояд ҳудуди ворид намудани иловаҳо ба Конституция муайян карда шавад, баъдан, мумкин аст, ки оид ба ислоҳоти конституционӣ сухан гуфт»⁷⁷.

В.Бутранец қайд мекунад, ки «зери ислоҳоти конституционӣ маҷмуи рӯйдодҳои таърихӣ, ҳодисаҳо, ҳолатҳои фаҳмида мешавад, ки дар доираи онҳо тағйироти муайян дар конституцияҳо ба амал омадаанд ё конституцияҳои нав қабул карда шудаанд»⁷⁸. С.А. Авакян чунин андеша дорад, ки «агар сухан оид ба ислоҳоти конституционӣ равад, эҳтимол аст, ки чунин ҳаракатҳо ба қонуни асосии давлат ва ислоҳномаи матни он дахл намоянд»⁷⁹.

Олими дигар Л.В. Бутко хусусиятҳои ислоҳоти конституциониро ба таври васеъ баррасӣ намуда, қайд менамояд, ки «ислоҳоти конституционӣ ҳодисаи муҳимми давлатӣ-ҳуқуқӣ буда, аз маҷмуи ҷорабиниҳои сиёсӣ-ташкилӣ бо мақсади ворид намудани тағйиру иловаҳои самаранок ба Конституция амалкунанда ё қабул намудани Қонуни асосии давлат, ки дар заминаи он давра ба давра рушди давлат ва такмили қонунгузорию он ба вучуд меояд, фаҳмида мешавад» ва онро бо ду маъно мефаҳмад: а) ислоҳоти конституционӣ пеш аз ҳама, баҳри такмилдиҳии матни ҳуди Конституция ҳамчун қонуни асосии давлат равона гардидааст; б) ҷараёни васеи такмилдиҳии зӯҳуротҳои ҳуқуқӣ-конституциониро дар бар мегирад⁸⁰.

Аз мазмуни андешаҳои дар боло зикргашта бармеояд, ки ақидаи ягона оид ба мафҳуми ислоҳоти конституционӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ ҷой надорад.

⁷⁷ Ниг.: Хабриева Т.Я. Доктринальное значение российской Конституции // Журнал российского права. – 2009. – №2. – С. 35.

⁷⁸ Ниг.: Бутранец В. Процесс конституционной реформы как фактор консолидации белорусского общества // Беларуская думка. – 2021. – № 3. – С. 56.

⁷⁹ Ниг.: Авакян С.А. Пробелы и дефекты в конституционном праве и пути их устранения // Пробелы и дефекты в конституционном праве и пути их устранения: Мат-лы Межд. науч. конф. – Москва, 28-31 марта 2007 г. / Под ред. С.А. Авакяна. – М., 2008. – С. 12.

⁸⁰ Ниг.: Бутко Л.В. Конституционная реформа: теоретико-правовой анализ: дис. ... д-ра юрид. наук. – СПб., 1998. – С. 60.

Бинобар ин, аз омӯзиши андешаҳои олимони дар боло зикргашта ба хулоса омадан мумкин аст, ки онҳо ислоҳоти конституциониро ба мазмуни васеъ баррасӣ намуда, аз доираи қабул ва тағйир додани матни Конститутсия берун баромада, масоили ислоҳоти конституциониро васеъ маънидод намудаанд. Аммо, мо тарафдори гурӯҳи дуҷуми олимони буда, мафҳуми ислоҳоти конституциониро бо маъноии маҳдуд ҷонибдорӣ менамоем. Чунки на ҳама ислоҳоте, ки боиси инкишофи соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба амал меоянд, онро ислоҳоти конституционӣ номид. Ислоҳоти конституционӣ бештар ба падидаҳои хос мебошад, ки онҳо ба меъёрҳои Конститутсия алоқамандӣ доранд. Яъне, қабул гардидани Конститутсия ва ворид намудани тағйири иловаҳо ба он ислоҳоти конституционии маҳдудро ифода менамояд.

Ҳамчунин, бояд қайд намуд, ки дар натиҷаи таҳлил намудани мафҳумҳои ислоҳоти конституционии аз ҷониби олимони пешбинишуда, метавон моҳияти ислоҳоти конституционӣ ва хусусиятҳои онро муайян намуд. Моҳияти ислоҳоти конституциониро аксаран масъалаҳои ташкил менамоем, ки бо назардошти муҳимияти таърихӣ, бунёдӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ будани он вобастагӣ дорад:

- ташкил ё дигаргунсозии падидаҳои асосии сохтори конституционӣ, бозсозии мақомоти давлатӣ, инкишофи конституционӣ;
- навсозӣ ва татбиқи амалии онҳо баҳри таъмини рушди ҷамъият нигаронида шудааст. Бояд тазаққур дод, ки ислоҳоти конституционӣ ҳамчун зухурот ба тамоюли пешрафти ҳаёти ҷамъиятӣ мусоидат мекунад;
- ислоҳоти конституционӣ бояд хислати тадриҷӣ, марҳилавӣ ва таҳаввулӣ дошта бошад;
- арзишҳои мусбати низоми иҷтимоии мавҷударо барҳам назанад, аммо сохтори онро ба таври кулӣ такмил медиҳад;
- аз рӯйи ҳаҷми амал ислоҳоти пурра (қабули конститутсияи нав) ва ҷузъиро фарқ кардан лозим.

Аз ин рӯ, гуфтан ба маврид аст, ки ислоҳоти конституционӣ на танҳо раванди ҳуқуқӣ, балки марҳилаи пайдарҳам гузаронидани дигаргунӣ ва

раванди иҷтимоӣ-сиёсӣ мебошад, ки ба назари мо, наметавонад танҳо бо баррасӣ кардан аз нигоҳи илми ҳуқуқшиносӣ маҳдуд гардад. Меъёрҳои ислоҳоти конституционӣ метавонад ҷанбаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, ҳуқуқиро дар бар гирад, ки ин омӯзиши ҳаматарафаи онҳоро талаб мекунад ва василаҳои мухталифи соҳаҳои дигари илмиро пешбинӣ менамояд.

В.В. Киреев ислоҳоти конституциониро мушаххас карда, нишон медиҳад, ки ин «раванди иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ҳуқуқӣ» мебошад⁸¹. Хусусияти ислоҳоти конституционӣ дар он зоҳир меёбад, ки аз як тараф, он ҷабҳаи сиёсӣ-иҷтимоӣ ва аз тарафи дигар бошад, ҷабҳаи ҳуқуқӣ-мурофиавӣ баҳри ҳалли масъалаҳои муҳими муносибатҳои ҷамъиятӣ равона шуда, инкишофи онро ташкил медиҳанд. Аз ақидаву фикрҳо ва назарияҳои олимон, инчунин, аз таҳлили баъзе адабиёти ҳуқуқӣ чунин хусусиятҳои ислоҳоти конституциониро ошкор намудан мумкин аст:

– мазмуни ислоҳоти конституционӣ баҳри ташкил ва тағйири падидаи асосҳои сохтори конституционӣ ва инкишофи қонунгузори кишвар равона карда шудааст;

– ислоҳоти конституционӣ пеш аз ҳама баҳри инкишофи ҳаёти ҷамъиятӣ пешбинӣ мегардад;

– ислоҳоти конституционӣ хусусияти марҳилавӣ ва доимо дар ҷараёни рушд (диалектикӣ) қарор дорад;

Ҳамчунин, метавон чунин омилҳо ва пайдоиши ислоҳоти конституциониро муайян намуд:

– тағйирёбии шаклҳои давлатӣ, яъне гузаштан аз як шакли давлатдорӣ ба дигар шакл;

– тағйиротҳои сиёсии дохилӣ, яъне дар харитаи сиёсӣ ва ба сари ҳокимият омадани қувваҳои опозитсионии дигар;

– сабабҳои таҳаввулотӣ, яъне қисман аз нав дида баромадани меъёрҳои конституционӣ ба сифати ислоҳоти низоми ҳуқуқӣ;

– омилҳои беруна, яъне тағйиротҳои геополитикии давлат;

⁸¹ Ниг.: Кириев В.В. Теоретические проблемы реформирования Конституции Российской Федерации. – Челябинск, 2008. – С. 9.

Падидаи мазкур аз ҷиҳати таҳлили пурраи илмӣ бо зухуротҳои бо он алоқаманд, аз қабилӣ, ҳодисаҳои сиёсӣ, маънавӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва дигар ҷараёнҳо муайян карда мешавад.

Бинобар ҳаҷман васеъ будани ислоҳоти конституционӣ зарур аст, ки асосҳои ташкилӣ-ҳуқуқии он баҳри такмили тамоми самтҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ дар заминаи стратегияи асосноки илмии мамлакат имконияти рушдбанда буданро ба худ касб намояд. Сарфи назар аз истифодаи васеи ин истилоҳ дар доктринаи ватанӣ ва хориҷӣ мафҳуми умумии он ханӯз ба миён наомадааст. Баъзан маънидоди қонунии мафҳуми «ислоҳоти конституционӣ»-ро низ вохӯрдан мумкин аст. Масалан, дар Конститутсияи Никарагуа (боби 10), Боливия (моддаи 411), Венесуэла (моддаҳои 342 -346), Эквадор (моддаи 441- 444), Чили (моддаҳои 127-129). Мундариҷаи он метавонад ҳар гуна тағйироти матни Конститутсияро ифода кунад ва ҳамчунин, ҷузҳои алоҳидаи сохтори қонуни асосӣ ва ҳатто қабули Конститутсияи навро дар бар гирад. Тадқиқот нишон медиҳад, ки дар қонунгузорӣ аксаран истилоҳоти мушаххастарро истифода мебаранд, ба монанди «тағйироти Конститутсия», «аз нав дида баромадани Конститутсия» (Монако, Код-Ивуар, Россия), «ислоҳоти конституционӣ» (Черногория, Ҷазираҳои Сейшел, Покистон ва ғайра.)⁸².

Дар натиҷаи таҳлили мафҳумҳои пешниҳоднамудаи олимон ва муайян намудани моҳият ва хусусиятҳои ислоҳоти конституционӣ, онро чунин таснифбандӣ намудан ба мақсад мувофиқ мебошад:

1. Аз рӯйи ҳаҷм ислоҳоти конституционӣ ба ду қисмат ҷудо мешавад:
 - а) ислоҳоти конституционии васеъ;
 - б) ислоҳоти конституционии маҳдуд;

Ислоҳоти конституционӣ ба маънои васеъ – бо мақсади гузаронидани тағйири низоми иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ дар давлат дар сатҳи конституционӣ ва қабули Конститутсияи нав ва дар заминаи он тадриҷан мутобиқ намудани қонунгузори давлат равона мешавад.

⁸² Ниг.: Хабриева Т.Я. Доктринальное значение российской Конституции // Журнал российского права. – 2009. – № 2. – С. 35.

Ислоҳоти конституционӣ ба маънои маҳдуд – ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қонуни асосии давлат мебошад, (Чуноне ки солҳои 1999, 2003 ва 2016 ба Конститутсияи кишвар тағйиру иловаҳо ворид карда шуд).

2.Ислоҳоти конституционро вобаста ба амалисозии он ба моддӣ ва муурофиавӣ чудо намудан мумкин аст.

Вобаста ба таснифбандии дигари ислоҳоти конституционӣ, бояд қайд намуд, ки ба маънои моддию муурофиавӣ дар заминаи ислоҳоти конституционӣ ба маънои маҳдуд ба вучуд омада, ба маънои моддиаш – ин тағйирдиҳии меъёрҳои Конститутсияро дар назар дошта, ба маънои муурофиавиаш тартиби амалисозии ислоҳоти конституциониро дар назар дорем.

Таваҷҷуҳи хоси муҳаққиқон ба хусусиятҳои муурофиавии тағйироти конституционӣ бештар буда, дар адабиёти хориҷӣ якчанд роҳҳои амалӣ намудани механизмҳои амалкарди таҳрири қонуни асосиро муайян намудаанд, ки якчанд амсилаи (моделҳои) тағйироти конституционӣ дар илми ҳуқуқи конституционӣ муайян гардидааст. Ба монанди, амсилаи таҳаввулӣ, амсилаи амалӣ, амсилаи безътимодӣ, амсилаи демократияи мустақим ва амсилаи тағйирпазир.

Дар амсилаи таҳаввулӣ таъкид мегардад, ки тағйироти тадриҷӣ ва охиштаи Конститутсия асосан бо роҳи тафсири судӣ амалӣ мегардад, чунин раванд дар Канада ва ИМА; мавҷудой амсилаи амалӣ бошад, тағйироти конституциониро дар асоси дарёфти созиши тарафайн ифода менамояд, масалан дар Австрия; амсилаи безътимодӣ бошад дар сурати пурра муттаҳид набудани хизбҳо ва дигар қувваҳо, ба миён омадани ихтилофот, ҷустуҷӯи мусолиҳа ва иштироки мардум дар райъпурсӣ амалӣ мешавад дар Белгия ва Юнон; амсилаи демократияи мустақим бошад, дар он ифода мегардад, ки халқ дар мавриди тағйироти конституционӣ «сухани ниҳоиро мегӯяд», аз он ҷумла дар Дания ва Шветсия; амсилаи тағйирпазир механизми ворид намудани тағйироти конститутсияро аз тариқи қонунгузориҳои ҷорӣ ва тафсири судҳо пешбинӣ менамояд, масалан дар Британияи Кабир ва ғайра.

Чор тарҳи охир, асоси муурофияи ислоҳоти конституциониро ташкил дода, баҳри тавсифи тағйиротҳои конституционӣ муҳим мебошад.

Дар натиҷаи таҳлили масъалаҳои дар боло зикргашта, чунин мафҳуми ислоҳоти конституциониро пешниҳод кардан ба мақсад мувофиқ мешуморем:

Ислоҳоти конституционӣ – падидаи ҳуқуқӣ-конституционӣ буда, аз маҷмуи чорабиниҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ-сиёсӣ иборат аст, ки бо мақсади гузаронидани дигаргуниҳои кулли ба Қонуни асосии давлат ва ё дар тарҳи нав қабул намудани он ва дар асоси он тадричан мутобиқ намудани қонунгузори давлат равона карда мешавад.

Аз мафҳуми пешниҳодгардида метавон чунин хусусиятҳои ислоҳоти конституциониро муайян намуд:

- ислоҳоти конституционӣ пеш аз ҳама, зухуроти ҳуқуқӣ мебошад;
- ба чорабиниҳои давлатии хусусияти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ ташкилидошта алоқаманд аст;
- баҳри дигаргунии қисман ё куллии Конститутсия равона мешавад;
- бо мақсади тадричан тағйир додани қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад;
- ислоҳоти конституционӣ хусусияти рушдбанда (диалектикӣ) дорад.

Бинобар ин, ислоҳоти конституционӣ зухуроти хос ба давлат буда, вазъи созгори демократияро нишон медиҳад, ки вазифаи асосии он риояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин, инкишофи озодонаи ҳар як шахсро дар ҷамъият таъмин менамояд.

Ҳамин тариқ, дар адабиёти ҳуқуқӣ дар радифи мафҳуми ислоҳоти конституционӣ мафҳумҳои дигар низ истифода бурда мешавад, ки аз лиҳози мазмун бо ҳамдигар алоқаманд мебошанд, аммо моҳиятан тафовут доранд. Чунончи, мафҳумҳои «тағйири иловаҳо ба Конститутсия» ва «аз нав дида баромадани Конститутсия», «азнавсозӣ», «ислоҳномаӣ» ва дигар мафҳумҳои ба ислоҳоти конституционӣ алоқаманд, дар рисола мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

Истилоҳи «ислоҳот» аз нигоҳи танзимӣ дар сатҳи қонунгузорӣ истифода бурда мешавад, илова ба ин, истилоҳи мазкур дар ҳуҷҷатҳои барномавии давлат бештар паҳншуда ва истифодашаванда мебошанд. Аммо, истилоҳи мазкур ба мазмуни ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, хусусан, моҳияти ислоҳоти конститутсионӣ дар қонунгузори амалкунандаи ҚТ муқаррар нагардидааст. Чуноне ки маълум аст, ислоҳот ҳамчун раванд ва ё чараён асоси муайянкунада ва ҳамоҳангсозанда баҳри гузаронидани маҷмуи тадбирҳо оид ба таъмини самаранокии инкишофи ҳама гуна самти соҳаи ҳаёти ҷомеа ва давлат, махсусан, барои фазои ҳуқуқи конститутсионии кишвар мебошад. Ҳамчунин, ибораи ислоҳоти конститутсионӣ дар баробари дигар илмҳои ҳуқуқӣ, дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ низ маъмул аст. Бо вучуди ин, дар баробари он дигар истилоҳот, ки инъикоскунандаи раванди ислоҳоти конститутсионӣ мебошанд, истифода бурда мешавад.

Ҳамчунин, аз ҷониби муҳаққиқон тарзҳо (шаклҳо)-и тағйирдиҳии Конститутсия мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Дар робита ба ин, дар адабиётҳои ҳуқуқӣ қайд мегардад, ки ба сифати тарзҳои тағйири Конститутсия, азнавсозии (модернизатсия) конститутсионӣ ва ислоҳоти конститутсионӣ баромад менамояд⁸³.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ фарқият миёни ислоҳоти конститутсионӣ ва азнавсозии (модернизатсия) конститутсионӣ пешбинӣ гардидааст⁸⁴.

Агар ислоҳоти конститутсионӣ муҳимтарин ва асоситарин тағйироту иловаҳоро ба Конститутсия талаб намояд, пас азнавсозии конститутсионӣ (модернизатсия) ин раванди таҳаввулии ворид кардани ислоҳот ба матни Конститутсия, нав кардани меъёрҳои конститутсионӣ бо мақсади такмил додани онҳо, ба онҳо додани низомнокӣ дар доираи сохти мавҷудаи тағйирнопазири конститутсионӣ мебошад. Азнавсозӣ ба шакли ворид кардани ислоҳот, тағйири тарзҳо ва қарорҳои бунёдии сиёсӣ-ҳуқуқии конститутсияро талаб намекунад. Ҳамчунин, он ба предмет ва ҳудуди

⁸³ Ниг.: Мальцев Г.В. Конституции и правовая реформа в Российской Федерации // Современное российское право: анализ основных тенденций: сб. науч. Трудов / под общ. ред. Г.В. Мальцева. – М., 2005. – С. 7.

⁸⁴ Ниг.: Балытников В., Иванов В. Конституционная модернизация: обновляя – Сохранять, сохраняя – обновлять // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2000. – № 2. – С. 116.

танзими конституционӣ дахл намекунад. Ғайр аз ин, бояд қайд кард, ки рушди модернизатсионии Конститутсия умуман наметавонад танҳо ба ворид кардани тағйирот ба матн маҳдуд гардад. Азнавсозӣ (истилоҳи фаронсабии modernizer), чуноне ки маълум аст, раванди тағйироти ин ё он падида ро мувофиқи талаботи замон мефаҳмонад⁸⁵. Азнавсозӣ – на эҷоди одии (таҳия, қабул) қарори қонунгузорӣ, балки ташкили танзими меъёрӣ-ҳуқуқӣ дар асоси тарҳи фарогири ин ё он соҳаи ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Аз ин рӯ, он натиҷа ва ҳаҷми ислоҳоти гузаронидашаванда ба ҳисоб меравад⁸⁶.

Ҳамин тавр, вақте сухан дар бораи модернизатсионии Конститутсия меравад, дигаргуниҳои пайдарпайи он бар асари таъсири самтҳои нави рушди ҷамъият дар назар дошта мешавад.

Дар баробари ин, зери мафҳуми падидаи номбурда, ҳамчунин, дигар намуди истилоҳот, ба монанди «ислоҳномаӣ» ва «аз нав дида баромадан» истифода бурда мешавад. Вале, пеш аз ҳама, бояд қайд намуд, ки истилоҳи «аз нав дида баромадан» дар Конститутсияи ҚТ дарҷ нагардидааст. Истилоҳи мазкур дар конститутсияҳои як қатор давлатҳо, монанди Конститутсияи Федератсияи Русия мустақкам гардидааст, ки аз истилоҳи тағйирот фарқ менамояд.

«Аз нав дида баромадан»-и Конститутсия ин тартиби қабул намудани Қонуни асосии давлат мебошад. Масалан, ба хоҳири он ки моддаи 135 Конститутсияи Федератсияи Русия як қатор бобҳои Конститутсия, аз он ҷумла, бобҳои 1, 2 ва 9-умро муқаррар менамояд, он дорои ҳимояи олии ҳуқуқӣ дошта, ҳатто ҳангоми ворид намудани тағйиротҳои техникӣ ба моддаҳои алоҳидаи онҳо талаб карда мешавад, ки Конститутсияи нав қабул карда шавад. Агар пешниҳод дар хусуси аз нав дида баромадани бобҳои 1, 2 ва 9-уми Конститутсияи Русия бо тарфдорӣ аз се панҷ ҳиссаи аксарияти овозҳои аъзоёни Шурои федератсия ва вакилони Думаи давлатӣ дастгирӣ карда шавад, дар ин маврид мувофиқи қонуни конституционии федералӣ

⁸⁵ Ниг.: Мальцев Г.В. Конституции и правовая реформа в Российской Федерации // Современное российское право: анализ основных тенденций: Сборник научных трудов / Под общ. Ред. Г.В. Мальцева. – М., 2005. – С. 7.

⁸⁶ Ниг.: Современный словарь иностранных слов. – М., 2000. – С. 388.

Маҷлиси конституционӣ даъват карда мешавад. Маҷлиси конституционӣ тағйирнопазирии Конститутсияро тасдиқ менамояд ва ё лоиҳаи нави Конститутсияи Федератсияи Русияро коркард намуда, бо тарафдорӣ аз се ду ҳиссаи овозҳои аъзоёни Маҷлиси конституционӣ онро дастгирӣ намуда, ба овоздиҳии умумихалқӣ пешниҳод менамояд. Ҳангоми гузаронидани овоздиҳии умумихалқӣ Конститутсияи Федератсияи Русия дар он маврид қабулшуда эътироф мегардад, ки агар дар райъпурсӣ нисфи зиёди райъдиҳандагон овоз дода бошанд.

Дар муқоиса ба он дар ҚТ ин гуна чараёни тартиби ворид намудани тағйирот вучуд надорад. Мувофиқи моддаи 98-уми Конститутсияи ҚТ тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ бо роҳи райъпурсии умумихалқӣ сурат мегирад, ки онро Президенти ҚТ ва ё Маҷлиси намояндагон бо тарафдорӣ на камтар аз се ду ҳиссаи шумораи умумии вакилон таъйин мекунанд. Тағйиру иловаҳоро ба Конститутсияи ҚТ Президент ё ҳадди ҳадди ақал аз се як ҳиссаи умумии аъзо ва вакилони Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон пешниҳод мекунанд. Бояд зикр намуд, ки ҳангоми ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия шакли идоракунии ҷумҳурӣ, тамомияти арзӣ, моҳияти демократӣ, ҳуқуқбунёд будани давлат, дунявӣ ва иҷтимоӣ будани он тағйирнопазиранд. Меъёрҳои зикршуда шакли инъикоси манфиатҳои миллӣ ва моҳияти давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон, кафолати ҳимояи соҳти давлатӣ ва ҷамъиятӣ аз хатарҳо ва таҳдидҳои мавҷуда мебошанд.

Аз таҳлилҳои боло бармеояд, ки ҳангоми ворид намудани тағйиру иловаҳо ба ҳар боб ва моддаҳои Конститутсияи кишвар ягон мақоми дигар ташкил нашуда, балки танҳо бо роҳи райъпурсии умумихалқӣ ба Конститутсияи ҚТ тағйиру иловаҳо ворид карда мешавад, яъне ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ мураккаб⁸⁷ буда, барои ворид намудани тағйирот ба бобҳо, моддаҳои алоҳида ва дигар таркиби Конститутсия райъпурсӣ гузаронида мешавад.

⁸⁷Дар илми ҳуқуқи конституционӣ чунин намуди ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияро Конститутсияи қатъӣ меноманд.

Аз ин рӯ, масъалаи қабул, тағйиру иловаҳо ба Конститутсия раванди мураккаб буда, танзими мукаммали қонунгузориро талаб менамояд. Бояд қайд намуд, ки объекти асосии райъпурсӣ – ин қабул ва тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи давлат мебошад.

Мутобиқи талаботи моддаи 9-и Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи райъпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» танҳо ташаббуси пешниҳод оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ ба Президенти ҚТ ё ҳадди ақал аз се як ҳиссаи умумии аъзо ва вакилони Маҷлиси милли ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ тааллуқ дорад (аз 3.08.2018 №1542) оварда шудааст. Аммо раванди амалисозии тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ дар қонуни боло зикр мавҷуд нест. Аз ин ру пешниҳод менамоем, ки дар қонуни мазкур боби алоҳида дар бораи тартиби қабул ва ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия ворид карда шавад. Дар боби мазкур мафҳум, принципҳои ҳуқуқӣ ва чараёни амалисозии ислоҳоти конститусионӣ муқаррар кардан боиси танзими мукаммалии падидаи мазкур мегардад.

Мақсади асосии бо роҳи зикргардида тағйиру иловаҳо ворид намудан ба Конститутсия ҳамчун қонуни асосии давлат дар он зоҳир мегардад, ки он ҳуҷҷати сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва аҳаммияти таърихидошта мебошад, ки заминаи ташаккулу инкишофи низоми нави сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ буда, дурнамои рушди ҷомеаро муайян мекунад. Дар он манфиатҳои миллӣ, ҷаҳонбинӣ, мафкураи ҷомеа, арзишҳои ахлоқӣ-маънавӣ инъикос гардида, мавқеи инсон дар давлат ва ҷомеа, бунёди ҷомеа ва давлат, ташкили мақомоти давлатӣ ва дигар муносибатҳои муҳимми ҷамъиятӣ муайян мегардад. Ҳамзамон, дигаргунҳои куллии соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, талаботи нави ҷомеа, омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, зарурати тағйири Конститутсияро ба миён меорад. Чунин тартиби тағйири Конститутсия дар давлатҳои ҷаҳон низ пешбинӣ мешавад. Дар аксар давлатҳо тағйиру иловаҳоро ба Конститутсия сарвари давлат, аз се як ҳисса, аз чор се ҳисса ва ё аз панҷ се ҳиссаи вакилони парламент пешниҳод мекунанд. Дар Швейтсария, Дания, Ирландия,

Хорватия, Албания, Полша, Андорра ва давлатҳои дигар тағйиру иловаҳо бо роҳи раъйпурсӣ сурат мегиранд.

Тағйиру иловаҳо ба Конститутсия тачрибаи муқаррарӣ дар ҷаҳони имрӯза мебошад. Аммо суръати тағйиру иловаҳо гуногун аст. Чунончи, ба Конститутсияи ИМА (с. 1787) дар тули 200 сол беш аз 10000 тақлифу пешниҳодҳо оид ба тағйиру иловаҳо ба Конститутсия пешниҳод гардида, вале дар маҷмӯъ 27 тағйиру иловаҳо пазируфта шудаанд. Дар давлатҳои дигар ҷараёни фаъоли ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия дида мешавад⁸⁸. Чунончи, ба Конститутсияи Ҳафтуми Бразилия (с. 1988) 64 тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. Дар Венесуэла 26 Конститутсия қабул шуда, Конститутсияи охиринаи он 30 декабри соли 1999 эътибори қонунӣ касб намудааст. Конститутсияи Гурҷистон (с. 1995) 19 маротиба мавриди тағйиру иловаҳо қарор гирифтааст. Ба Конститутсияи Ҷумҳурии Федеративии Олмон (с. 1949) қариб 50 тағйирот ворид карда шудаанд. Дар Франция аз соли 1791 то соли 1946 13 Конститутсия қабул гардида, ба Конститутсияи ҳоло амалкунандаи Франция (с. 1958) дар солҳои 1962, 1992, 1993, 1996, 2000, 2008 тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. Ба Конститутсияи Мексика (с. 1917), ки Қонуни асосии «абадӣ» эълон мешавад, то ба имрӯз қариб 600 тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд⁸⁹.

Конститутсияҳои як қатор давлатҳо дар асри XIX қабул шудаанд. Чунончи, Конститутсияҳои Белгия соли 1831, Норвегия соли 1814, Люксембург соли 1868, Швейтсария соли 1874 қабул шуда, то имрӯз амал карда истодаанд. Вале ба онҳо бо дарназардошти дигаргуниҳои куллии ҳаёти ҷомеа тағйироту иловаҳои зиёд ворид карда шуданд. Чунончи, ба 82 моддаи Конститутсияи Норвегия (с. 1814) тағйироту иловаҳо ворид карда шуда, танҳо 30 моддаи онро бетағйир мондаанд. Дар Конститутсияҳои Италия, Франция, Юнон, Испания, Португалия, Япония меъёрҳои нав оид ба соҳибхитории халқ ё миллат ворид карда шудаанд. Дар Конститутсияҳои

⁸⁸ Ниг.: Конституционное право зарубежных стран: Хрестоматия / Авт.-сост.: О.В. Ганин, В.В. Захаров. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. – С. 6.

⁸⁹ Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Тачрибаи ҷаҳонии тағйиру иловаҳои Конститутсия // Рӯзномаи «Минбари ҳуқуқшинос», – № 3 (36). – 2016. – С. 3.

Австрия, Болгария, Олмон, Полша, Ҳиндустон халқ ё миллат сарчашмаи ҳокимияти давлатӣ эълон карда шудааст. Дар як қатор Конституцияҳо, аз ҷумла, дар Конституцияи Дания (с. 1953) меъёри махсус дар хусуси қабул ва тағйири Конституция дар раёйпурсӣ дарҷ гардидааст. Конституцияҳо дар қараёни таҷрибаи конституционӣ ё тавассути созишномаҳои конституционӣ низ тағйир меёбанд. Чунончи, дар ИМА дар низоми ҳокимияти президентӣ мақомоти нави давлатӣ, ки дар Конституция пешбинӣ нашудаанд, таъсис дода мешаванд. Ҳанӯз дар м.28- Конституцияи Франция (с. 1791) ҳуқуқи халқ ба тағйири Конституция дарҷ гардида буд. Минбаъд, дар таҷрибаи ҷаҳонӣ тарзҳои гуногуни тағйири конституция истифода шуданд. Дар Конституцияҳои Монако (с. 1911) Гана (с. 1960) тартиби махсуси тағйири онҳо пешбинӣ намешавад. Дар конституцияҳои давлатҳои дигар тартиби мазкур дарҷ мегардад. Чунончи, тағйири Қонуни асосии Олмон бо пешниҳоди на кам аз се ду ҳиссаи овозҳои умумии вакилони палатаҳои парламон доир мегардад. Барои тағйири меъёрҳои Конституцияи Ҷумҳурии Малта (с. 1974) аксари овозҳои вакилони Палатаи намоёндогон зарур аст. Дар як қатор давлатҳо дар натиҷаи тағйири иловаҳо конституцияи нав қабул мешавад ё матни нави конституцияи қаблӣ пешкаш мешавад. Чунончи, дар натиҷаи тағйироти ҷиддӣ Конституцияи нави Швейтсария соли 1999 қабул шудааст. Вале Конституцияи Голландия (с. 1815) дар матни нав соли 1983 қабул шудааст. Бо ҳамин тартиб, Конституцияи Ҷумҳурии Венгрия (с. 1949) дар матни нав солҳои 1972 ва 1989-1990 қабул шудааст. Дар ҳолатҳои дигар, матни як қатор моддаҳои конституция тағйир меёбанд ё моддаҳои нав илова карда мешаванд. Аз ҷумла, ба Конституцияи Франция дар соли 1993 фасли нав дохил карда шудааст.

Дар бештари конституцияҳо меъёрҳои пешбинӣ мешаванд, ки онҳо тағйир додани меъёрҳои Конституцияро манъ менамоянд. Аз ҷумла, меъёрҳои Конституцияи Олмон оид ба сохти федеративӣ, дахлнопазирии инсон, ҳуқуқи озодиҳои ӯ, моҳияти демократӣ, иҷтимоӣ ва федеративии давлат, ҳокимияти халқ, вобастагии қонунгузорӣ аз сохти конституционӣ,

вобастагии ҳокимияти иҷроия ва адолати судӣ аз қонун ва ҳуқуқ (моддаҳои 1, 20, 79) тағйирнопазир эълон шудаанд.

Одатан, меъёрҳои Конститутсия, ки асосҳои сохтори конституционӣ, моҳияти давлат, ҳуқуқу озодиҳои инсонро танзим мекунанд, тағйирнопазир эълон мешавад. Вале, номгӯи чунин меъёрҳо дар конститутсияҳо гуногун аст. Чунончи, тибқи Конститутсияи Мавритания шакли идораи ҷумҳурӣ ва бисёрҳизбӣ тағйирнопазир пешбинӣ гардидааст. Дар конститутсияҳои Руминия, Португалия, Намибия, Юнон доираи чунин меъёрҳои тағйирнопазир бештар аст. Тибқи Конститутсияи Федератсияи Руссия моддаҳои, ки дар се боб («Асосҳои сохтори конституционӣ», «Ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд», «Тартиби тағйири Конститутсия») дарҷ шудаанд, тағйирнопазиранд.

Дар як қатор конститутсияҳо муҳлати ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия муайян карда мешавад. Аз ҷумла, тибқи м. 110 Конститутсияи Юнон тағйири Конститутсия пас аз гузаштани панҷ сол аз рӯзи тағйироти қаблӣ имконпазир аст. Чунин тартиб дар м. 284 Конститутсияи Португалия низ пешбинӣ мешавад. Дар як қатор конститутсияҳо моддаҳои, ки дар онҳо тартиби тағйиру иловаҳо пешбинӣ мешавад, аз нав тағйир дода мешаванд. Чунончи, бо ҳамин тартиб моддаҳои Конститутсияи Португалия дар солҳои 1982 ва 1992 тағйир дода шудаанд⁹⁰.

Омили асосии вучуд надоштани маҳфуми ягонаи падидаи мазкур дар он аст, ки дар давлатҳои ҷаҳон тартиби гуногуни қабул ва ворид намудани тағйироту иловаҳо ба Конститутсия вучуд дорад.

Бинобар ин, таърихи дусадсолаи конституционализм, якҷанд тарзи қабул ва ворид намудани тағйиру иловаҳоро ба конститутсия муайян намудааст.

Аз рӯи тартиби қабул Конститутсия ба навҳои зерин ҷудо мешавад: аз тарафи сардори давлат қабулшуда; аз тарафи мақомоти намояндагӣ қабулшуда; аз тарафи корпуси интиҳоботӣ қабулшуда.

⁹⁰ Ниг.: Конституционное право зарубежных стран / О.В.Афанасьева, Е.В.Колесников, Г.Н.Комкова, А.В.Малько; Под общ.ред. д.ю.н., проф. А.В.Малько. – М.: Норма, 2004. – 210 с.

Қабули Конституция аз тарафи сардори давлат ин конституцияи тақдимшуда ба ҳисоб меравад. Конституцияи тақдимшуда аз тарафи сардори давлат монарх қабул шуда, ҳамчун ҳада ба мардум тақдим карда мешавад. Дар аввали асри XIX чунин намуди конституцияҳо хартия номида мешуд. Масалан, Хартияи соли 1814 аз тарафи Людовики XVIII қабул шуда, ба халқи франсуз тақдим карда шуд. Баъдтар, солҳои 1889 дар Япония, соли 1911 дар Монако, соли 1952 дар Урдун Конституцияи тақдимшуда, қабул карда шудааст.

Конституция аз тарафи мақомоти намояндагӣ низ қабул карда мешавад. Ба мақомоти намояндагӣ, ки ҳокимияти муассисиро доранд дохил мешаванд: маҷлиси муассисон (конституционӣ), парламент, мақомоти таъсисдодаи парламент. Маҷлиси муассисон ин мақомоти интихобӣ буда, махсус барои тайёр ва қабули Конституция таъсис дода мешавад. Бахусус, дар як қатор давлатҳои Аврупо (Франса соли 1791, 1946, Италия соли 1947, Португалия соли 1976, Булғория ва Руминия соли 1991), дар Осиё (Ҳиндустон, Бангладеш, Покистон), Африқо (Гана, Нигерия) ва Америкаи Лотинӣ (Никарагуа, Колумбия), барои қабули Конституция маҷлиси муассисон ташкил мешавад.

Конституция аз тарафи корпуси интихоботӣ, яъне дар раъйпурсии умумихалқӣ низ қабул карда мешавад. Дар давлатҳои речаи демократӣ дошта қабул намудани лоиҳаи Конституция бе баррасӣ ва муҳокимаи пешакии мақомоти намояндагии давлатӣ кам ба назар мерасад. Дар давлатҳои пешрафтаи демократӣ лоиҳаи Конституция дар навбати аввал, аз тарафи мақомоти намояндагии давлатӣ баррасӣ, муҳокима ва қабул карда шуда, баъд аз он, барои қатъиян тасдиқ намудан ба раъйпурсии умумихалқӣ пешниҳод мешавад. Бо ҳамин тарз, соли 1947 дар Италия, соли 1975 дар Юнон, соли 1976 дар Португалия, соли 1978 дар Испания, соли 1991 дар Руминия Конституция қабул шудааст.

Аз рӯйи ворид намудани тағйиру илова Конституцияҳо чудо мешаванд: ба содда, чандирӣ ва омехта.

Конститутсияи содда ба тариқи тағйир додани қонунҳои амалкунанда, ба тариқи одӣ тағйир дода мешавад. Гуфтан мумкин аст, ки барои ворид намудани тағйиру илова тартиби махсус муқаррар нашудааст (масалан Ҳиндустон, Британияи Кабир).

Барои тағйир ва илова ба Конститутсияи чандирӣ тарзҳои махсуси мураккаб муқаррар шудааст: аксарияти комил дар палатаҳои парламент (Норвегия, Испания, Латвия), ду маротиба ба овоздиҳӣ мондан (яъне, дар парламент баъди мухлати муайян ду маротиба ба овоз монда мешавад) тасдиқ намудан дар раёйпурсӣ (Италия, Руминия), тасдиқ намудан аз тарафи мақомоти қонунгузори субъектҳои иттифоқӣ (ИМА, ҚФР)⁹¹.

Конститутсияи омехта гуфта, конститутисияро меноманд, ки баъзе моддаҳои он тамоман иваз карда намешаванд, баъзеашон ба таври қатъӣ иваз карда мешаванд, қисми дигарашон бошад, ба таври муқаррарӣ. Масалан, Конститутсияи Федератсияи Русия аз рӯйи тартиби ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи омехта шомил мебошад. Аз чумла:

Якум, муқаррароти бобҳои 1, 2 ва 9-и Конститутсияи Федератсияи Русия аз ҷониби Шурои конституционӣ тағйир дода мешавад, ки қабули Конститутсияи навро пешбинӣ менамояд.

Дуюм, тағйирот ба бобҳои 3-8-и Конститутсия бо тартиби пешбинишудаи қонуни конституционии федералӣ қабул карда мешаванд ва пас аз тасдиқи онҳо аз ҷониби мақомоти қонунгузорӣ ҳадди ақал аз се ду ҳиссаи субъектҳои Федератсияи Русия эътибор пайдо мекунанд.

Сеюм, тағйиротҳо ба моддаи 65-и Конститутсия, ки таркиби Федератсияи Русияро муайян мекунанд, дар асоси қонуни федералии конституционӣ дар бораи қабул шудан ба Федератсияи Русия ва ташкили субъекти нав дар сохтори Федератсияи Русия, дар бораи тағйири вазъи конституционӣ-ҳуқуқии субъектҳои Федератсияи Русия ворид карда мешаванд.

⁹¹ Ниг.: Якубова С.Н. Ҳуқуқи конституционии мамлакатҳои хориҷӣ. Қисми умумӣ. Матни лексияҳо. – Душанбе, 2015. – С. 163.

Чорум, тағйир додани моддаи 65-и Конституцияи хангоми тағйир додани номи субъектҳои Федератсияи Русия, ки ба салоҳияти ҳуди он тааллуқ дорад, номи нави он бо Фармони Президенти Федератсияи Русия дар асоси қарори субъекти Федератсияи Русия, ки дар қарори Суди конституционӣ оид ба тафсири моддаи 137-и Конституция муайян карда шудааст, ба моддаи 65-и Конституция дохил карда мешавад.

Ҳамин тавр, ба Конституцияи Федератсияи Русия тағйирот бо чор роҳ ворид карда мешавад⁹². Тағйиру иловаҳо ба Конституция дар ҳамаи давлатҳо истифода шуда, чунин чараҳои тақмили ин ҳуҷҷати сиёсӣ-ҳуқуқӣ маҳсуб мешавад. Тақмили конституция заминаи рушди ҷомеа, роҳандозии ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, ба талаботи нави замона мутобиқ намудани низоми қонунгузорӣ ва таъмини сатҳи нави ҳаёти ҳуқуқӣ маҳсуб мешавад.

Истилоҳи дигар бошад, чунин ки дар боло ибраз намудем, ин ислоҳномаӣ мешавад. Ислоҳномаии Конституция – ин тағйирот ворид намудан ба Қонуни асосӣ, илова намудан ба он ё аз Конституция соқит намудани қисматҳои алоҳидаи моддаҳо ва бобҳои, ки Конституция имконияти тағйир доданро медиҳад дар баробари ин ба асосҳои сохтори конституционӣ таъсири манфӣ намерасонад, фаҳмида мешавад⁹³.

Аммо мафҳуми «тағйирот» нисбат ба мафҳуми «ислоҳ» ва ҳатто аз мафҳуми «аз нав дида баромадан» васеътар аст, чунки он ҳар гуна дигаргунии матни Конституцияро дар бар мегирад. Дар конституцияҳои мамлакатҳои хориҷӣ ин фарқият на ҳамеша ба назар мерасад. Фарқият миёни ислоҳ ва ислоҳот дар Конституцияи соли 1999-и Венесуэла воҷӯрад. Он муқаррар менамояд, ки ислоҳҳои (тағйиротҳои) воридкардашуда илова ё тағйироти як ё якчанд моддаи Конституцияро бе тағйир додани сохтори асосии он пешбинӣ мекунад ва ислоҳот бошад, бознигариҳои чунин конституцияро дар назар дорад (моддаҳои 340-350).

⁹² Ниг.: Алимов С.Ю., Диноршоев А.М., Салоҳидинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: учебник / Под общей ред. Диноршоева А.М. – Душанбе, 2018. – 528 с.

⁹³ Ниг.: Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Г.О. Шведова. - 3-е изд., стер. – М.: АЗЪ, 1996. – С. 667.

Дар илми ҳуқуқ одатан фарқияте, ки хислати тағйироти Конститутсияро дошта бошад, оварда намешавад. На ҳамаи онҳо хусусияти ислохотро доро мебошанд⁹⁴.

Мураккаб ва гуногунмаъно будани тағйироти конститусионӣ, вучуд надоштани истифодаи ягонаи ифодаи ислохоти конститусионӣ қорбурди як қатор истилоҳоти дигарро ба миён оварданд. Инчунин, як қатор истилоҳоти дигар ҷой дорад, ба монанди «иваз намудани тарҳи конститусионии амалқунанда»⁹⁵, «тағйирот ба Конститутсия», «тағйироти инқилобӣ», «танзими Конститутсия», «тағйиру илова ба Конститутсия»⁹⁶ ва «ислохномаии хусусӣ» дар адабиёти ҳуқуқӣ истифода бурда мешаванд⁹⁷.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ, инчунин, истилоҳоти дигар, ба мисли истилоҳи «тағйирот ба Конститутсияи амалқунанда ва ё гузариш ба нав»⁹⁸, «аз нав ташкилдиҳии конститусионӣ»⁹⁹, «матни нави Конститутсия» ва ҳамчунин, «қабули Конститутсия дар таҳрири нав», «ислохотҳои хусусияти конститусионӣ»-ро истифода мебаранд¹⁰⁰.

Чуноне ки нишон дода шуд, таҷрибаи ҷаҳонӣ аз гуногунии тағйиротҳои конститусионӣ шаҳодат медиҳад. Таҳқиқотҳои илмӣ нишон медиҳад, ки дар муайяннамоии моҳияти ислохоти конститусионӣ мавқеи асосиро ба паҳлуи ҷараёни (раванди) он медиҳанд, хусусан дар мавриде, ки тартиби махсуси ворид кардани тағйироту иловаҳо пешбинӣ шуда бошад.

Дар натиҷаи баррасии масъалаҳои дар боло овардашуда, метавон ба хулосае омад, ки ҳама гуна тағйиротҳо ба Конститутсия ба ду мазмун фаҳмида мешавад:

⁹⁴Ниг.: Киреев В.В. Теоретические проблемы реформирования Конституции Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. – СПб., 2010. – 578 с.

⁹⁵ Ниг.: Балытников В. Конституционная модернизация: обновляя – Сохранять, сохраняя – обновлять // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2000. – № 2. – С. 116.

⁹⁶Ниг.: Стенограмма выступления В.И. Васильева: Материалы «круглого стола» // Журнал российского права. – 1999. – № 1. – С. 42.

⁹⁷Ниг.: Стенограмма выступления М.С. Студеникиной: Материалы «круглого стола» // Журнал российского права. – 1999. – № 1. – С. 43-44.

⁹⁸Ниг.: Белкин А.А. Пересмотр конституции (теоретические аспекты) // Правоведение. – 1995. – № 1. – С. 73-94.

⁹⁹Ниг.: Чиркин В.Е. О некоторых проблемах реформы российской Конституции // Государство и право. – 2000. – С. 5-6.

¹⁰⁰Ниг.: Медушевский А. Конституционный переворот или конституционная реформа: поправки к Конституции 1993 года как инструмент борьбы за власть // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1999. – № 3. – С. 159.

- 1) Қабули Конституцияи нав;
- 2) Ислоҳномаи Конституцияи амалкунанда.

Мавҷудияти тасвирҳои зиёди ин мафҳумҳо имконият медиҳад, ки аз ҷониби олимони ва муҳаққиқон масъалаи ислоҳоти конституционӣ мавриди баррасӣ қарор гирад, ҳол он ки ин падида эҳтиёҷ ба такмилро дорад. Вобаста ба он, ақидаву назарияҳои зиёд ҷой дорад, ки то ҳол дар сатҳи муайян ҳалли худро наёфтааст.

Қабул намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба ислоҳоти конституционӣ воқеаи муҳим баҳри ислоҳоти муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Оид ба ин масъала, чуноне ки А.М. Диноршоев қайд менамояд, ҳарчанд дар таҷрибаи қонунгузори Тоҷикистон Қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20-уми июли соли 1994 қабул шуда бошад ҳам, дар қонуни мазкур бори аввал истилоҳи «ислоҳоти конституционӣ» истифода бурда шуда, мафҳуми он ошкор намегардад¹⁰¹. Дар баробари ин, қонуни мазкур мақсади гузаронидани ислоҳоти конституционӣ, таъмини босамари рушди тамоми самтҳои шохаҳои ҳокимияти давлатӣ ва идоракунии давлатӣ зимни азнавташкилдиҳии онҳо ва фароҳам овардани шароити мусоид барои сари вақт ба қувваи қонунӣ даромадани меъёрҳои Конституцияро муайян менамояд¹⁰².

Ҳамин тавр, ислоҳоти конституционӣ раванди иҷтимоӣ-сиёсии якдафъаина ё тулонии дигаргунсозии меъёрҳои конституционӣ мебошад, ки бо тағйир додани асосҳои бунёдии давлат ва ҷамъият, ҳадафгузорӣ, ба қадри кофӣ бо захираҳо таъмин кардан ва муайян кардани натиҷаҳои ҳуқуқӣ ва воқеӣ тавсиф мешавад.

¹⁰¹ Ниг.: Диноршоев А.М. Понятие и предпосылки конституционно-правовой реформы // Правовая жизнь. – № 2 (14). – Душанбе, 2016. – С. 22.

¹⁰² Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конституция (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июли соли 1994, № 974. Ахбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994, №13, мод.194.

Ислоҳоти конституционӣ пеш аз ҳама, бояд дар асоси донишҳои асоснокшудаи саъю кӯшиши чиддии гуруҳҳои пешрафта бо ба назар гирифтани донишҳои ҳуқуқӣ амалӣ гардонда шавад.

Дар айни замон, аз нуктаи назари эътирофи қонуният ё қонунӣ будани тағйироти конституционӣ ҷанбаи муҳофизатии ворид кардани ислоҳҳо ё қабули матни нави Конститутсия, чуноне ки дар боло қайд гардид, муҳим аст.

Дар маҷмӯъ, ислоҳоти конституционӣ имконият медиҳад, ки мамлакат ба муҳити нави ҳуқуқӣ ворид гардад, инчунин, метавонад онро ба давраи нави ҳаракати таърихӣ гузаронад. Дар навбати худ, он воситаи муҳимми танзими низоми ҳуқуқӣ ва ҳаёти ҷамъиятӣ мебошанд, ки бояд танҳо дар ҳолатҳои махсус истифода бурда шавад, дар мавриде ки зарурати ҳақиқии ба миён омадани такмилдиҳии меъёрҳои Конститутсия ба миён меояд.

Зербанди рисолаи мазкурро метавон чунин натиҷагирӣ намуд.

1. Дар ташкилу бунёди давлати миллии Тоҷикистон Конститутсия ҳамчун санади бунёдгузори давлатӣ нақши ҳалкунанда дорад. Конститутсия санадест, ки заминаҳои меъёрии бунёди давлатро баҳри пайвасти насли гузаштаву оянда ба миён овард. Дар тули садсолаҳои қарни гузашта, кишвари мо пайваста дар ҷустуҷӯи шакли мукамалномаии бунёди давлатдорӣ миллӣ буда, аз ташкили ҷумҳурии мухторӣ оғоз ёфт ва бо эълон гаштани Истиқлолияти давлатӣ онро ба анҷом расонид. Ҳамаи ин тағйиротҳо бо ислоҳоти дахлдори конституционӣ дар Конститутсияи кишвар инъикоси худро ёфтаанд.

2. Баҳри дарки ислоҳоти конституционии баамаломада, дар мамлакат диққати асосиро бояд ба мафҳум ва моҳияти ислоҳоти конституционӣ равона намуд. Дар илми ҳуқуқи конституционӣ ақидаи ягона оид ба мафҳуми ислоҳоти конституционӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ ҷой надорад. Бинобар ин, аз омӯзиши андешаҳои олимони ватаниву хориҷӣ ба хулоса омадан мумкин аст, ки онҳо ислоҳоти конституциониро ба мазмуни васеъ ва маҳдуд баррасӣ намуда, аз доираи қабул ва тағйир додани матни Конститутсия берун баромада, масоили ислоҳоти конституциониро васеъ

маънидод намудаанд. Аммо, мо тарафдори гурӯҳи дуҷуми олимон буда, мафҳуми ислоҳоти конституциониро бо маънои маҳдуд ҷонибдорӣ менамоем. Чунки на ҳама тағйироти конституционие, ки боиси инкишофи соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мегардад, онро метавон ислоҳоти конституционӣ номид. Ислоҳоти конституционӣ бештар ба падидаҳои хос мебошад, ки онҳо ба меъёрҳои Конститутсия алоқамандӣ доранд. Яъне, қабул гардидани Конститутсия ва ворид намудани тағйиру иловаҳо ба он ислоҳоти конституционии маҳдудро ифода менамояд.

3. Барои дарки дурусти моҳияту мазмуни ислоҳоти конституционӣ ва дарки мазмуни асосии он заруряти таснифбандии он мқҳим мебошад. Дар натиҷаи таҳлили мафҳумҳои пешниҳоднамудаи олимон ва муайян намудани моҳият ва хусусиятҳои ислоҳоти конституционӣ, ислоҳоти конституциониро чунин таснифбандӣ намудан ба мақсад мувофиқ мебошад.

1. Аз рӯйи ҳаҷм ислоҳоти конституционӣ ба ду қисмат ҷудо мешавад:

а) ислоҳоти конституционии васеъ;

б) ислоҳоти конституционии маҳдуд;

Ислоҳоти конституционӣ ба маънои васеъ – ин бо мақсади гузаронидани дигаргуниҳои тағйири низоми иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқии давлат дар сатҳи конституционӣ ва қабули Конститутсияи наву дар заминаи он тадриҷан мутобиқ намудани қонунгузори давлат равона мешавад.

Ислоҳоти конституционӣ ба маънои маҳдуд – ин қабул ва ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қонуни асосии давлат мебошад.

2. Ислоҳоти конституциониро вобаста ба амалисозии он ба моддӣ ва мувофиқавӣ ҷудо намудан мумкин аст.

4. Дар натиҷаи таҳлили хусусиятҳои ислоҳоти конституционӣ чунин мафҳуми ислоҳоти конституциониро пешниҳод кардан ба мақсад мувофиқ мешуморем: ислоҳоти конституционӣ – падидаи ҳуқуқӣ-конституционӣ буда, аз маҷмуи чорабиниҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ-сиёсӣ иборат аст, ки бо мақсади гузаронидани дигаргуниҳои кулли ба Қонуни асосии давлат ва ё дар

тарҳи нав қабул намудани он ва дар асоси он тадричан мутобиқ намудани қонунгузори давлат равона карда мешавад.

5. Хусусиятҳои ислоҳоти конституциониро чунин пешбинӣ менамоем:

- ислоҳоти конституционӣ пеш аз ҳама зухуроти ҳуқуқӣ мебошад;
- ба чорабиниҳои давлатии хусусияти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ ташкилидошта алоқаманд аст;
- баҳри дигаргунии қисман ё қуллии Конституция равона мешавад;
- бо мақсади тадричан тағйир додани қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад;
- ислоҳоти конституционӣ хусусияти рушдбанда (диалектикӣ) дорад.

6. Қисмати асосии ислоҳоти конституциониро тағйирот ба Конституция ташкил медиҳад. Дар натиҷаи баррасии масъалаҳои дар боло овардашуда, метавон ба хулосае омад, ки ҳама гуна тағйиротҳо ба Конституция ба ду мазмун фаҳмида мешавад:

- 1) Қабули Конституцияи нав;
- 2) Ислоҳномаи Конституцияи амалкунанда;

1.2. Ғояҳои илмӣ ва принципҳои ҳуқуқии ислоҳоти конституционӣ

Яке аз шартҳои бомувафакят гузаронидани ислоҳоти конституционӣ, ин муайян намудани ақидаҳо, ғояҳо ва принципҳои ҳуқуқии он ба шумор меравад. Амалисозии ислоҳоти конституционӣ дар доираи ақидаҳо ва асосҳои роҳбарикунандаи он, омили асосии демократикунонии ислоҳоти конституционӣ мебошад, ки риояи принципҳои ҳуқуқии он шarti асосии амалишавии ислоҳоти конституционӣ ба ҳисоб меравад.

Пеш аз ҳама, бояд қайд намуд, ки дар ғояҳо ва принципҳои ҳуқуқии ислоҳоти конституционӣ бояд бевосита мазмуни асосҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва мафкуравӣ ифода гардад ва ҳамчунин, нишонаҳои асосии муносибати ташкилии раванди ислоҳот, шакли ҳуқуқии он ва ҷанбаҳои бунёдии ҳуқуқӣ муайян карда шавад. Дар асоси ин гуфтаҳо ба сифати ғояҳои роҳбарикунандаи принципҳои ислоҳоти конституционӣ асосҳои иҷтимоӣ-

иктисодӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилие баромад мекунад, ки аз моҳият, мазмун ва шакли амалишавии ташаккули Конституция бармеоянд.

Дар илми ҳуқуқи конституционӣ оид ба истилоҳи «ғоя» ва «принцип» аз ҷониби олимони хориҷӣ ва ватанӣ фикру андешаҳои гуногун ҷой доранд.

Аз ҷумла, А.Г. Захаров чунин қайд менамояд, ки принципҳо дар як маврид, метавонанд ҳам ғояҳои роҳбарикунанда ва ҳам меъёри ҳуқуқ бошанд. Ба андешаи ӯ «дар зери мафҳуми принципҳои ҳуқуқ бояд ғояҳои асосии инъикоскунандаи робита ва қонуниятҳо, рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки ба таври меъёрӣ дар ҳуқуқи позитивӣ сабт шуда, танзими ҳуқуқиро ба самти муайян равона мекунад ва вазъу моҳият ва ҳадафи иҷтимоии ҳуқуқро муайян менамояд»¹⁰³. В.В. Невинский дар навбати худ се сифати зуҳури принципҳои конституциониро қайд менамояд. Ба андешаи ӯ, аввалан, принципҳои конституциониро метавон ҳамчун низоми ғояҳои алоҳидаи илмӣ, таълимот, доктрина баррасӣ намуд; дувум, ҳамчун ҳадафҳои асосии ҷомеа ва давлат; сеюм, ҳамчун падидаҳои ҳуқуқие, ки дар Қонуни асосӣ мустаҳкам шудаанд¹⁰⁴.

Аз ин лиҳоз, масъалаи ислоҳоти конституционӣ вобаста ба фарогирии васеи муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, бештар ба ғояҳои асосӣ такя намуда, инкишоф меёбанд. Дар ин ҷода Л.С. Явич қайд менамояд, – «низомии ҳуқуқӣ бидуни ғояҳои роҳбарикунандаи он қувваи ҳуқуқии зарурӣ надошта, инчунин, имконияти муътадили онро бозмедорад»¹⁰⁵. В.В. Киреев масоили принципҳои ислоҳоти конституциониро таҳлил намуда, қайд менамояд, ки «миқдор, мазмун ва таснифоти принципҳои ислоҳоти конституционӣ дар асоси назарияҳои илмӣ муайян карда мешаванд, ки онҳоро ба се намуд тақсим кардан мумкин аст. Якум, ин ақидаҳои назариявие мебошанд, ки ба муайян намудани низоми омилҳои таъсиркунанда ба мазмун ва функцияҳои Конституция ва мутаносибан, ба муайянсозии самтҳои танзимнамоии

¹⁰³ Ниг.: Захаров А.Л., Захарова К.С., Ревина С.Н. Принципы права. – Самара: Офорт, 2010. – С. 24.

¹⁰⁴ Ниг.: Невинский В.В. Основы конституционного строя как система основополагающих конституционных принципов // Основы конституционного строя России: понятие, содержание, значение / под ред. В.В. Невинского. – Барнаул, 2003. – С. 36.

¹⁰⁵ Ниг.: Явич Л.С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы. – М., 1978. – С. 155.

конститутсионӣ, инчунин, мазмуни ислоҳоти конститутсионӣ равона шудаанд. Ҳамин тариқ, сухан дар бораи омилҳои ғоявӣ илмӣ ислоҳоти конститутсионӣ меравад. Дуюм, намуди ақидаҳои илмӣ бевосита бо мазмуни ҳуқуқии ислоҳоти конститутсионӣ алоқаманд аст. Яъне, принципҳои ҳуқуқие, ки дар қонунгузорӣ мустаҳкам карда шуда, дар натиҷаи татбиқи онҳо ислоҳоти конститутсионӣ мукамал мегарданд. Сеюм, гурӯҳи ақидаҳо, асосҳои илмӣ таъминоти ташкилии дигаргуниҳои конститутсиониро дар бар мегирад»¹⁰⁶.

Дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ маҷмуи омилҳои ибтидоии таъсиррасон ба мазмуни Конституция ва унсурҳои мавзӯи ба танзимдории конститутсионӣ пешбинӣ шудааст, ки ба онҳо шомиланд: а) ақидаҳои сиёсии дар ҷаҳон ҷойдошта; б) шартҳои амиқи давлат; в) дараҷаи шуурнокии ҷамъият; г) муқаррар намудани Конституцияи мушаххас; д) ирода ва ба ихтиёри мақомот ё шахсоне, ки ба тайёр намудани лоиҳа ва қабули Конституция ё ин, ки тасдиқи матни он барои пешниҳод ба раёйпурсӣ ва дар дараҷаи муайян, инчунин, хоҳиши шахрвандони дар муҳокимаи лоиҳа иштироккунанда; е) хусусиятҳои махсуси Конституция ҳамчун ҳуҷҷати сиёсӣ-ҳуқуқӣ.

Дар маҷмуъ, пайдоиши талабот ба гузарондани ислоҳоти конститутсионӣ ва бо суръат рушд намудани раванди бисёрҷабҳаи конститутсионӣ дар ҷараёни таҳаввулоти таърихӣ ба чунин хусусиятҳо алоқаманд мебошад:

1) бо оғози марҳилаи нави рушди ҷомеа ва зарурати гузарондани ислоҳоти низоми сохторӣ ва меъёрӣ-ҳуқуқии ҳаёти ҷамъиятӣ, мутобиқ гардондани он ба шароити муосир;

2) тағйироти кулӣ дар самтҳои мухталифи иқтисодиёт. Масалан гузариши фаъол аз иқтисоди аграрӣ ё ашёӣ ба иқтисодиёти истеҳсоли-саноатӣ ва инноватсионӣ¹⁰⁷;

¹⁰⁶ Ниг.: Киреев В.В. Теоретические проблемы реформирования Конституции Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. – С. Пб., 2010. – С.109.

¹⁰⁷ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 26.01.2021 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.prezident.tj/node/4318> (санаи муроҷиат: 23.09.2021 с.). Баъди ба даст овардани соҳибистиклолӣ сиёсати давлат дар соҳаи саноат

3) иваз намудани мафкураи кухнаи сиёсӣ, коркард ва танзими ақидаҳои нави сиёсӣ-ҳуқуқие, ки дар доктринаи илмии муосир пешниҳод шудаанд. Масалан, волоияти ҳуқуқҳои инсон, амнияти конституционӣ, соҳибхитиёрии иқтисодӣ ва ғайра;

4) зарурати таҳия ва татбиқи шаклҳои нави танзимномаи конституционӣ ва қонунгузори ба он алоқамандро, баҳри амалӣ шудани ислоҳоти низоми сиёсии ҷомеа, речаи сиёсӣ ва асосҳои ҳуқуқии он (аз ҷумла, вобаста ба демократикунонии падидаҳои давлатдорӣ, таҳкими ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд);

5) татбиқи стандартҳои байналмилалии эътирофшуда дар раванди фаъолияти давлат, инчунин баинобат гирифтани равандҳои гуногуни ҳамгироии ҷаҳонӣ ва минтақавии дар асоси фаъолияти ташкилотҳои гуногуни байналмилалӣ ва минтақавӣ, ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷонибаи байнидавлатӣ.

Ҳамин тариқ, сохтори назариявии ғояҳои ислоҳоти конституционӣ бештар аз омилҳои дар боло зикршуда вобаста аст. Ҳамзамон, ба мазмуни ғояҳои илмӣ хусусиятҳои функционалии Конститутсия таъсири назаррас мерасонанд. Аз ин рӯ, ғояҳои ислоҳоти конституционӣ ба таври объективӣ дар функцияҳои Конститутсия муайян карда мешаванд.

Чуноне ки И.А. Кравец қайд менамояд, «барои мамлакатҳое, ки гузариш ба низоми демократӣ доранд, таҳлили мутаносибии функцияҳои асосӣ ва иловагии Конститутсия дар шароити дигаргунии низоми ҳуқуқӣ, сиёсӣ, ғоявӣ ва иқтисодӣ аҳаммияти махсус дорад»¹⁰⁸. Дар ин радиф, муаллиф самтҳои ҳуқуқӣ, сиёсӣ, мафкуравӣ ва иқтисодии амалишавии Конститутсияро ҷудо менамояд.

комилан тағйир ёфта, таваҷҷуҳи асосӣ ба тақвияти истеҳсолот ва содироти маҳсулоти тайёр бо роҳи ворид намудани технологияҳои нав, истифодаи ҳарчи бештари манбаъҳои ашёи хоми маҳаллӣ, коркарди пурраи он ва истифодаи васеи захираҳои меҳнатӣ равона карда шуд. Дар натиҷа танҳо дар панҷ соли охир дар дохили кишвар ба маблағи умумии беш аз 44 миллиард сомонӣ маҳсулоти ивазкунандаи воридот истеҳсол карда шуд, ки боиси хеле коҳиш ёфтани вобастагии бозори истеъмолӣ аз маҳсулоти воридотӣ гардид. Бо мақсади тадричан зиёд кардани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатии рақобатнок мо саноатикунонии босуръати кишварро ҳадафи чоруми миллӣ эълон намудем”.

¹⁰⁸ Ниг.: Кравец И.А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики): дис. ... д-ра юрид. наук. – Екатеринбург, 2002. – С. 58-59.

Дар асл, хусусиятҳои низомӣ-функционалии Конституция аз амалишавии низоми иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ, маънавӣ ва ҳуқуқии ҳаёти ҷамъиятӣ вобастагӣ дорад. Ислоҳоти конститусионӣ ҳамчун ҷараёни сиёсӣ-ҳуқуқӣ дорои хусусиятҳои низомӣ-ташкилӣ мебошад ва ба сифати падидаи бунёдӣ баромад намуда, бояд меъёрҳои функционалии танзими ҳуқуқӣ - конститусиониро ба назар гирад. Ин омил имконият медиҳанд, ки равандҳои асосии ислоҳоти конститусионӣ муайян карда шавад, мутобиқат ва мукаммалии муқаррароти он таъмин гардад.

Вобаста ба масъалаҳои зикргардида, мо метавонем асосҳои ислоҳоти конститусиониро ба ғояҳои илмӣ (умумӣ) ва принципҳои ҳуқуқӣ (махсус) ҷудо намоем. Ғояҳои илмӣ ин асосҳои мебошанд, ки моҳият, зарурият ва асосҳои ислоҳоти конститусиониро муайян менамоянд. Принципҳои ҳуқуқӣ бошад ин принципҳои мебошанд, ки амалӣ шудани раванди ислоҳоти конститусиониро таъмин менамоянд (ҳуқуқӣ ва ташкилӣ).

Мухтасара асосҳои номбаршударо таҳлил менамоем. Чи тавре ки қайд намудем, ғояҳои умумӣ асосҳои роҳбарикунандае мебошанд, ки омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва азнавташкилдихии ҷамъиятиро муаррифӣ менамоянд ва вобаста ба ин, мазмуни ислоҳоти конститусионӣ ифода меёбад.

Ғояҳои илмӣ ислоҳоти конститусионӣ дар худ дигар ғояҳоро низ инъикос менамояд, ки онҳоро бо таври зайл гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст: 1) ғояи мутавозини инкишофи низоми сиёсӣ; 2) мукамалномаии тарҳи конститусионии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд; 3) рушди гуногуншаклии мафкуравӣ; 4) инкишофи озоди иқтисодии шаҳрвандон ва масъулияти иҷтимоии давлат.

Бо таври мухтасар ғояҳои илмиро баррасӣ менамоем.

Ғояи мутавозини инкишофи низоми сиёсӣ. Дар ҷаҳони муосир, барои фаъолияти самараноки давлат, пеш аз ҳама муайян намудани низоми сиёсии кишвар аҳаммияти аввалиндараҷа дорад. Дар илм зери мафҳуми низоми сиёсӣ маҷмуи падидаҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ, муассисаҳо, ташкилотҳо ва

иттиҳодияҳои онҳо, ки ҳокимияти сиёсиро дар ҷомеа амалӣ менамоянд, мефаҳманд¹⁰⁹.

И.Е. Абрамова, А.В. Понеделков қайд менамоянд, ки «низомии сиёсӣ вази ҷомеаро, аз ҷумла, мавҷудияти шароити иқтисодӣ, сохтори иҷтимоӣ ва миллӣ, ҳолат ва сатҳи шуури ҷамъиятӣ, фарҳанг, мақоми байналмилалӣ ва ғайраро инъикос менамояд. Яъне, низомии сиёсӣ ин узви томест, ки бо тамоми ҷомеа дар мутақобилаи мураккаб қарор дорад. Тавассути низомии сиёсӣ манфиатҳои асосии ҷомеа ва афзалиятҳои иҷтимоӣ дақиқ карда мешаванд, ки баъдан дар сиёсати давлатӣ мустақкам мегарданд»¹¹⁰. Дар навбати худ, олимони ватанӣ А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова чунин андеша доранд, ки «асосҳои сохтори конституционии сиёсӣ ин низомии меъёрҳои ҳуқуқие мебошад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар самти ташаккул ва инкишофи амалишавии ҳокимияти давлатӣ дар ҷомеа тавассути таъсиси ташкилотҳои махсуси сиёсӣ, ки дар маҷмуъ, механизми ҳокимияти сиёсиро ба миён меорад, мебошад»¹¹¹.

Ташаккули низомии сиёсӣ бо ба даст овардани як қатор хусусиятҳои муҳимми муносибатҳои сиёсӣ алоқаманд аст. Ба сифати хусусияти муайянкунандаи унсурҳои устувори гуногуни ҳаёти сиёсӣ, низомнокии ташаккули томи низомии сиёсӣ мусоидат мекунад. Агар вобастагии устувор миёни онҳо вучуд надошта бошад, пас ҳолати пошхӯрӣ ва ҷудошавии ҷомеа ба вучуд меояд. Аз ин ҷо, зарурияти ташкили мурағбатсозии маҷмуи муносибатҳои сиёсӣ, муътадилӣ ва рушди онҳо пайдо мегардад.

Намунаи чунин ҳолат метавонад рӯйдодҳои, ки дар ҚТ охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-ум рух додаанд, бошад. Баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ҚТ аҳаммияти ташаккули низомии мутавозинии сиёсиро ба хубӣ дарк намуд. Мутаассифона, дар солҳои аввали ташаккули давлатдорӣ миллӣ низомии сиёсӣ пурра амал намекард, ки он боиси сар

¹⁰⁹ Ниг.: Лебедева М.М. Политическая система мира: проявления «внесистемности»: или новые акторы – старые правила / М.М. Лебедева // «Приватизация» мировой политики локальные действия – глобальные результаты // Под ред. М.М.Лебедевой. – М.: Голден Би, 2008. – С. 53-66.

¹¹⁰ Ниг.: Абрамова И.Е. Развитие политической системы России (историческая ретроспектива) учебно-методическое пособие / И.Е. Абрамова, А.В. Понеделков. – Волгоград: Азово-Черноморский инженерный институт ФГБОУ ВО Донской ГАУ, 2016. – 319 с.

¹¹¹ Ниг.: Диноршоев А.М., Салоҳидинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: Учебное пособие. – Душанбе, 2017. – 247 с.

задани чанги шаҳрвандӣ дар кишвар гардид. Чуноне ки Ҷ.М. Зоир қайд менамояд: «танҳо пас аз баргузори Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шаҳри Хучанд ва пас аз қабули Конститутсияи соли 1994, раванди марҳила ба марҳила ташаккули давлатдории миллӣ оғоз ёфт, аз ҷумла ташаккули низоми сиёсии кишвар»¹¹². Муҳаққиқони ватанӣ ибраз менамоянд, ки ташаккул ва татбиқи ин принцип дар Тоҷикистон мураккабҳои зиёдро паси сар намуд, ки он ба омилҳои объективӣ ва субъективӣ вобастагӣ дошт.

Вобаста ба ин масъала З.Ализода қайд менамояд, ки «тағйироти муайян дар танзими қонунгузори конституционӣ ва ташкилу фаъолияти падидаи парламонӣ ҳангоми қабули Конститутсияи амалкунандаи кишвар соли 1994 ба амал омаданд»¹¹³.

М.С. Сулаймонов дар навбати худ, ишора менамояд, ки «дар чараёни Иҷлосияи XVI-ум дар таърихи давлатдории тоҷикон як қатор қарорҳои тақдирсоз қабул карда шуданд, ки заминаи хотима додан ба чанги таҳмилӣ ва оғози сохтмони давлати мустақили тоҷикон гардиданд»¹¹⁴.

Аз ҳамон замон, дар Тоҷикистон раванди ташаккули низоми мутавозини сиёсӣ ба таври пурра дар инкишоф қарор гирифт. Дар аввал, ин раванд, хело мураккаб буд, зеро чанги шаҳрвандӣ дар кишвар то соли 1997 идома дошт. Баъди бастании Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ соли 1997 ин чараён ба худ такони нав гирифт, ки он инъикоси худро дар ду ислоҳоти конституционии солҳои 1999 ва 2003 ёфт.

Бо назардошти дида баромадани нишонаҳои низоми сиёсӣ, бояд асосҳои маънавии онро низ ишора намуд, ки ин ҳам бошад, арзишҳои умумӣ, маҷмуи ақидаҳои сиёсӣ, рамзҳои, ки аз тарафи аъзоёни ҷомеаи сиёсӣ қабул карда мешавад, махсуб меёбад. Муътадили низоми сиёсӣ арзишҳои фарҳангӣ-сиёсии худро ҳатман ташаккул медиҳад. Чунин арзишҳо дар Конститутсияи

¹¹² Ниг.: Маджидзода Д.З. Конституция Республики Таджикистан: 20 лет. – Душанбе, «Эр – граф». 2014. – 130 с.

¹¹³ Ниг.: Ализода З. Становление и развитие института парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. – М., 2013. – С.67.

¹¹⁴ Ниг.: Сулаймонов М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан. – Душанбе, 2019. – 156 с.

соли 1994 ифодаи худро ёфтаанд. Аз ҷумла моҳияти ҳуқуқии ҚТ ва дунявӣ будани он (моддаи 1), ба халқ тааллуқ доштани ҳокимият (моддаи 6), плюрализми сиёсӣ (моддаи 8), таҷзияи ҳокимият (моддаи 9).

Бояд қайд намуд, ки дар марҳилаи муайян як қатор нерӯҳои беруна дар Тоҷикистон кӯшиши тағйир додани низоми сиёсиро бо роҳи зӯрварӣ ба амал оварданд, ки аз ҷониби аксарияти мутлақи шаҳрвандони Тоҷикистон дастгирӣ наёфт. Шаҳрвандони кишвар зиракии сиёсии худро нишон дода, ба ин нерӯҳои беруна, ки аз ҷониби як қатор гурӯҳҳои манфиатдор барои ноором кардани вазъ дар Тоҷикистон сарпарастӣ мекарданд, муқобилият нишон доданд.

Бо мақсади пешгирии чунин ҳодисаҳо, дар раванди ислоҳоти конституционии соли 2016 ба Конститутсияи ҚТ як қатор тағйиротҳо ворид карда шуданд. Аз ҷумла, манъи маблағгузориҳои хизбҳои сиёсӣ аз ҷониби давлатҳои хориҷӣ, шаҳрвандон хориҷӣ ва созмонҳои хориҷӣ.

Ҳамин тариқ, айни замон дар Тоҷикистон низоми муътадили мутавозини низоми сиёсӣ ташаккул ёфтааст, ки дар заминаи пурраҳокимиятии халқ ва таҷзияи ҳокимият асос ёфтаанд. Ҳамин тавр, айни замон дар Тоҷикистон 7 ҳизби сиёсӣ¹¹⁵ мавҷуд аст, ки 5-тои намояндаи он дар Маҷлиси намояндагон ҷойгузин мебошад.

Интиҳобот дар Тоҷикистон дар асоси низоми сиёсии бисёрҳизбӣ баргузор мегардад. Аммо, дар баробари ин, бояд қайд кард, ки низоми сиёсӣ догма набуда, зухуроти динамикӣ аст ва бинобар ҳолатҳои муайян он метавонад мазмун ва моҳияти худро тағйир диҳад, ки он бешубҳа, мустақкамёбии ҳуқуқӣ-конституционии худро тавассути баргузориҳои ислоҳоти конституционӣ хоҳад ёфт.

Ғояи мукамалнамоии конституционии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд. Тавре ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, масъалаҳои ҳуқуқии инсон дар марҳилаҳои муҳимми рушди инсоният аҳаммияти махсус пайдо

¹¹⁵ Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 7 ҳизби сиёсӣ фаъолият дошта, қисми муҳими низоми сиёсии Тоҷикистонро ташкил менамояд. Ҳизби Аграрии Тоҷикистон; Ҳизби Демократии Тоҷикистон; Ҳизби ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон; Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон; Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон; Ҳизби Сотсиал - Демократии Тоҷикистон; Ҳизби Халқӣ - Демократии Тоҷикистон.

менамоянд. Ин ҳолат, ба як қатор сабабҳои байналмилалӣ ва миллӣ вобаста аст, ки хусусияти табиӣ инкишоф ёфтани нақш ва аҳаммияти падидаи ҳуқуқу озодиҳои шахсро дар таърихи инсоният инъикос мекунад.

Шароитҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқии фаъолияти ҷомеа тағйирёбанда мебошанд, ки он дар навбати худ боиси тағйирёбии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва татбиқи онҳо, илова ба мазмуни онҳо ва пайдоиши имкониятҳои мавҷудаи ҳуқуқии қаблан ғайриҷашмдошт мегардад.

Шароити нави иқтисодӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ, геополитикӣ ва иҷтимоӣ консепсияи муосири ҳуқуқу озодиҳои инсонро муайян намуд, ки он аз мазмуни аввала ба куллӣ фарқ мекунад. Ҳамчунин, дар худ арзишҳои асосии инсондӯстӣ, демократизмро нигоҳ дошта, ба фаъолияти шахс дар низоми ҳуқуқии давлат аҳаммияти аввалиндараҷа дода мешавад.

Ҳамин тавр, таҳлили мустаҳкамнамоии конституционии ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро дар Конституцияи Федератсияи Россия соли 1993 Е.И. Козлова таҳлил намуда қайд менамояд, ки он консепсияи нави ҳуқуқи инсонро дар асоси стандартҳои эътирофшудаи байналмилалии ҳуқуқи инсон инъикос мекунад. Ин мафҳум бо унсурҳои зерин асос ёфтааст: эътироф ва қафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон тибқи принципҳои умумӣ ва меъёрҳои эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ; рад кардани муносибати синфӣ баҳри мустаҳкамнамоии ҳуқуқу озодиҳо; эътирофи категорияи «ҳуқуқҳои инсон» ба сифати категорияи мустақили ҳуқуқӣ; рад кардани субъекти дастаҷамъӣ баҳри ҳимояи манфиатҳои ҳуқуқ ва озодиҳои фардии инсон; даст кашидан аз манфиатҳои афзалияти давлатӣ баҳри манфиатҳои шахс; эътирофи ҳуқуқҳо ва озодиҳои асосии инсон ҳамчун ҷудонопазир ва мансубият доштани он ба ҳама аз лаҳзаи таваллуд¹¹⁶.

Ҳамчунин олими ватанӣ Б.А. Сафарзода қайд мекунад, ки «бо барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва таъсиси Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (минбаъд - ИДМ) бӯҳрони ҳуқуқӣ эҳсос гардид, ки ҳалли ғаврии масъалаи мазкур дар самти ҳуқуқу озодиҳои инсонро дар сатҳи конституционӣ талаб менамуд. Дар ин давра, дар тамоми кишварҳои ИДМ ислоҳоти

¹¹⁶ Ниг.: Конституционное право: Учебник для бакалавров / Под ред. В.И. Фадеева. – М., 2014. – С. 187-190.

конституционӣ гузаронида шуд, ки онҳо низ ба ташаккулёбии самти ҳуқуқу озодиҳои инсон нигаронида шуда буданд. Айни замон, дар тамоми конституцияҳои давлатҳои аъзои ИДМ, аз ҷумла, ҚТ, меъёрҳои ҳуқуқии марбут ба ҳуқуқу озодиҳои инсон мавқеи афзалиятнокро ишғол менамоянд. Онҳо мутобиқи принципҳои умум эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ, ҳуқуқу озодиҳои асосии инсонро эътироф ва кафолат медиҳанд»¹¹⁷.

Ҳамин тариқ, нақши муҳимми ислоҳоти конституционӣ дар ҷомеа, ин вусъат, васеъ ва мустаҳкам намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ба шумор меравад. Бинобар ин, дар ислоҳоти конституционии соли 2003 ҳуқуқҳои инсон ба сифати арзиши олий эътироф шудаанд.

Ҳамзамон, м. 14 Конституция муқаррар намудааст, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд бо воситаи Конституция, қонунҳои ҷумҳурӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки аз тарафи Тоҷикистон эътироф шудаанд, ҳифз мегарданд. Моддаи 10 Конституция муқаррар менамояд, ки санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Дар ҳолати номувофиқатии қонунҳои ҷумҳурӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофшуда, меъёри санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ татбиқ карда мешаванд.

Дар моддаи 17 Конституцияи ҚТ бошад муқаррар гардидааст: «Ҳама дар назди қонун ва суд баробаранд. Давлат ба ҳар кас, қатъи назар аз миллат, наҷод, чинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил ва молу мулк ҳуқуқу озодиҳоро кафолат медиҳад», қисми дуюми ҳамин модда пешбинӣ менамояд, ки «мардон ва занон баробарҳуқуқанд». Меъёри мазкур моҳиятан принципи баробарҳуқуқиро муқаррар ва мустаҳкам менамояд, ки ин ҳам бошад, арзиши ҳуқуқӣ-конституциониро ташкил менамоянд.

Ин муқаррароти Конституцияи ҚТ ду равияи асосиро инъикос менамоянд, ки ба конституцияҳои насли нав хосанд. Аввалан, афзоиши таъсири ҷаҳонишавӣ ва интернационализатсияи ҷаҳони муосир ба

¹¹⁷ Ниг.: Сафарзода Б.А. История воплощения концепций и международных стандартов в области прав человека в правовую систему Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2015. – С. 209.

муқаррароти гуногуни конституцияҳои давлат, дувум, афзоиши нақши принципҳои умумэтирофшуда ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ.

Дар робита ба ин, як қатор олимони ватанӣ, аз ҷумла А.М. Диноршоев қайд менамояд, ки «Конституцияи ҚТ концепсияи фитрӣ-ҳуқуқии ҳуқуқу озодиҳои инсонро эътироф намуда, ба он хусусияти мусбат дод. Дар асоси ин, мо метавонем эътироф намоем, ки дар Конституцияи ҚТ ҳуқуқҳои инсон аз нуқтаи назари концепсияи табиӣ-позитивӣ, ки ҷузъи ҷудонашавандаи концепсияи инсондӯстии ҳуқуқи инсон мебошад, мустаҳкам шудааст»¹¹⁸.

Бо дарназардошти асосҳои зикршуда, муҳтавои ғояи мукамалнамоии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд инҳоро дар бар мегирад:

1) муттаҳидсозии ҳуқуқҳои асосии конституционӣ ҳамчун категорияи ягонаи умумиҷимой;

2) гузариши бомуваффақият аз идеализм ба фаҳмиши оқилонаи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон ва дарчи он на танҳо дар меъёрҳои конституционӣ ва принципҳои меъёрҳои-афзалиятҳои, балки меъёрҳои-қоидаҳои;

3) дар Конституция мустаҳкам намудани адолати иҷтимоӣ ҳамчун принципҳои асосӣ дар амалисозии ҳуқуқу озодиҳо;

4) мустаҳкам намудани механизми конституционӣ ва таъмини рушди ҳамбастагии ҳуқуқ, озодӣ ва вазифаҳои шаҳрвандон;

5) рушди танзими конституционии арзишҳои башарӣ дар самти ҳуқуқи инсон бо дарназардошти хусусиятҳои миллии Тоҷикистон;

Ғояи рушди гуногуншаклии мафкуравӣ. Асоси ғояи мазкур маҷмуи тасаввуротҳои фалсафӣ, динӣ, сиёсӣ ва нуқтаҳои назари ҳуқуқӣ, пешниҳодҳои гуногунро дар бораи муносибати байни ҷомеа ва шахсият, дурнамо ва равандҳои рушди иҷтимоиро инъикос менамояд. Бинобар ин, дар моддаи 8 Конституцияи ҚТ омадааст, ки «Дар Тоҷикистон ҳаёти ҷамъиятӣ дар асоси равияҳои гуногуни сиёсӣ ва мафкуравӣ инкишоф меёбад» ва гуногуншаклии мафкуравӣ ба сифати яке аз тавсифи мазмунии муҳимми ҷомеаи мо ва давлат ба шумор меравад. Дар самти ҳаёти маънавии ҷомеа

¹¹⁸ Ниг.: Диноршоев А.М. Закрепление прав человека в Конституциях Таджикистана. – Душанбе, 2015. – С. 35.

конститутсияҳои демократӣ принсипи умумиро муқаррар менамоянд. Танҳо субъекти ягонаи конститутсияҳои демократӣ намудҳои муайяни мафкураи бадбинонаи инсонро манъ мекунад (масалан, дар Булғористон – фашизм). Қонунҳои бисёри кишварҳои, ки дар марҳилаи муосир қабул шудаанд, паҳн кардани идеологияи терроризмро манъ мекунад, аз ҷумла, дар ҚТ низ. Конститутсияҳои ғайридемократӣ мафкураи ягонаи иҷозатдодашударо эълон мекунад. (масалан, ғояи марксизм-ленинизм дар давлатҳои собиқ Шуравӣ ва Мао зе Дун дар Чин). Мувофиқи қ. 2. м. 8 Конститутсияи ҚТ «Мафкураи ҳеҷ як ҳизб, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, динӣ, ҳаракат ва гурӯҳе наметавонад ба ҳайси мафкураи давлатӣ эътироф шавад», қ. 3 «Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбҳои сиёсӣ дар доираи Конститутсия ва қонунҳо таъсис меёбанд ва амал мекунад», қ. 4 муқаррар гардидааст, ки «Ташкилотҳои динӣ аз давлат ҷудо буда, ба корҳои давлатӣ мудохила карда наметавонанд», инчунин, қ. 5 муайян менамояд, ки «Таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбҳои сиёсӣ, ки наҷодпарастӣ, миллатгароӣ, хусумат, бадбинии иҷтимоӣ ва мазҳабиро тарғиб мекунад ва ё барои бо зӯрӣ сарнагун кардани сохтори конститутсионӣ ва ташкили гурӯҳҳои мусаллаҳ даъват менамоянд, манъ аст».

Ҳамин тариқ, гуногуншаклии мафкуравӣ яке аз муқарраротҳои, ки ба мо имконият медиҳанд то Конститутсияи кишварро демократӣ шуморем. И.А. Кравец қайд мекунад, ки «дар мувоҳидаи кунунии конститутсионӣ оид ба гуногуншаклии мафкуравӣ, ду мавқеъ оид ба масъалаи муносибати конститутсионӣ, сохтори конститутсионӣ ва мафкуравӣ ба миён омадааст»¹¹⁹.

Аз ақидаи олими мазкур ду мавқеъ ба вучуд меоянд: якум, дар асарҳои олимони давлатшинос ва ҳуқуқшиносон пешниҳод шудааст, ки маҷмуи мустақкамкунии конститутсионии принсипи гуногунандешии сиёсиро ба таври мусбат арзёбӣ менамоянд; дуюм, дар муносибати таҳриқдихандаи принсипи гуногунии мафкуравӣ ё таҷрибаи амалисозии он ифода мегардад. Ин принсип ба арзишҳои анъанавии аҳоли, ки дар давраи шуравӣ ба вучуд омада буданд, ба муқобили имконияти мавҷудияти миллӣ ё мафкураи

¹¹⁹Ниг.: Кравец И.А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики): дис. ... д-ра юрид. наук. – Екатеринбург, 2002. – С. 136-139.

давлатӣ равона карда шудааст. Мавҷудияти гуногуншаклии мафкуравӣ мавҷудияти умумиичтимоии ғоявиро рад наменамояд, зеро ки он муносибати шахсро ба ҷомеа ва давлат муайян мекунад. Принципи плюрализми мафкуравӣ дар Конститутсияи кишвар дар моддаҳои 8, 26, 28 ва 30 муқаррар карда шудааст, ки он озодии вичдон, эътиқоди динӣ, пайравӣ намудани дини муносиб ва дигар ҳуқуқҳои вобаста ба он, аз он ҷумла, озодии суҳанро кафолат медиҳад.

Ҳамин тариқ, таъмини низоми гуногуншаклии мафкуравӣ бо низоми таъмини ягонагии давлат якҷоя амалӣ мегардад. Ин имконоти зарурӣ баррасии конститусионии принципҳои мустаҳкамгардидаро муайян менамояд, ки муносибати шахрвандонро ба давлат ва ҷомеа мустаҳкам менамояд. Ин муносибат бештар хусусияти мафкуравӣ дошта, ба мафкураи ҷомеа ва давлат, инчунин, ҳар як фард таъсири худро мерасонад.

Дар Конститутсияи амалкунанда асосҳои маънавии робитаҳои ҳуқуқии байни шахрвандон ва давлат пурра ифода наёфтааст. Инкишофи ҳақиқии низоми ин ғояҳо дар мазмуни Конститутсияи мазкур қариб, ки ба назар намерасад, ба истиснои мақарраротҳое, ки дар дебочаи Конститутсия дарҷ карда шудаанд. Дар моддаҳои Конститутсия айнаи ҳол, меъёрҳои зайл ба монанди супоридани андозҳо ва пардохтҳо, ки қонун муайян кардааст вазифаи ҳар кас мебошад (моддаи 45), ҳифзи табиат, ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ вазифаи ҳар як шахс аст (моддаи 44) ва ҳифзи Ватан (моддаи 43) нишон дода шудааст. Дар баробари ин, дар Конститутсияҳои як қатор давлатҳои хориҷӣ меъёрҳое, ки ба тақвият ва рушди ғояҳои ватандӯстӣ нигаронида шудаанд ҷой доранд. Конститутсияи Ҷумҳурии Италия дар моддаи 4 худ муқаррар менамояд, ки «вазифаи шахрвандон ин амалӣ намудани фаъолият ё иҷрои вазифаҳое мебошад, ки ба рушди моддию маънавии ҷомеа мусоидат мекунанд», ҳамчунин, дар моддаи 52 бошад, ҳимояи Ватан на танҳо ҳамчун қарзи шахрвандӣ, балки ҳамчун вазифаи муқаддаси шахрвандӣ аст, инчунин, моддаи 54 бошад, ҳамаи шахрвандонро вазифадор менамояд, ки онҳо бояд ба ҷумҳурӣ содиқ бошанд. Конститутсияи Швейтсария дар моддаи 6 муайян мекунад, ки «ҳар як шахс дар иҷрои

вазифаҳои дар назди давлат ва ҷомеа ҷой дошта, иштирок мекунад»¹²⁰. Меъёрҳои монанд ва ягона ба ин, дар Конститутсияи ҶТ инъикос наёфтааст. Агар таъминоти гуногунандешӣ дар доираи самтҳои асосии давлат ба амал ояд, пас рушди асосии ватандӯстӣ тавассути иҷрои вазифаи таълимӣ рух медиҳад. Аз ин рӯ, ҳангоми гузаронидани ислоҳоти конститусионӣ ҳамкориҳои муштарак аз шумули вазифаи таълимии давлат, ҳамчун раванди таъминкунандаи рушди гуногунрангии ғоявӣ дар ватандӯстии ҳаёти ҷамъиятӣ баромад мекунад.

Ҳангоми баррасии ғояи мазкур метавон ба хулосае омад, ки ҷанбаҳои муҳимми принсипи баррасишаванда инҳо ба шумор мераванд: инкишофи конститусионии ҳамгироии ватандӯстӣ, таълимӣ, нақши маориф, санъат, фарҳанг, ватандӯстӣ дар меъёрҳои рафтори шаҳрвандони ҶТ дар асоси ҷаҳонбинии худ ва ақидаҳои ахлоқӣ, эътирофи конститусионии ватандӯстӣ ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ, ба монанди рафтори иҷтимоии шаҳрвандон, таъмини рушди давлатдорӣ миллӣ, ягонагии истиқлолият, амният ва рушди иҷтимоӣю иқтисодии ҶТ.

Ғояи инкишофи озоди иқтисодии шаҳрвандон ва масъулияти иҷтимоии давлат. Мақсади асосии инкишофи иқтисодӣ-иҷтимоии ҷамъият ин баланд бардоштани сатҳи зиндагии арзанда дар мамлакат ба шумор меравад. Ин падида дар ҶТ дар моддаи 1 Конститутсияи кишвар ишора гардидааст. Барои ноилшавӣ ба ин мақсад, давлат вазифадор аст, ки ҷиҳати таъмини ҳаёти арзандаи мардум чораҳои зарурӣ андешад.

А.Х. Маликова дар робита ба ин қайд менамояд, ки «муқаррароти дар Конститутсияи мустақамшуда оид ба таъмини зиндагии арзанда ва фароҳам овардани инкишофи озодона барои ҳар як шахс ба маънои муайян дар он метавонад "меъёр" дида шавад, ки адолати иҷтимоиро тасдиқ менамояд»¹²¹.

Г.Д. Солехзода дар навбати худ, таъкид менамояд, ки «Тоҷикистон дар ин давра, дар марҳилаи тағйироти кулӣ дар тамоми соҳаҳо, аз ҷумла,

¹²⁰ Ниг.: Конституции зарубежных государств: учебное пособие: 3-е изд., пере раб.и доп. / Сост. проф. В.В. Маклаков. – М.: БЕК, 2002. – С. 132-159.

¹²¹ Ниг.: Маликова А.Х. Проблемы формирования социального государства в Таджикистане: дис. ... д-ра юрид. наук. – Москва, 2012. – 365 с.

ичтимоӣ қарор дорад, ки бевосита бо мушкилоти ҳаётан муҳимми инсонӣ алоқаманданд, аз ҷумла: манзил, таъминоти иҷтимоӣ, маориф, кумаки тиббӣ ва дар маҷмуъ баланд бардоштани сатҳ ва сифати зиндагӣ»¹²².

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ дар Паёми худ аз 26 декабри соли 2018 ба таври махсус таъкид карда буданд, ки «ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла, ғамхорӣ ба гурӯҳҳои осебпазири аҳоли, пеш аз ҳама, یتимон ва маъҷубон, нафақахӯрон ва собиқадорон дар оянда низ яке вазифаи муҳимтарини мо хоҳад буд»¹²³.

Айни замон, дар мамлакати мо чораҳо оид ба ислоҳот дар соҳаи иҷтимоӣ андешида мешавад ва ҳамчунин, тағйирот дар модели сиёсати иҷтимоӣ ба амал омада истодааст, ки он низ ба асосҳои конститусионии давлати иҷтимоӣ диққати ҷиддиро талаб менамояд.

Мукамалномаи раванди ҳуқуқӣ-конститусионии танзими муносибатҳои иқтисодӣ шартӣ ба шумор рафта, ба самтҳои муҳимми ҳаёти ҷамъиятӣ ба монанди инкишофи ҳуқуқи озодиҳои иқтисодии инсон ва шахрванд, мукамалномаи функцияи давлат оид ба идоракунии соҳаи иқтисодӣ ва таъмини некуаҳволии халқу мамлакат ва ғайра таъсир мерасонад.

Баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ҶТ роҳи бунёди давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёдро интихоб намуд, ки дар заминаи он иқтисоди бозоргонӣ пазируфта шуд. Бо ин мақсад, дар кишвар ислоҳоти кулӣ дар самти ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ гузаронида шуданд, ки ҳадафи он баҳри фароҳам овардани шароити зиндагии арзандаи аҳолии кишвар мебошад.

Чи тавре ки С.М. Салоҳидинова қайд менамояд «Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 дар худ ба сифати яке аз принципҳои асосии асосҳои сохтори конститусионӣ – фаъолияти озоди иқтисодӣ ва соҳибкориро мустаҳкам намуд, инчунин, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи

¹²² Ниг.: Солехзода Г.Д. Понятия социального государства Материалы международной научно – практической конференции «Роль Президента республики Таджикистан, Основателя мира и национального единства – Лидера нации Эмомали Рахмона в укреплении национального единства» (Душанбе, 15-16 июня 2017 года). – С. 190-193.

¹²³ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2018. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/ru/node/13747> (санаи муроҷиат: 11.05.2021).

ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла, моликияти хусусиро кафолат дод. Муқаррароти дар боло зикршуда, асоси иқтисоди бозаргониро ташкил медиҳад ва ба сифати принципи муҳимтарин баромад менамояд, ки бидуни он муносибатҳои бозорӣ пурра амал карда наметавонанд, мутаносибан ба он мазмуни ҳуқуқи фаъолияти соҳибкориро муайян менамоянд»¹²⁴.

Асоси ин гуфтаҳои боло таҷассуми худро дар моддаи 12 Конститутсияи кишвар ёфтааст. Дар асоси меъёри мазкур, дар даврони соҳибистиклолӣ давлат фаъолияти озоди соҳибкорӣ, шаклҳои гуногуни моликият ва баробарҳуқуқии онро кафолат дода, он ҳамеша баҳри инкишофи дурусти соҳаи иқтисодии давлат манфиатовар аст. Чунин ба назар мерасад, ки вусъати на танҳо ҳуқуқи озодиҳои иқтисодӣ, инчунин, сиёсати иҷтимоии давлат бо хусусиятҳои ислохотикунони иқтисодии ҚТ вобаста аст. Оид ба ин масъала А.М. Витченко фикри худро асоснок намуда, чунин қайд менамояд, ки «вобастагии воқеии фаъолияти давлат аз талаботҳои истеҳсолоти моддӣ ва таркиби ҷараёнҳои ҷамъият, ки монеаро ба вучуд меорад ва берун аз он давлат метавонад бо муайян намудани заминаҳои мувофиқ ба натиҷаҳои мусбат ноил гардад»¹²⁵. Ҷараёнҳои айни ҳол дар низоми иқтисодии ҷомеаи мо рӯйдода ва ифодаи мувофиқи онҳо дар соҳаи сиёсӣ замина ва ё асосҳо ба шумор меравад, ки мукамалномаи танзими конститусионии самтҳои иҷтимоӣ-иқтисодиро имкон медиҳад.

Бо ин мақсад, мазмуни ғояи инкишофи озоди иқтисодии шаҳрвандон масъулияти иҷтимоии давлат дар инҳо ифода мегардад: мустаҳкамномаи конститусионӣ, алоқамандӣ байни иқтисодиёт, ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон, инкишофи функцияи иҷтимоии моликият ва ғайра.

Гурӯҳи дуюм ин принципҳои ҳуқуқии ислохоти конститутсионӣ ташкил медиҳанд.

Дар асоси таҳлили адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ зикр намудан мумкин аст, ки олимони маҳфуми «принсип»-ро ба ду маъно таҳлил менамоянд. Гурӯҳи

¹²⁴ Ниг.: Салоҳидинова С.М. Право на предпринимательскую деятельность в конституционном праве Республики Таджикистан. Учебник. – Душанбе, 2017. – 70 с.

¹²⁵ Ниг.: Витченко А.М. Понятие границ деятельности социалистического государства // Вопросы теории государства и права: Личность, право, правовая система: Межвуз. научн. сб. Вып. 8. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1988. – С. 9.

якум, ки асосан намояндагони илми назарияи давлат ва ҳуқуқ мебошанд, принципҳоро ҳамчун ғояҳои роҳбарикунанда маънидод мекунанд. Аз ҷумла, В.В. Оксамитний қайд менамояд, ки «принципҳои ҳуқуқ – ғояҳои роҳбарикунандае мебошанд, ки бо ҳуқуқ таъя намуда, мазмун ва самти танзими ҳуқуқиро муайян менамоянд»¹²⁶. Дар навбати худ, А.Ф. Черданцев чунин андеша дорад, ки «принципҳои ҳуқуқ ин ғояҳои асосии роҳбарикунандае мебошанд, ки ҳуқуқро фаро мегиранд ва мазмуни онро тавсиф медиҳанд. Принципҳои ҳуқуқ ин ғояҳои мебошанд, ки дар заминаи он низоми ҳуқуқӣ сохта мешавад»¹²⁷.

Олимони соҳавӣ, аз ҷумла, ҳуқуқи конституционӣ зерӣ мафҳуми принцип меъёрҳои махсуси ҳуқуқиро мефаҳманд. Е.И. Козлова ва О.Е. Кутафин қайд менамоянд, ки «дар миёни меъёрҳои Конститутсия нақши муайнкунандаро меъёрҳои ташкил медиҳанд, ки пояҳои низоми конституционии давлатро мустаҳкам менамоянд. Дар ин меъёрҳо, моҳияти инсондӯстона ва шомил будани давлат ба оилаи кишварҳои демократӣ ифода мегардад. Ин меъёрҳо давлатро ҳамчун давлати конституционӣ тавсиф медиҳанд»¹²⁸. Б.С. Эбзеев қайд менамояд, ки «принципҳои ин намуди махсуси меъёрҳо буда, онҳо дар низоми ҳуқуқи конституционии ватанӣ мавқеи бартаридоштаро ишғол менамоянд ва мазмуни пурраи тартиботи ҳуқуқӣ, аз қабилӣ тавсифи ҳуқуқии принципҳои Конститутсия ва умуман, ҳуқуқро муайян мекунанд»¹²⁹.

Дар асоси ақидаҳои баёншуда ибронд намудан мумкин аст, ки дар ҳуқуқи конституционӣ ҳамчун илм ва соҳаи ҳуқуқ ду намуди принципҳои вучуд дорад. Аввалан, ин ғояҳои илмии роҳбарикунанда (заминаи асосӣ) мебошанд, ки барои ҳамкорӣ ва рушди падидаҳои ҳокимияти оммавӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва шахс замина мегузоранд. Дар соҳаи ҳамрадифи ҳуқуқ, онҳо пеш аз ҳама як навъи махсуси меъёрҳои Конститутсия ва қонунгузорию конституционӣ мебошанд, ки қувваи олии ҳуқуқӣ дошта ба танзими

¹²⁶ Ниг.: Оксамитний В.В. Общая теория государства и права: учеб. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – С. 270

¹²⁷ Ниг.: Черданцев А.Ф. Теория государства и права. – М.: Юрайт, 2002. – С. 186

¹²⁸ Ниг.: Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. – 5-е изд., перераб. и доп. – М., 2015. – С. 98.

¹²⁹ Ниг.: Эбзеев Б.С. Конституционное право России: учеб. – М.: Проспект, 2019. – С. 198.

муносибатҳои иҷтимоӣ имкон медиҳанд. Ин принципҳо ҳамчун ғояи роҳбарикунанда ба ҳама субъектон ва тамоми соҳаҳои муносибатҳои иҷтимоии давлат хусусияти таъсиррасонии императивӣ доранд.

Дувумин, дар шароити муайян принципҳо дар соҳаи ҳуқуқи конституционӣ ба меъёр-принципҳо мубаддал мегарданд ва бо ин васила, ҳамчун чораи таъсиркунанда дар танзими муносибатҳои иҷтимоӣ баромад менамоянд, инчунин, баҳри баланд бардоштани самаранокии танзими ҳуқуқи конституционӣ (масалан, ҳангоми гузаронидани ислоҳоти конституционӣ) таъсири босамар мерасонанд.

Ҳамчунин, дар адабиёти ҳуқуқӣ фаҳмиши принципҳои ҳуқуқ дар ду самт – объективӣ ва субъективӣ инкишоф ёфтаанд¹³⁰. Вобаста ба самти яқум олимон моҳияти ин равишро чун намуда, одатан, принципҳои ҳуқуқро бо принципҳои амалкунандаи ҳуқуқи мавҷуда муайян карда, ҳамчун муқаррарот (қоидаҳо) бевосита ба мазмуни он дохил менамоянд. Аз ҷумла, ба андешаи В.Н. Хропанюк «принципҳои ҳуқуқ – ин муқаррароти асосӣ буда, қонунияти муносибатҳои ҷамъиятиро объективона ва ҳуқуқӣ мустаҳкам менамояд»¹³¹. В.И. Леушин таъкид мекунад, ки «принципҳои ҳуқуқӣ бояд дар қонун ба таври возеҳ баён гардад ё аз маънои умумии қонунгузорӣ берун карда шавад»¹³². Олими ватанӣ Р.Ш. Сотиволдиев принципҳои ҳуқуқро «ҳамчун ақида, асосҳои пешбарандаи ҳуқуқ эътироф менамояд, ки он аз ақидаҳои баробарӣ, озодиву адолат бармеояд ва моҳияти ҳуқуқро ифода менамояд»¹³³.

Дар доираи самти дуҷуми он бошад, принципҳои ҳуқуқ ҳамчун асос, ғояҳои роҳбарикунанда ва муқаррарот эътироф карда мешаванд. Чунин равиш нисбат ба самти объективӣ бештар паҳншуда мебошад. Н.И. Матузов принципҳои ҳуқуқро ба сифати муқаррароти ҳуқуқӣ муайян намуда, онро ба мазмуни ҳуқуқӣ дохил накарда, мутаносибан ба ин, ки дар меъёри ҳуқуқ, хусусиятҳои меъёрӣ надоранд, муқаррар менамояд¹³⁴.

¹³⁰ Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ. – Душанбе 2008. – 566 с.

¹³¹ Ниг.: Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – М.: Интерстиль; Омега-Л, 2008. – С. 213.

¹³² Ниг.: Леушин В.И. Теория государства и права. В 2-х ч. Ч. 2. – Екатеринбург, 1994. – С. 15.

¹³³ Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2008. – 566 с.

¹³⁴ Ниг.: Матузов Н.И. Теория государства и права. – М.: Юристъ, 2005. – С. 168.

Бевосита принципҳои мазкур дар меъёрҳо сабт нашудаанд ва ифодаи мазмунӣ доранду таҷассуми худро дар ҷузъҳои низоми ҳуқуқӣ ба монанди шуури ҳуқуқӣ ва ҳуқуқэҷодкунӣ пайдо мекунанд. Ба андешаи мо, зухуротҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ба андозаи муайян меъёри ҳуқуқро ифода мекунанд, ки он низ ба принципҳои ҳуқуқӣ дахл дорад.

Бинобар ин, асоси таҳқиқоти мо самти субъективиро дар бар гирифта, мазмуни принципҳоро ҳамчун шакли зоҳирӣ дар сатҳи меъёри ҳуқуқӣ мустаҳкамшуда фаро мегирад. Бо ин мақсад, зарур аст, ки принципҳои ислоҳоти конституциониро аз таассуротҳое, ки дар ҷомеаи муосир вучуд доранд ва ҳамчун чараёни сиёсӣ-ҳуқуқӣ моҳияти калони иҷтимоӣ доранд муайян намоем.

Аз ин рӯ, вобаста ба мафҳумҳои баррасишуда чунин мафҳуми принципи ҳуқуқии ислоҳоти конституциониро метавон пешниҳод намуд – ин асосҳои роҳбарикунандае мебошанд, ки таҳкурсии низоми ғояҳои ислоҳоти конституциониро ташкил дода, маҷмуи муносибатҳои вобаста ба амалисозии ислоҳоти конституционӣ ба вучуд омадаро муайян месозад.

Принципҳои ҳуқуқӣ инъикосгари мазмуни ҳуқуқии ислоҳоти конституционӣ мебошанд, ки инҳоро дар бар мегиранд: 1) принципи татбиқи унсурҳои илмӣ дар раванди гузарондани ислоҳоти конституционӣ; 2) принципи ҳуввияти ҳуқуқии миллӣ; 3) принципи инкишофи меъёрҳои Конститутсия дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ. Мухтасар принципҳои мазкурро баррасӣ менамоем.

Принципи татбиқи унсурҳои илмӣ дар раванди гузарондани ислоҳоти конституционӣ. Дар илми ҳуқуқи конституционӣ ба таври умум эътироф карда шудааст, ки Конститутсияи кишвар ҳамчун ба сифати таҳкурсии асосии санади меъёрӣ ба ҳисоб рафта заминаи низоми ҳуқуқии давлат маҳсуб ёфта, асосҳои бунёдии мавҷудияти онро гузошта, афзалиятнокии рушди онро муайян менамоянд. Бинобар ин сабаб, самаранокӣ, ҳамоҳангӣ ва мувозинати муқарраротҳои конституционӣ шароити зарурӣ баҳри мавҷудияти муътадили давлат ва ҷомеа ба шумор мераванд.

Дар навбати худ, чунин вазифаро бо дарназардошти инкишофёбӣ (динамизм), гуногунҷабха ва муттасилии рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ танҳо тавассути нигоҳ доштани шакл ва мазмуни меъёрҳои Конститутсия дар ҳолати воқеӣ ҳал кардан мумкин аст, ки дар ҳар як марҳилаи мушаххаси мавҷудияти ҷомеа ва давлат ба вазъияти замон мувофиқат карда, бо воқеиятҳои муосири иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ҷавобгӯ бошад¹³⁵.

Чӣ тавре ки А.М. Диноршоев қайд менамояд «барои рушди суръатнок ва босамари давлат ва ҷомеа меъёрҳои Конститутсия ниёз ба такмил доранд. Ҳамчун Қонуни асосии давлат, Конститутсия бояд ба талаботи муосири ҷомеа ҷавобгӯ бошад, яъне асоси рушди соҳаи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавии давлат ва ҷомеа гардад»¹³⁶.

Чунин дидгоҳро муҳаққиқони дигари ватанӣ, аз ҷумла, А. Имомов низ изҳор доштанд: «Тағйироту иловаҳо тақозои сатҳи рушди ҷомеа ва давлати Тоҷикистон дар марҳалаи ҳозира мебошад. Ҳадафи тағйироту иловаҳои ба Конститутсияи ҚТ соли 1994 солҳои 1999, 2003 ва 2016 дохил карда шуда, ин ба талаботи давраи муосири рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ мувофиқ гардонидани Қонуни асосии мамлакат мебошад»¹³⁷. Д. Давлатзода бошад, чунин андеша дорад, ки «Пешрафти ҳаёти ҷомеа талаб менамояд, ки муқаррароту меъёрҳои конституционӣ такмил дода шуда, онҳо ба талаботи замон мувофиқ бояд гардонида шаванд»¹³⁸. Дар навбати худ, М.М. Ватанзода бар он назар аст, ки «Ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия як ҷузъи ҷараёни такмили ин ҳуҷҷати сиёсӣ дар сиёсати ҷомеаи башарӣ ба шумор рафта, қариб дар тамоми давлатҳо, бо мурури замон, Конститутсия такмил дода мешавад»¹³⁹.

¹³⁵ Ниг.: Дерхо Д.С. Конституционное правообразование как категория конституционного права и номативная модель: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2019. – 15 с.

¹³⁶ Ниг.: Диноршоев А.М. Понятие и предпосылки конституционно-правовой реформы. Правовая жизнь. – 2016. – № 2 (14). – С. 22-27.

¹³⁷ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – 134 с.

¹³⁸ Ниг.: Давлатзода Д. Конститутсия асоси рушди давлати демократӣ // Ахбори Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – №3-4. – С. 108.

¹³⁹ Ниг.: Ватанзода М.М. Такмили конститутсия - кафолати рушди устувори ҷомеа. Ҷумҳурият. – Санаи нашр: 22.04.2016. – №: 78.

Чи тавре ки амалияи муосири конституционализм дар бисёр давлатҳои ҷаҳон нишон медиҳад, зарурати дар сатҳи конститусионӣ мустаҳкам намудани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ масъалаи мубрам ба шумор меравад.

Дар замони муосир нигоҳ доштани мубрамияти муқаррароти конститусионӣ тавассути омӯзиш ва таҳқиқоти илмӣ мусоидат менамоянд, ки дар асоси он оид ба такмил додани баъзе муқарраротҳои конститусионӣ хулосаҳои дахлдор бароварда шавад. Гузаронидани ислоҳоти конститусионӣ бидуни ба назар гирифтани коркардҳои илмӣ, аммо танҳо дар зери таъсири вазъи сиёсӣ, метавонад боиси оқибатҳои манфӣ гардад. Тавре ки таҷрибаи муқарраргардида дар баъзе давлатҳои ҷаҳон медиҳад, ислоҳоти конститусионӣ ҳар дафъа гузаронида мешавад ва дар заминаи он низ ҳукумат иваз мешавад (масалан, Украина, Қирғизистон).

Дар ин замина, бояд бо мавқеи як қатор муаллифони рус, алахусус В.В. Киреев ва А.В. Даниленко розӣ шуд, зеро онҳо қайд менамоянд, ки «аҳаммияти баланди иҷтимоии тағйиротҳои конститусионӣ, мавҷудияти ақидаҳои сиёсӣ ва қабули барномаҳо дар ҷомеа ба таъминоти илмии ҳуқуқшодкунии конститусионӣ талаботи махсус мегузорад»¹⁴⁰. Гузаронидани ислоҳоти конститусионӣ дар тамоми кишварҳо бояд бо тартиби махсус ба роҳ монда шавад, аз ҷумла, мавриди таҳлили дақиқи илмӣ қарор додан, аз ҷониби коршиносон омӯзиши заминаҳои ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангӣ бояд ба роҳ монда шавад ва оқибатҳои тағйиротҳои, ки ба Конституция ворид мегардад коркард шуда, инчунин, истифодаи таҷрибаи самарабахши давлатҳои хориҷиро дар рушди конституционализм омӯзанд¹⁴¹. Ба ғайр аз таҳқиқотҳои фалсафӣ, таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар инкишофи рушди ислоҳоти конститусионӣ бояд қайд намуд, ки нақши махсусро дар таъмини илмии ислоҳоти конститусионӣ ба илми ҳуқуқшиносии ватанӣ низ вобаста медонанд.

¹⁴⁰ Ниг.: Даниленков А.В. О пределах полномочий конституционного законодателя // Проблемы развития российской Конституции: сб. статей / под ред. Л.Б. Ескиной. – СПб, 2002. – С. 21.

¹⁴¹ Ниг.: Киреев В.В. Теоретические проблемы реформирования Конституции Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. – СПб., 2010. – 158 с; Даниленков А.В. О пределах полномочий конституционного законодателя // Проблемы развития российской Конституции: сб. статей / под ред. Л.Б. Ескиной. – СПб, 2002. – С. 21.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ унсурҳои илмии тағйирёбии Конститутсия тасвир шудааст, ки дар чунин замина инҳо асос меёбанд:

– зарурати таҳлили ҳамаҷонибаи омилҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ки тағйиротҳои Конститутсияро муайян менамоянд;

– пурра ва ҳаматарафа амалисозии иқтисодии Конститутсияи амалкунанда;

– танзим ва ислоҳи меъёрҳои конститусионӣ, ки на танҳо салоҳиятҳо ва муносибатҳоро миёни мақомоти давлатӣ, балки такмили худидоракунии маҳаллӣ ва механизми иштироки ҷумҳуриро дар муносибатҳои байналмилалӣ, кафолати ҳуқуқу озодиҳо ва ҳифзи манфиатҳои қонунии шаҳрвандонро мустаҳкам менамояд;

- низоми тағйиротҳои конститусионӣ, баҳри бартараф намудани камбудҳои ва зиддиятҳои дар миёни меъёрҳои Конститутсия ҷойдошта, чараёни инкишофи амалишавии он; таъмини алоқа миёни модда ва бобҳои тағйирдодаи Конститутсия, ки тағйир ёфтаанд”

– таъмини муътадили мавҷудияти Конститутсия ва тартиботи конститусионӣ¹⁴².

Пешниҳодҳои дар боло зикршуда ҳам ҷанбаи назариявӣ ва ҳам амалӣ дошта муҳтаво ва мазмуни он баҳснок ба шумор рафта, аз ҷониби олимони усулҳои илмии махсус таҳлил карда мешавад. Оид ба таъминоти илмии ислоҳоти конститусионӣ М.В. Глигич-Золотарева ақидаи рондаи мутобиқи андешаи ӯ «ба ҳайси омилҳои муайянкунандаи имкониятҳои ислоҳоти конститусионӣ, марҳилаҳои зарурати пешакии навоариҳои конститусионӣ, ки на танҳо дарбаргирандаи ғояҳо, интихоби лоиҳаҳо, таҳия ва санҷиши консепсияи навсозӣ, стратегия ва татбиқи он, балки таҳлили имкониятҳои воқеии татбиқи онро дар ҳаёт, коркард ва тағйирот ба Конститутсия ва эҳтимолияти гузаронишани озмоишии онро баҳо медиҳад»¹⁴³. Дар асоси мавқеи дар боло зикршуда, метавон чунин

¹⁴² Ниг.: Тезисы по результатам «круглого стола» на тему «О научных критериях внесения конституционных поправок» // Журнал российского права. – 1998. – № 12. – С. 149-150.

¹⁴³ Ниг.: Глигич-Золотарева М.В. Правовые основы федерализма. – М.: Юрист, 2006. – С. 398.

хулосабарорӣ намуд, ки низоми илмӣ ислоҳоти конституционӣ пеш аз ҳама, бояд тавассути барномаҳои махсуси давлатии гузаронидани ислоҳоти конституционӣ, ки ба самтҳои муайян равона карда шудааст ва дар шаклҳои ташкилии фаъолияти илмӣ дар соҳаи ҳуқуқэҷодкунии конституционӣ таъмин карда шаванд.

Низомнокии чунин фаъолият пешбинӣ менамояд, ки:

1) низомнокии вазифаҳои илмӣ, ки низоми муносибатҳои ҷамъиятиро инъикос менамояд, танзими конституционӣ, ки имкони такмил доранд, дар шакли фармоиши давлатӣ барои гузаронидани корҳои илмӣ-тадқиқотӣ анҷом дода мешавад;

2) низомнокии ташкили илмӣ-тадқиқотӣ оид ба ислоҳоти конституционӣ, ки зарурати муайян кардани таҳқиқоти илмиро аз ҷониби мақомоти дахлдори давлатӣ тақозо менамояд;

3) низомнокии мазмуни таҳқиқоти илмӣ имконият медиҳанд, ки мазмуни истифодабарӣ ва инкишофи коркарди меъёрҳои конституционӣ на танҳо аз нуқтаи назари ҳуқуқи конституционӣ, инчунин, аз ҷониби дигар илмҳои ҳуқуқӣ муқаррароти конституционии таҳияшуда баррасӣ гардад.

Гузаронидани чунин тадқиқоти илмӣ имконият медиҳанд, ки ба таъмини ҳуқуқии самаранокии ислоҳоти конституционӣ шароити мусоид фароҳам оварда шавад.

Дар ин самт, тайи солҳои охир дар Тоҷикистон як қатор таҳқиқотҳои назаррас дар соҳаи ҳуқуқи конституционӣ анҷом дода шудаанд, ки зарурати такмили меъёрҳои конституциониро инъикос мекунанд. Аз ҷумла, такмили падидаи парламентаризм ва фаъолияти қонунгузорӣ (З.Ализода, Якубова С.Н.)¹⁴⁴, вазъи конституционӣ-ҳуқуқии Президенти ҚТ (Сулаймонзода М.С.)¹⁴⁵, такмили низоми судӣ (Мирзамонзода Ҳ.М., Раҳмон Д.С.)¹⁴⁶ ,

¹⁴⁴ Ниг.: Ализода З. Становление и развитие института парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование: дис. д-ра юрид. наук. – М., 2013. – 363 с; Якубова С.Н. Конституционно – правовой статус Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – Душанбе, 2009. – 156 с.

¹⁴⁵ Ниг.: Сулаймонов М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – 201 с.

¹⁴⁶ Ниг.: Мирзамонзода Х.М. Совершенствование органов судебной власти Республики Таджикистан: проблемы и перспективы // Вестник Таджикского национального университета. – 2020. – №3. – С. 200-207; Раҳмон Д.С. Правовая природа актов конституционного суда Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2019. – 177 с.

такмили асосҳои иқтисодии давлат (Салоҳидинова С.М.)¹⁴⁷, рушди моҳияти иҷтимоии давлат (Солехзода Г.Д.), рушди шаклҳои демократияи бевосита ва низоми интиҳобот (Гадоев Б.С.)¹⁴⁸, падидаҳои ҳуқуқи инсон (Диноршоев А.М., Сафарзода Б.А., Элназаров Д.Х., Камолов Ш.Х.)¹⁴⁹, ташаккули падидаҳои давлатӣ (Имомов А.И. Зоир Ҷ.М.)¹⁵⁰ ва ғайра.

Бисёре аз пажӯҳишҳои олимони ватанӣ ҳам дар сатҳи конституционӣ ва ҳам дар сатҳи қонунгузорию конституционии кишвар гузаронида шудааст.

Принсипи дуоми муҳимми ҳуқуқии ислоҳоти конституционӣ ин ҳам бошад, принсипи ҳуввияти ҳуқуқи миллӣ ба шумор меравад. Принсипи мазкур таҳияи коркарди конституцияро бо дарназардошти хусусиятҳои низоми ҳуқуқии миллӣ (тоҷикӣ) ифода карда инчунин, бояд инъикоскунандаи пайдоиши таърих ва мероси миллии мардуми тоҷик бошад. Ин принсип дар партави равандҳои ҷаҳонишавӣ, ки ба ҳаёти ҳуқуқӣ ва давлатии тамоми кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла, ҚТ ворид мешавад, аҳаммияти махсус пайдо мекунад. Чи тавре ки оид ба масъалаи мазкур Раҳмон Д.С. кайд менамояд «шиддатёбии равандҳои ҷаҳонишавӣ, махсусан фаъол будани ҷанбаҳои ҳуқуқии он ба таври ногузир таҷдид ва такмили низомҳои ҳуқуқии кишварҳои мухталифро масъалагузорӣ менамоянд. Аз ин гуна даъвату таҳдидҳои кишвари мо низ дар қанор нест. Зеро мавҷҳои ҷаҳонишавӣ сарҳад надошта, пайомадҳои он анқариб беистисно ба ҳамаи давлатҳои муосир паҳн хоҳад гардид»¹⁵¹.

Воқеан, равандҳои ҷаҳонишавии мазкур дар баробари равандҳои мусбат ҳамчунин, як қатор ҷанбаҳои манфиро низ дар бар мегиранд, ки метавонанд

¹⁴⁷ Ниг.: Салоҳидинова С.М. Право на предпринимательскую деятельность в конституционном праве Республики Таджикистан. Учебник. – Душанбе, 2017. – 205 с.

¹⁴⁸ Ниг.: Гадоев Б.С. Тенденции развития высших форм непосредственной демократии в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование: дис. ... д-ра. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – С. 425.

¹⁴⁹ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – Москва. – 2015. – 535 с; Элназаров Д.Х. Конституционно-правовое регулирование защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: вопросы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2020. – 97 с; Камолов Ш.Х. Конституционно-правовая регламентация институтов защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.. – Душанбе, 2019. – 26 с.

¹⁵⁰ Ниг.: Имомов А. Нақши Конституция дар бунёди давлатдорӣи миллии тоҷикон. – Душанбе, 2011. – 361 с; Зоиров Д.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности (историко-правовой анализ). Монография. – СПб.: Реноме, 2014. – 287 с.

¹⁵¹ Ниг.: Раҳмон Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддунӣ: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ. – Душанбе, 2020. – 479 с.

пояҳои миллии давлатро коста гардонанд. Дар ин ҷо, бо мавқеи олимони ватанӣ метавон розӣ шуд, бахусус А.Ғ. Холикзода, Ҷ.З. Мачидзода Р.С. Одиназода, зикр месозанд, ки «ҳодисаҳое, ки дар ҷаҳони муосир рух медиҳанд, ҳамчун унсурҳои мусбати фаъолияти давлат муаррифӣ мешаванд, аммо дар асл омилҳои манфӣ ба шумор мераванд, ки ба фаъолияти муътадили давлатҳои милли таъсири манфӣ мерасонанд»¹⁵². Н.А. Тоҳирова дар навбати худ қайд менамояд, ки «дар натиҷаи равандҳои ҷаҳонишавӣ низоми арзишҳои анъанавии мо тағйиротхоро паси сар менамоянд, ки онҳо метавонанд ба заминаи фарҳангӣ ва маънавии халқи тоҷик, хуввият ва худшиносии милли таъсири манфӣ расонанд»¹⁵³.

Вобаста ба ин, дар Паёми худ Асосгузори сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти ҶТ, Эмомалӣ Раҳмон ба ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 20 апрели соли 2011 ишора кардаанд, ки «торафт амиқтар шудани проблемаву мушкилоти умумиинсонӣ, тағйири асоситарин вазифаҳои давлати милли, тавсеаи фаъолияти сохтору ниҳодҳои трансмиллӣ сабаби дигаргунии куллии ҳуди асосҳои зиндагии мо гардидааст. Ин раванд, агар аз як ҷониб боиси тақвияти муносибатҳои қисматҳои мухталифи олами имрӯз гардида бошад, аз ҷониби дигар, ҷаҳонӣ шудани зухуроти хатарнок, аз қабиле терроризму экстремизм, радикализм, қочоқи маводи муҳаддир ва дигар ҷиноятҳои муташаккили трансмиллӣ вазро торафт печида ва мураккаб гардониданд»¹⁵⁴. Аз ин рӯ, ҳар як давлат манфиатҳои миллии худ ва дар асоси он заминаҳои ғояҳои миллии худро ташаккул дода, онҳоро пеш аз ҳама дар меъёрҳои Конститутсия инъикос менамоянд.

Вақте суҳан дар бораи хувияти конститутсионӣ меравад, бояд ба чунин ҷанбаҳо, ба монанди падидаҳои конститутсионӣ баҳри бунёди давлатдории милли диққат аввалиндараҷа дод. Айни замон эътироф шудааст, ки ҳар як давлат дар асоси як қатор принципҳои умумиэътирофшуда сохта мешавад, ки

¹⁵² Ниг.: Холикзода А.Ғ., Маджидзода Дж.З., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана. – Душанбе 2019. – С. 128-129.

¹⁵³ Ниг.: Тоҳирова Н.А. Права человека как правовые и социальные ценности общества: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2019. – 55 с.

¹⁵⁴ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 20.04.2011 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.prezident.tj/node/4318> (санаи мурочиат: 22.08.2018 с.).

он дар маҷмуъ, мафҳумҳои конституционализм ва давлати конституциониро ташкил медиҳанд. Ба ин принципҳо метавон таҷзияи ҳокимият, афзалияти ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, соҳибхитияри халқ ва ғайра дохил шаванд. Аммо ин принципҳои бунёди давлатӣ бояд ба шароити миллии маҳаллӣ мутобиқ гардонда шаванд, зеро истифодаи яқсонӣ он метавонад баръакс натиҷа диҳад.

Дар ин замина, бояд бо мавқеи В.Н. Корнев, ки дар бораи ҳамгироии арзишҳои Ғарб ба воқеияти ҳуқуқии Русия гуфта шудааст, розӣ шуд. Аз ҷумла, ӯ қайд менамояд, ки «рӯйдодҳои солҳои охир нишон медиҳанд, ки кӯшишҳои ба фаҳмиши сирф ғарбии худ дар Русия ворид кардани "либерализм" ва "модернизатсия" ҳанӯз муваффақият ба даст наовардаанд, зеро чунин арзишҳо ва равандҳо на танҳо ба ғояҳои сиёсӣ маънавӣ, балки ба ҷомеаи ҳуқуқии Русия дахл дорад, мувофиқ намебошанд. Модели конституционии Русия, яқум, наметавонад ба самтҳои асосии арзишҳои ҳаёти сиёсӣ-давлатӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеа таъҷиб кунад, дувум, он бояд бо назардошти истифодаи пурсамари таҷрибаи ҷаҳонии рушди конституционӣ амалӣ карда шавад»¹⁵⁵. Баъдан ӯ, қайд менамояд, ки «бо дарназардошти анъанаҳои таърихӣ, хусусиятҳои сиёсӣ ва махсусиятҳои ҳудудии Федератсияи Россия татбиқи модели Конституцияи миллии муҳим аст. Ҳатто, қисман даст кашидан ва ба назар нагирифтани ин унсурҳои самаранокии танзими ҳуқуқӣ-конституционӣ ва муносибатҳои ҷамъиятиро коҳиш медиҳад»¹⁵⁶.

Ақидаҳои иброзгардида метавонад бо равандҳои дар ҚТ баамаломата комилан вобастагӣ дошта бошад. Дар ибтидо, дар раванди таҳия ва қабули Конституцияи соли 1994 анъанаҳои пешрафтаи ҷаҳонии конституционализм ба назар гирифта мешуданд (мо онҳоро дар боло муфассал тавсиф кардем). Аммо, бо гузашти вақт, маълум шуд, ки як қатор механизмҳои нишондодашуда на тавре амал менамоянд, ки дар ибтидо таҳия

¹⁵⁵ Ниг.: Корнев В.Н. Проблемы конституционализма в русском либеральном государствоведении начала XX века // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 239.

¹⁵⁶ Ниг.: Корнев В.Н. Проблемы конституционализма в русском либеральном государствоведении начала XX века // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 239.

шуда буданд ва бинобар ин он ба такмил додан ниёз дошт ва аз ин рӯ он, дар доираи ислоҳоти конституцсионии баргузоргардида тасхех карда шуданд (масалан, фаъолияти ҳокимияти судӣ).

Ҳамчунин, дар мазмуни Конституцсия муқарраротеро дохил намуданд, ки ҳуввияти миллии халқи тоҷикро инъикос менамояд (масалан, муқаррароти қ. 2 м.34 Конституцсия «Падару модар барои таълиму тарбияи фарзандон ва фарзандони болиғу қобили меҳнат барои нигоҳубин ва таъминоти иҷтимоии падару модар масъул мебошанд».

Дар ин чода, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҚТ, Эмомалӣ Раҳмон ишора кардаанд, ки: «Вобаста ба равандҳои ҷаҳонишавӣ ва шиддат гирифтани муборизаҳои иттилоотӣ, ҳамчунин, воридшавии мафкураи бегона ба зехни ҷомеа зарур аст, ки ба таҳқиқу таблиғи масъалаҳои худшиносиву худогоҳӣ, ҳифзи арзишҳои миллии таърихиву фарҳангӣ, тавсеаи ҷаҳонбинии демокративу дунявӣ, пойдории ваҳдат ва суботи ҷомеа тавачҷуҳи бештар зоҳир намоянд»¹⁵⁷.

Ҳамин тариқ, ҳувияти конституцсионӣ яке аз принципҳои муҳимми ислоҳоти конституцсионӣ ба шумор рафта, баҳри ҳифзу таҳкими манфиатҳои давлатӣ ва миллӣ мусоидат мекунад.

Принципи инкишофи меъёрҳои Конституцсия дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҷорӣ. Ҳангоми гузаронидани ислоҳоти конституцсионӣ аҳаммияти махсусро инкишофи меъёрҳои конституцсионӣ дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда ишғол менамояд, ки он пеш аз ҳама бо хусусиятҳои Конституцсия ҳамчун қонуни асосии давлат вобастагӣ дорад.

Чи тавре ки А.И. Имомов қайд менамояд: «Мавқеи Конституцсия дар муайян кардани мазмуну таъиноти қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии Тоҷикистон, дар татбиқи асосҳо ва заминаҳои нави давлатдорӣ хеле калон аст. Аз ин рӯ, Конституцсия ва ҳолати меъёрҳои он дар ташакулёбии низоми

¹⁵⁷ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 23.01.2015 с. [Захираи электронӣ]. - Манбаи дастрасӣ: <http://www.prezident.tj/node/4318> (санаи мурочиат: 22.08.2018 с.).

ҳуқуқӣ ва қонунгузори чумхурӣ, дар пойдор гардидан ва камолоти давлатдорӣ дар Тоҷикистон аҳаммияти калон доранд»¹⁵⁸.

Масъалаи таъсири Конститутсия ба низоми қонунгузори А. Титова мавриди баррасӣ қарор дода хусусиятҳои зерини Конститутиро ишора менамояд: «волоият; хусусияти бевосита амал кардан; тартиби мураккаби тағйиру иловаҳо; устуворӣ; сохтори мушаххас; мавҷудияти муқаддима; мавқеи махсусро миёни дигар сарчашмаҳои ҳуқуқ ишғол намудан; мавҷудияти мақомоти махсус (Суди конституционӣ), ки салоҳияти ҳифзи меъёрҳои Конститутиро дошта бошад; доираи васеи меъёрҳо (меъёр-мақсадҳо, меъёрҳо-принсипҳо, меъёрҳо-қафолатҳо, меъёрҳо-маърифатҳо ва ғайра), ки он мақсадҳои вазифавии гуногун дошта, имкон медиҳанд ба муносибатҳои муҳимтарини ҷамъиятӣ таъсир расонанд. Ба андешаи ӯ, маҳз ҳамин хусусиятҳо ба Конститутсия имкон медиҳад, ки нисбат ба тамоми қонунгузорӣ ва низоми ҳуқуқӣ вазифаи низомсозиро иҷро намояд»¹⁵⁹.

Дар асл, қонунгузори ҷорӣ маҳз дар заминаи меъёрҳои Конститутсия қабул мегардад ва ҳангоми хилоф баромадани меъёрҳои онҳо ба Конститутсия, эътибори ҳуқуқӣ надорад. Ба андешаи олимони ватанӣ Конститутсия санади махсуси олии ҳуқуқиест, ки бо эътибори олии ҳуқуқи худ аз ҳар гуна дигар қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ фарқ мекунад. Ҳеч як қонуни дигар бо эътибори ҳуқуқи худ ба он баробар шуда наметавонад. Баробари ин, он хосиятҳои ҳуқуқие дорад, ки қонуни махсус будан ва нисбат ба дигар қонунҳо бартарӣ ва қувваи махсуси олии ҳуқуқӣ доштани онро нишон медиҳад. Аз ин рӯ, Конститутсия ҳамчун санади олии ҳуқуқӣ, сарчашмаи дигар санадҳои ҳуқуқи дар миқёси давлат амалкунанда, ҳамчун қонуни қонунҳо дорои хусусиятҳои махсус мебошад.

Ҳамин тариқ, Конститутсия ҳуҷҷати муҳими сиёсӣ-ҳуқуқӣ ба шумор рафта, тамоми санадҳои ҳуқуқие, ки қабул мегарданд, маҳз дар заминаи ҳамин ҳуҷҷати муҳим бояд таҳия ва қабул гарданд, зеро Конститутсия

¹⁵⁸ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – 766 с.

¹⁵⁹ Ниг.: Титова А. Конституция в системе российского законодательства (теоретико-правовой анализ): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2013. – 30 с.

муайянкунандаи рушди босуботи чома ва давлат ба шумор меравад. Бе сабаб нест, ки Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрҳои ҳуқуқӣ» дар низоми қонунгузори кишвар мавқеи аввалро ба Конститутсия бахшидааст.

Дар ҳақиқат, зарурати таъмини мувофиқатии санадҳои зиёди меъёрии ҳуқуқӣ бо Конститутсия, ки аз ҷониби мақомоти гуногун қабул мегарданд ва инчунин, амалинамоии он дар ҳаёти ҷамъиятӣ имконият медиҳад, ки таркиби махсуси иҷтимоии он баланд арзёбӣ гардад.

Амалисозии принципи инкишофи меъёрҳои Конститутсия дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҳангоми гузаронидани ислоҳоти конститусионӣ ба як қатор масъалаҳои назариявӣ амалӣ вобаста аст. Яке аз масъалаҳои муҳим ин таъмини мувофиқатии қонунгузори ҷорӣ ба меъёрҳои Конститутсия ба ҳисоб меравад. Мураккабии ин масъала дар тадқиқотҳои илмӣ доир ба табиат ва инкишофи падидаи Конститутсия ҳамачониба асоснок карда шудаанд.

Чи тавре ки А.П. Кочегура қайд менамояд «Самтҳои асосии таъсири Конститутсияи ФР -ро ба тақмили қонунгузори амалкунанда ва низоми миллии ҳуқуқӣ чунин чудо намудан мумкин аст: а) мутобиқ гардонидани санадҳои меъёрии қонунгузори амалкунанда ба Конститутсия давлат; б) қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии нав баҳри инкишофи муқаррароти Қонуни асосӣ; в) ташаккули падидаҳои нави ҳуқуқӣ-конститусионӣ мутобиқи муқаррарот ва принципҳои Конститутсия; г) муайян намудани салоҳияти қонунэҷодкунии мақомотҳои давлатӣ; д) таъмини ягонагии фазои ҳуқуқӣ дар ҳудуди Федератсияи Россия»¹⁶⁰.

Функсияи низомсозии Конститутсия дар раванди ташкили сохтори қонунгузорӣ ба таври зайл ошкор мегардад: робитаи иерархиро миёни санадҳои қонунгузорӣ ифода менамояд; доираи самти фаъолият ва сарчашмаи ҳуқуқро муайян мекунад; нигоҳ доштани фазои ягонаи ҳуқуқӣ бо назардошти муносибатҳои мартабатӣ; барои вайрон кардани ягонагӣ ва низоми қонунгузорӣ чораҳои ҷавобгарӣ пешбинӣ мекунад; масъалаҳоеро, ки

¹⁶⁰ Ниг.: Кочегура А.П. Управление профессиональным развитием государственных служащих как инструмент повышения эффективности их деятельности // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. – 2008. – № 2. – С. 56-64.

дар заминаи он қонунҳои ҷорӣ ва конституционӣ бароварда мешаванд, муқаррар ва мустаҳкам менамояд.

Дар асоси ин, ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки муқаррароти Конститутсия ҳамчун заминаи муҳимми ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки ихтилофот на танҳо миёни санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, меъёрҳо ва моддаҳои онҳо, балки миёни соҳаҳои қонунгузорӣ пайдо намудани норасоӣ баҳри ошкор ва бартарарф кардани он мусоидат мекунад.

Принсипи ҳамкориҳои самарабахши мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар гузаронидани ислоҳоти конституционӣ. Дар ташкил ва гузарондани ислоҳоти конституционӣ нақши муҳимро ҳамкориҳои мутақобилаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ишғол менамояд. Талаботи умумӣ барои ҳамкориҳои мақомоти давлатӣ дар чараёни қонунгузорӣ асосан ба он таъкия менамояд, ки «дар ҳаҷми пурра иродаи тамоми халқро дар қонун ифода намуда, таъмини муътадили манфиатҳои кишрҳои гуногуни иҷтимоиро дар ҳудуди давлат бо баррасӣ намудани оқибатҳои мусбат ва манфии имконпазири танзими қонунгузорӣ дар марҳилаи ташаккулёбии қабули қарор, инчунин, шароитҳо барои ба даст овардани ҳадафҳо, ки дар натиҷаи мақсадҳои гузошташудаи дар амалия бамиёномада бо ҳамкориҳои ҳамаҷонибаи тамоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар раванди қонунгузорӣ бо мақсадҳои умумии конституционӣ талаб карда мешавад, муҳайё созад»¹⁶¹. Мундариҷаи ин гуна ҳамкорӣ бояд ҳадафнок бошад. Амалисозии ваколати мақомоти давлатӣ дар самти ислоҳоти конституционӣ зимнан, чунин фаҳмида мешавад, ки фаъолияти мувофиқашудаи мақомоти давлатӣ бо мақсади таъминоти масъалаҳои барномавӣ, илмӣ, моддию техникӣ, ташкили баррасии муҳокимаҳо, қабул ва рушди меъёрҳои конституционӣ дар қонунгузориҳои амалкунанда, муайян карда мешавад. Татбиқи самарабахши ислоҳоти конституционӣ пешбинӣ менамояд, ки ҳамчун муайянкунандаи доираи мақомоти давлатии дахлдор низоми ҳамоҳангсозии мақомоти давлатӣ барои ҳалли вазифаи мазкур ташкил карда шавад.

¹⁶¹ Ниг.: Путьгина А.Г. Законодательный процесс как сфера взаимодействия различных ветвей власти // Конституционное и муниципальное право. – 2009. – №17. – С. 15.

Дар амалияи конституционии ҷаҳон шаклҳои гуногуни ҳамкорӣ миёни мақомотҳои давлатӣ дар раванди гузаронидани ислоҳоти конституционӣ коркард шудаанд, ки метавон чунин ҳамкориро ба ду намуд тақсим намуд:

Якум, ҳамкорӣ дар раванди таҳия намудани матни Конститутсия ё ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ якчанд раванди оmodасозии матни Конститутсия ва тартиби қабули он маълум мебошад. Яке аз онҳо ташкил намудани мақомотҳои махсус, ки ба зиммаи онҳо коркард ва қабули Конститутсия вогузор карда мешавад. Масалан, дар давлатҳои Фаронса, Италия соли 1947, Чехословакия соли 1948, Югославия соли 1946, Руминия, Албания соли 1946, Олмон соли 1919, Юнон, Булғория, Полша солҳои 1920 ва 1952 барои коркард ва қабули Конститутсия Комиссияи муассисон ё Шурои конституционӣ ташкил шуда буданд. Хусусияти фаъолияти ин мақомот пеш аз ҳама, дар он мебошад, ки ба фаъолияти он тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва намоёндагони ҷомеаи шаҳрвандӣ ҷалб карда мешаванд, ки дар асоси созиши тарафайн матни Конститутсияро тайёр ва қабул менамоянд. Чунин ҳамкорӣ байни мақомотҳои давлатӣ имкон медиҳад, ки баҳсҳои байни ин ниҳодҳо вучуддоштаро, аллакай дар лаҳзаи коркарди матни Конститутсия бартараф намоянд.

Дигар роҳи ҳамкориҳои мақомотҳои давлатӣ танҳо дар раванди оmodасозии матни Конститутсия мебошад. Масалан, дар давлатҳои Русия ва ҚТ комиссияҳои конституционӣ ташкил шуда буданд, ки лоиҳаи Конститутсияро оmodа намуда, онро ба муҳокимаи умумихалқӣ пешниҳод намуданд. Дар ҚТ маҳз бо ҳамин тартиб, лоиҳаи Конститутсия оmodа ва қабул гаштааст. Дар Иҷлосияи XVII Шурои Олӣ зарурияти қабули Конститутсияи нави ҷумҳурӣ қайд карда шуда, қарор аз 26 июни соли 1993 дар бораи ташкили Комиссия оид ба таҳияи лоиҳаи Конститутсияи нави ҚТ дар ҳайати нав дар зери роҳбарии Эмомалӣ Раҳмон қабул гардид¹⁶².

Раёсати Шурои Олии ҚТ бо қарори худ аз 30-юми сентябри соли 1993 гурӯҳи кории мазкурро дар ҳайати 14 нафар ташкил карда, ба ҳайати он

¹⁶² Ниг.: Рӯзномаи «Садои Мардум». – 1993. – 14 август.

роҳбарони мақомоти ҳокимияти давлатӣ, бештар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, кумитаҳои Шурои Олӣ ва баъзе муассисаҳои илмӣ дохил шуданд.

Дар ибтидои моҳи апрели соли 1994 гурӯҳи корӣ оид ба тайёр кардани лоиҳаи Конститутсияи ҚТ намунаи лоиҳаи Конститутсияи соли 1994 - ро пешниҳод намуданд.

Дуюм, ҳамкориҳои мутақобила дар раванди гузаронидани ислоҳоти конститутсионӣ. Масалан, мутабоқиҳои моддаҳои 9-12 Қонуни конститутсионии ҚТ «Дар бораи раёйпурсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» пешниҳоди таклиф дар бораи раёйпурсӣ оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ ба Президенти ҚТ ё ҳадди ақал аз се як ҳиссаи умумии аъзо ва вакилони Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ тааллуқ дорад¹⁶³.

Нақши асосиро дар татбиқи гузаронидани ислоҳоти конститутсионӣ дар якҷоягӣ бо Президент, Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ ва Суди конститутсионӣ мебошад. Танҳо ба ин субъектҳо хос будани чунин ҳуқуқ бар он хотир аст, ки Конститутсия санади асосии давлат мебошад ва он бояд аз ҳар гуна тағйиру иловаҳои тасодуфию ғайриҷашмдошт эмин бошад. Пешниҳод оид ба тағйиру иловаҳо ба Конститутсия бояд омӯхтаю таҳлилшуда ва ҷавобгӯи талаботи ҷамъият бошад ва онро аз таъсиррасонии дигар ниҳодҳо, ки метавонад боиси нооромиву бесуботӣ гарданд, ҳимоя намояд.

Бояд қайд намуд, ки дар масъалаи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ Суди конститутсионӣ ҳамчун мақомоти махсусгардонида эътироф шуда дар ҳифзи меъёрҳои Конститутсия нақши ҳалқунанда дорад. Ҳангоми пешниҳоди тағйиру иловаҳо ба Конститутсия мувофиқи Қонуни конститутсионии ҚТ «Дар бораи Суди конститутсионии ҚТ» Суди конститутсионии ҚТ масъалаи ба Конститутсияи ҚТ мутабоқ будани лоиҳаи

¹⁶³ Ниг.: Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи раёйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 4 ноябри соли 1995. – № 107. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1995, № 21, мод. 245.

тағйиру иловаҳои ба Конституцияи ҚТ воридшаванда, ки ба раёйпурсии умумихалқӣ пешниҳод карда мешаванд, муайян менамояд¹⁶⁴.

Ҳамин тариқ, меъёрҳои Конституция ва қонунҳои конституционӣ дар бораи раёйпурсӣ ва Суди конституционӣ аз ҳамкориҳои мутақобила миёни се шохаи ҳокимият – қонунгузор, иҷроия ва судӣ шаҳодат медиҳанд. Чунин ҳамкориҳои мутақобила баҳри таъмини мувозинат миёни мақомотҳо дар қабули чунин санади муҳимми ҳуқуқии кишвар, ба мисли Конституция мебошад.

Принципи таъминоти барномавии ислоҳоти конституционӣ. Ҳар як раванди фаъолияти давлатӣ дар асоси барномаҳои давлатӣ ба роҳ монда мешавад. Раванди ислоҳоти конституционӣ дар ин ҳолат низ истисно буда наметавонад. Дар ҳар як давлат ҳатман нақшаи раванди тақмили муносибатҳои конституционӣ вучуд дорад. Дар ҚТ бо фармони Президенти ҚТ аз 6 феврели соли 2018, №1005 «Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028» тасдиқ шудааст.

Амалӣ намудани сиёсати ҳуқуқӣ бе назардошти тақмили меъёрҳои конституционӣ ғайриимкон мебошад. Бинобар ин яке аз қисматҳои бахши Концепсияи мазкур ба самти соҳаи ҳуқуқи конституционӣ бахшида шудааст. Дар концепсия масъалаҳои тақмили раванди қонунгузориҳои конституционӣ дар банди 14 бо таври зайл пешбинӣ шудааст: Бо вучуди пешравиҳо дар самти сохтори конституционии кишвар, вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд, ташаккул ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар шароити имрӯза, низоми конституционии кишвар ба тақмил ниёз дорад, ки инҳоро пешбинӣ менамояд:

- татбиқи бевоситаи меъёрҳои ҳуқуқии конституционӣ;
- таҳкими асосҳои сохтори конституционии кишвар;

¹⁶⁴ Чунончи як гурӯҳ вакилони Маҷлиси намояндагон ва аъзоёни Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии ҚТ аз ҳуқуқҳои конституционии худ истифода карда тағйиру иловаҳоро ба Конституция пешниҳод намуданд, ки онҳо 22 январи соли 2016 дар ҷаласаи навбатии Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ баррасӣ гардиданд. Суди конституционии ҚТ 4 феврели соли 2016 тарҳи мазкурро баррасӣ намуда, ба қароре омад, ки тағйиру иловаҳои ба Конституция воридшаванда ба марҳалаи имрӯзаи рушд ворид шудани давлат ва ҷомеа мувофиқ буда, тағйиру иловаҳои ба Конституция воридшавандаро мутобик донист. Рӯзи 10 феврели соли 2016 Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ санаи баргузориҳои раёйпурсии умумихалқиро дар иртибот ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конституция (Сарқонуни) ҚТ муайян намуданд ва он 22 майи соли 2016 таъин гардид.

– инкишофи кафолати ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд;¹⁶⁵

Аммо ба андешаи, мо бо таври зайл ба танзим даровардани масоили инкишоф ва ислоҳоти конституционӣ номукамал буда, дар барнома инкишофи падидаи ислоҳоти конституционӣ ҷой надорад.

Бояд ибраз намуд, ки дар замони муосир дар ҚТ шароити мусоид баҳри таъминоти барномавии ислоҳоти конституционӣ ба вучуд омадааст, ки инҳоро дар бар мегиранд: 1) набудани бархурди сиёсӣ миёни шохаҳои ҳокимияти давлатӣ; 2) баланд бардоштани самаранокии идоракунии давлатӣ; 3) мавҷуд будани таҷрибаи ташкил ва гузаронидани ислоҳоти конституционӣ; 4) мавҷудияти тадқиқотҳои ҳуқуқӣ-конституционӣ, ки ҷанбаҳои асосии ислоҳоти конституциониро дар бар мегиранд.

Таъминоти барномавии ислоҳоти конституционӣ дар иртибот бо таҳия ва мавриди амал қарор додани он дар ҳуҷҷатҳои давлатии хусусияти пешгӯикунанда ва ояндабинидошта созгор мегардад. Бо назардошти он ки дар ҚТ чунин масъала вобаста ба ташкилу гузаронидани ислоҳоти конституционӣ, ки метавонад дар маҷмӯъ ба фаҳмиши дурусти падидаи ислоҳоти конституционӣ, дурустии ташкил ва гузаронидани он ва устувории дигар паҳлуҳои падидаи зикргардида мусоидат менамояд, мавҷуд нест. Ислоҳоти конституционӣ бояд фарогири асосҳои ҳуқуқӣ, мақсад, вазифа, принцип ва инчунин, равандҳои асосӣ ва тартиби гузаронидани ислоҳоти конституционӣ дар ҚТ бошад. Меъёрҳои падидаи ислоҳоти конституционӣ асос барои самтҳои зерин мебошад: 1) ташаккул ва инкишофи сиёсати давлатӣ дар соҳаи ислоҳоти конституционӣ; 2) оmodасозии пешниҳодҳо оид ба мукамалномаи таъминоти ҳуқуқӣ, илмӣ ва ташкилии ислоҳоти конституционӣ; 3) коркарди асосҳои рушди барномаҳо ва ҷорабиниҳо барои гузаронидани ислоҳоти конституционӣ.

Инчунин, он баҳри зарурати гузаронидани ислоҳоти конституционӣ, аниқ намудани сабабҳои норасоии меъёрҳои конституционӣ, муайян кардани мушкилоти мувофиқатии қонунгузори ҷорӣ бо Конституция ва

¹⁶⁵ Ниг.: Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 аз «6» феввали соли 2018, №1005. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://base.mmk.tj>. (санаи мурочиат: 02.01.20).

оқибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ, ғоявӣ ва тағйироти конститутионино ба бор меорад. Ҳар яке аз мақсадҳои ислоҳоти конститутионино барои ҳалли вазифа равона гашта, дар доираи шакл ва усулҳои муайян ба даст оварда мешавад.

Аз ин рӯ, баҳри боз ҳам дар оянда такмил додани меъёр ва падидаҳои ҳуқуқи конститутионино дар Концепсияи сиёсати ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 хуб мешуд, ки дурнамои рушди (падидаи) ислоҳоти конститутионино, ки баҳри такмилу инкишофи муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ равона шудааст, ҷойгир карда шавад.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлилҳои гузаронидашуда, қайд кардан зарур аст, ки ғояҳои илмӣ ва принципҳои ҳуқуқи ислоҳоти конститутионино яке аз унсурҳои муҳими амалишавии он ба ҳисоб меравад. Ин ғояҳо ва принципҳои ҳуқуқӣ имконият медиҳанд, ки аз лиҳози моддӣ-ҳуқуқӣ, илмӣ ва ташкилӣ чараҳои дурусти татбиқи ислоҳоти конститутионино муайян гардида, барои таъмини дурусти низоми давлатдорӣ, самаранокии низоми ҳуқуқи давлат нақши муҳим мебозанд.

1.3. Марҳилаҳои ислоҳоти конститутионино дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Асри XXI марҳилаи нави рушди конститутионино дар тамоми давлатҳои ҷаҳон мебошад, ки дар ин марҳила беҳтар намудани раванди таҳияи Конститутисияҳо ва меъёрҳои муосиру ҷадид ба он, ба устувории шахс, ҷомеа ва давлат равона мегардад. Махсусан, ба бунёди сулҳ мусоидат менамояд. Дар ҷомеаи мутамаддин зиёда аз дусад конститутисияҳои миллӣ, яъне конститутисияҳои давлатҳо ҷой дорад, ки солҳои охир раванди бошиддати ислоҳоти конститутионино дар кишварҳои ҷаҳон рафта истодааст. Яъне, конститутисияҳо дар таҳрири нав қабул мегарданд, ё ба онҳо мунтазам тағйиру иловаҳо ворид карда мешаванд.

Ҳамасола, дар давлатҳои гуногуни ҷаҳон ислоҳоти конститутионино гузаронида мешавад ва қонунҳои нав қабул мегарданд, ки аксари онҳо дар доираи раванди бунёди сулҳ дар кишварҳои бо сабаби ҷангзада ва ё дар

натичаи бухрони иқтисодӣ ва ё иҷтимоӣ амалӣ мегарданд. Дар аввал, кишвар бо зарурати интихоб намудан рӯ ба рӯ мегардад, аз ҷумла, ботадрич зина ба зина ба конститутисияҳо тағйиротҳо ворид мегарданд ва ё конститутисияи амалкунандаро пурра бо санади нав иваз менамоянд, ки он тартиботи навро дар худ инъикос хоҳад кард¹⁶⁶.

Дар робита ба ин, тавсифи марҳилаҳо, давраҳо ва равандҳои он аз ҷумлаи масъалаҳои муҳим ва мубрам ба ҳисоб меравад. Дар илми ҳуқуқ марҳила гуфта, давраи таҳияи чизе бо вижагиҳои хос (аломат, хусусият) фаҳмида мешавад. Марҳилаҳои ислоҳоти конституционӣ низ бо аломат ва хусусиятҳои хоси давраҳои муайяни инкишоф аз ҳамдигар фарқ менамоянд.

Дар ин маврид, ба ақидаи олими рус В.С. Белих, бобати он ки «ислоҳоти конституционӣ бо равандҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва дигар чараёнҳо ва зухуротҳо алоқамандӣ дошта, дар он табиати ҳуқуқи рушди давлат муайян карда мешавад»¹⁶⁷, розӣ шудан мумкин аст. Яъне, таъсири ислоҳоти конституционӣ ба баҳодии назариявии давлат, хусусиятҳои он, шакл, моҳият, ба рушди институтсионалии инкишофи низоми ҳуқуқӣ ва сифатан тағйир додани тамоми низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ равона гардида, онҳоро дар шакли муайян медарорад.

Марҳилаҳо ва давраҳои ислоҳоти конституционӣ пеш аз ҳама, ба ташаккулёбии воқеаҳои ҷамъиятӣ равона гашта, ҳамчунин, имкон медиҳанд, ки пайдарпайи ё баробарии он пайгирӣ гардад, низомнокии ва ё баръакс бенизомии он муқаррар, қонунӣ будан ва ё пешгӯинашавандагии онҳо асоснок карда шавад ва хусусияти объективӣ ё субъективии онҳо нишон дода шавад. Дар баробари ин, онҳо дар асоси таъриф ва нишонаҳои хронологии худ фарқ кунонида мешаванд.

Дар ин муносибат, бояд давраҳои ислоҳоти конституциониро мураккаб шумурд. Зеро, онҳо бо назардошти тамоми маҷмуи тадбирҳои

¹⁶⁶ Ниг.: Мальцев Г.В. Конституции и правовая реформа в Российской Федерации // Современное российское право: анализ основных тенденций: Сборник научных трудов / Под общ. ред. Г.В. Мальцева. – М., 2005. – С. 7.

¹⁶⁷ Ниг.: Белих В.С. Модернизация российской экономики и предпринимательского законодательства: опросы теории и практики: монография/ под общей ред. Акад. РАН А.И. Татаркина. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2011. – С. 14.

чорабиниҳои ислохотикунонӣ, ки дар натиҷаи ислохот ба даст оварда шудааст, муайян карда мешаванд. Ин пеш ҳама, аз он шаҳодат медиҳад, ки яқум, дар бораи то чӣ андоза бомуваффақият раӣи мардум оид ба мубориза бо зухуротҳои бухронӣ ҳал мегардад, чараёнҳои мусбат ва ё баръакс, густариши бухрон мушоҳида мегардад; дуюм, ин натиҷаҳои беруна ва инкишофи бунёди навӣи ҷадиди давлат қайд мегардад.

Дар фарқият аз ин марҳилаҳо бошад, инкишофи ҳодисаҳо дар доираи ҳар як раванд қайд мегардад. Он дар асоси якҷоякунонии нишондиҳандаҳои рухдиҳандаи таърихӣ тавсиф меёбад. Воқеаҳои ҳар як марҳила дар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии дахлдор сабт гардида, дар асоси он мазмуни ҳар як марҳилаи нав ошкор карда мешавад.

Марҳилаҳои ислохоти конститусионӣ бо ҳамдигар ба таври зич алоқаманд буда, ҳамшабеҳ нестанд ва бо хусусияту инкишофи падидаҳои алоҳидаи нави ҷамъиятиву давлатӣ аз ҳамдигар фарқ менамоянд. Нишондиҳандаи аввалини ислохоти конститусионӣ бояд самти равандҳои ислохоти конститусионӣ ба шумор равад, зеро раванди ислохоти конститусионӣ он самтҳои афзалиятноки азнавташкилдихиеро инъикос менамояд, ки ба он чараёнҳо ва тадбирҳои татбиқшаванда равона шудаанд. Равандҳо ҳамчунин имконияти дидани сатҳ ва сифати татбиқи вазифаҳои ислохоти конституциониро фароҳам меоранд, ки дар доираи раванди мушаххас бартаридошта эътироф карда мешаванд.

Имрӯз, аллақай шароити воқеии имкониятҳои асосноккунии марҳилаҳо ва равандҳои ислохоти конститусионӣ дар ҚТ фароҳам омадааст. Барои муқаррар намудани онҳо асосҳои зерини воқеӣ мавҷуданд: 1) вақти қабули санадҳои ҳуқуқие, ки баргузориҳои ислохотро таъмин менамоянд; 2) мазмуни тағйироти воридшаванда; 3) таъиноти мақсадноки онҳо; 4) натиҷаи ислохотҳои гузаронидашуда ва муайян намудани дурнамои ояндаи рушд.

Муқаррар намудани марҳилаҳои ислохоти конститусионӣ бо муайян намудани ислохоти конститусионӣ ҳамчун зухуроти ҳуқуқӣ-давлатӣ вобаста аст. Агар зерини мафҳуми ислохоти конститусионӣ маҷмуи ҳодисаҳои таърихӣ ва ҳолатҳои, ки дар доираи ин ва ё он тағйирот ба Конститутсия ворид

гардидааст ё Конституцияи нав қабул шудааст, фаҳмида шавад, пас маҳз ин қисматҳои таърихӣ метавонад ҳамчунин ба сифати марҳилаҳои ислоҳот баррасӣ карда шаванд. Агар ҳар яки онҳо ҳамчун ислоҳоти конституционӣ мустақил арзёбӣ гардад, пас «муайян кардани марҳилаҳои он бояд бо назардошти дигар маҳакҳо асоснок карда шавад»¹⁶⁸. Арзёбии умумии марҳилаҳои ислоҳоти конституционӣ имкони мушоҳида намудани серомилии онро ҳамчун зухуроти давлатӣ-ҳуқуқӣ медиҳад. Равандҳои дар боло нишондодашуда, ҷанбаҳо ва хусусиятҳои функционалии онро ошкор менамоянд. Онҳо таърих ва фазои ислоҳоти конституциониро нишон медиҳанд. Таҳлили онҳо дар марҳилаи якум чараёни маърифатиро дар омӯзиши ислоҳоти конституционӣ муаррифӣ менамоянд.

Омӯзиши назариявии марҳилаҳо ва равандҳои ислоҳоти конституционӣ имкон медиҳад, ки онҳо тарҳрезӣ ва пешгӯӣ карда шаванд, ки ин бевосита аз амалияи давлатдорӣ Тоҷикистон бармеоянд. Донишмандони ҳар як марҳилаи ислоҳоти конституционӣ ҳамеша арзиши назариявӣ ва амалӣ дорад. Таҳлилҳои назариявии онҳо имкон медиҳанд, ки қонуниятҳои ислоҳоти дахлдори конституционӣ ошкор ва асоснок карда шуда, имкониятҳои татбиқношуда ва хатоҳои роҳдодашуда пайдо карда шаванд. Таъиноти амалии он, ин пешгирӣ кардани хатоҳои мавҷуда дар оянда, таъмини татбиқи босамари меъёрҳои нави Қонуни асосӣ, махсусан, онҳое, ки ба афзалиятҳо ва арзишҳои нав бахшида шудаанд, иборат аст.

Барои муайян кардани мазмун ва моҳияти аксари меъёрҳои амалкардаистода, донишмандони қонуниятҳои рушди падидаҳои муҳимми ҳуқуқи конституционӣ аз давраи пайдоиши онҳо то давраи ҳозира зарур аст. Ин омил барои дуруст таҳқиқ кардан ва кушода додани хусусияти масоилҳои муосири ҳуқуқи конституционӣ имкон медиҳад.

Олимони ватанӣ масоили марҳилабандии ислоҳоти конституционро дар аксари ҳолатҳо ба раванди қабули Конституцияҳо дар Тоҷикистон мутобик мегардонанд, яъне оғози чараёни баргузоршавии ислоҳоти конституциониро бо

¹⁶⁸ Ниг.: Лазарев Л.В., Слива А.Я. Конституционная реформа: первый этап. – М., 1989. – С. 4; Теоретические проблемы республиканской Конституции (материалы научной конференции) // Государство и право. 1992. – №2. – С. 3-37.

қабул шудани Конституцияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон (минбаъд – ҚМШС) аз соли 1929 алоқаманд менамоянд. Масалан, А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова ташаккули конституцияҳои Тоҷикистонро ба се марҳила чудо менамоянд:

Марҳилаи аввал, ин таҳия ва қабули Конституцияи Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистонро дарбар мегирад;

Марҳилаи дувум, се Конституцияро фаро мегирад (1931, 1937, 1978), ки Тоҷикистон онҳоро дар доираи Иттиҳоди Шуравӣ ҳамчун ҷумҳурии мустақил қабул кардааст;

Марҳилаи сеюм, бо бадастовардани Истиқлолияти давлатӣ ва қабули Конституцияи ҚТ дар соли 1994 ва тағйирот ба он дар солҳои 1999, 2003 ва 2016¹⁶⁹.

Дар ин асос, онҳо ба хулоса меоянд, ки ҷараёни ислоҳоти конституционӣ дар Тоҷикистон дар се марҳила гузаронида шудааст. Ақидаи ба ин наздик инчунин аз ҷониби А.И. Имомов пешниҳод шудааст. Ӯ раванди инкишофи давлатдорӣ миллии тоҷиконро таҳлил намуда, онро ба марҳилаҳои зерин чудо менамояд:

– мавҷуд будани ҷузъиёти тоҷикӣ дар давлатҳои тоинқилобӣ ва баъдиинқилобии Бухоро, Қуқанд ва Ҷумҳурии Мухтори Туркистон; «табартақсим»-и марз ва миллатҳои Осиёи Миёна, нақшаи ташкили вилояти мухтори Тоҷикистон ва тағйирёбии он, ташкили Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва кӯшиши расмӣ намудан дар Конституцияи ҚМШС Тоҷикистон соли 1929;

– муттаҳидшавии шаҳру ноҳияҳои округи маъмурии Хучанд бо ҚМШС Тоҷикистон ва ташкилҳои Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон, қабули Конституцияи соли 1931 ва тағйирот иловаҳои он дар соли 1935;

– тағйирот дар моҳият ва вазифаҳои асосии давлати шуравӣ, табдилшавии давлати диктатураи пролетариат ба давлати меҳнатқашон ва

¹⁶⁹Ниг.: Алимов С.Ю., Диноршоев А.М., Салоҳидинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: учебник / Под общей ред. Диноршоева А.М. – Душанбе, 2018. – С. 94 .

инъикос гардонидани он дар Конституцияи ИҶШС ва Конституцияи ҶШС Тоҷикистон солҳои 1936 ва 1937, тағйиру иловаҳои минбаъдаи онҳо;

– аз давлати меҳнаткашон расман ба давлати умумихалқӣ табдил ёфтани давлати Шуравӣ, дар асл бошад, давлати ҳизбӣ эълон гардидани он ва инъикоси ин омил дар конституцияҳои охирини шуравии солҳои 1977 ва 1978-ум;

– сиёсати бозсозии давлати шуравӣ ва кӯшиши бартарафсозии ихтилофҳои моҳиятии он, тағйироту иловаҳо ба Конституция, номувофиқии сохтори шуравӣ ба тағйиротҳои созанда ва барҳамёбии он;

– ноил гаштани миллати тоҷик ба соҳибхитиёрӣ ва ташкили давлати миллий, дар сатҳи конститусионӣ ба расмият даровардани он. Мазмун ва моҳияти Конституцияи ҶТ соли 1994, ислоҳоти конститусионии солҳои 1999 ва 2003¹⁷⁰.

Аз ақидаҳои дар боло зикршуда ба хулоса омадан мумкин аст, ки аксари олимони ватанӣ ба масъалаҳои таҳия, қабул ва амали Конституцияи ҷумҳурӣ бештар эътибор додаанд, аммо марҳилаҳои рушди он махсус мавзӯи таҳқиқот қарор дода нашудааст. Албатта, давраҳои пайдоиш ва рушди конституцияҳои Тоҷикистон бо давраҳои рушди ҷомеа ва давлат робита доранд¹⁷¹, аммо ба назари мо, масоили марҳилабандии ислоҳоти конституциониро танҳо ба ҷараёни таҳия ва қабули конституция маҳдуд кардан лозим нест, зеро ислоҳоти конститусионӣ инчунин давраҳои муккамалнамоии онро низ дарбар мегирад. Инчунин, бояд кайд намуд, ки ақидаҳои олимони номбаршуда ҷараёни пурраи пайдоиш ва инкишофи падидаи Конституция ва конституционализмро дар Тоҷикистон дар бар мегиранд, яъне аз соли 1924 то замони муосир.

Дар навбати худ, дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ақидаҳои вохӯрда мешаванд, ки марҳилаҳои ислоҳоти конституциониро танҳо аз лаҳзаи ба даст овардани соҳибхитиёрии давлатӣ эътироф менамоянд. Масалан, А.Ғ. Холиқзода, Ҷ.З. Мачидзода ва Р.С. Одиназода ислоҳоти конституциониро дар ҶТ ба се марҳила ҷудо намудаанд: «марҳилаи якум, қабули Эълумияи

¹⁷⁰ Ниг.: Имомов А. Нақши Конституция дар бунёди давлатдорӣ миллии тоҷикон. – Душанбе, 2011. –С. 361.

¹⁷¹ Ниг.: Конституцияҳои Тоҷикистон: пайдоиш ва рушд. – Душанбе: Дониш, 2014. – С. 806.

Истиқлолияти давлатӣ аз 24-уми августи соли 1990 ва эълон кардани Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибистиклол 9-уми сентябри соли 1991; марҳилаи дуюм, аз 10-уми феввали соли 1992 ташкил намудани комиссияи конституционӣ оид ба тартиб додан ва қабул кардани Конститутсияи нав, аммо бо шуруъи гаштани ҷанги шаҳрвандӣ ба таъхир гузошта шудани он ба миён омад; марҳилаи сеюм, ислоҳоти конституционӣ бо таҳия намудани лоиҳаи нави Конститутсия, ки бо қарори иҷлосияи XVII Шурои Олӣ аз 26-уми июли соли 1993 бо тағйир додан ва ташкил намудани комиссияи нави конституционӣ оғоз мегардад»¹⁷².

Олими дигар М.С. Сулаймонов бошад, марҳилаҳои ислоҳоти конституциониро бо инкишофи падидаи президентӣ дар ҶТ алоқаманд медонад, ки онро шартан ба чор марҳила ҷудо менамояд:

– марҳилаи аввал, ташаккули ин ниҳод дар аввали солҳои 90-ум ва интиҳоби Президенти ҶШС Тоҷикистон (1990 - 1991);

– марҳилаи дуввум, ба даст овардани истиқлолияти Тоҷикистон дар соли 1991 ва интиҳоби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар овоздиҳии умумӣ (1991 - 1992);

– марҳилаи сеюм, таҳия ва қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 1994 ва дар асоси он барқарор намудани мансаби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (1994-1999);

– марҳилаи чорум, ислоҳоти конституционии солҳои 1999, 2003, 2016 ва ташаккули ин ниҳод (1999-2016) мебошад¹⁷³.

Аз андешаҳои овардашуда хулоса кардан мумкин аст, ки олимони ватанӣ марҳилаҳои ислоҳоти конституциониро вобаста ба инкишофи падидаҳои асосии конституционӣ ба ду раванд алоқаманд месозанд:

- 1) пайдоиш ва инкишофи Конститутсия;
- 2) ташаккул ва тақмили омилҳои давлатдорӣ миллий.

Ба андешаи мо, ҷудо намудани марҳилаҳои ислоҳоти конституционӣ

¹⁷² Ниг.: Холикзода А.Г., Маджидзода Дж.З., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана.– Душанбе, 2019. – С. 294.

¹⁷³ Ниг.: Сулаймонов М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан. – Душанбе, 2019. – 156 с.

вобаста ба давраҳои қабули Конститутсия, моҳияти падидаи мазкурро маҳдуд месозад, зеро чи тавре ки дар боло қайд намудем, ислоҳоти конститусионӣ чараёни доимоамалкунанда мебошад. Бо роҳи гузарондани ислоҳоти конститусионӣ пеш аз ҳама, падидаҳои давлатдорӣ мукамал карда мешаванд, ки маҳз ин мукамалнамоиҳо инъикоси худро дар Конститутсия меёбанд.

Ҳамин тариқ, марҳилаҳои ислоҳоти конституциониро вобаста ба рушди падидаҳои асосҳои сохтори конститусионӣ, вазъи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва тартиби ташкил ва фаъолияти мақомоти давлатӣ чундо намудан мумкин аст, ки онҳо дар Конститутсия танзими худро ёфтаанд. Дар боби дуюми рисола масъалаи мазкур ба таври муфассал мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Бояд тазакурр дод, ки масъалаи баррасишавадаи рисола, ин ислоҳоти конститусионӣ дар давраи соҳибистиқлолии ҚТ мебошад ва моро зарур аст, ки марҳилабандии ислоҳоти конституциониро бевосита тибқи он муайян намоем. Бо назардошти қабул ва такмили Конститутсияи ҚТ мо чунин марҳилаҳои ислоҳоти конституциониро дар замони муосир мувофиқ мешуморем:

1) қабули Конститутсияи ҚТ ҳамчун асоси оғозёбии давраи рушди ҷомеа ва давлат дар ҚТ;

2) такмили минбаъдаи Конститутсияи ҚТ дар заминаи вориднамоии тағйиру иловаҳо ба он.

Марҳилаи аввал, охири солҳои 80 ва аввали солҳои 90-уми асри ХХ-ро дар бар мегирад. Дар ин давра, чараёни қабули Конститутсияи нав оғоз гардида буд. Зарурияти асосии қабули Конститутсияи ҚТ ин мустақилияти сиёсиро касб намудани Тоҷикистон мебошад. Чуноне ки маълум аст, ҚТ 9-уми сентябри соли 1991 Истиқлолияти давлатии худро ба даст овард ва дар иртибот бо ин, марҳилаи нави рушди ҷомеа ва давлати Тоҷикистон оғоз гардид.

Соҳибистиқлол гардидани Тоҷикистон тағйиротҳои куллиро дар ҳама соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ба бор овард. Махсусан, тибқи Эълумия «Дар бораи

сохибихтиёри ИҶШС Тоҷикистон» аввалин маротиба Тоҷикистонро чун давлати сохибихтиёр, демократӣ ва ҳуқуқбунёд эълон намуда буд, ки инҳо падидаҳои нав барои ҷомеаи Тоҷикистон ба шумор мерафтанд. Бо ҳамин тартиб, зарурат ба миён омада буд, ки ҳама гуна муносибатҳои нави бамиёномадаро аз лиҳози конституционӣ ба расмият даровард. Яъне, қабули Конститутсия дар таҳрири нав асоси ин тамоюлот ба шумор мерафт. Ҳамин тариқ, аз замони касби Истиқлолияти давлатӣ дар ҚТ нақшаи қабули Конститутсияи Тоҷикистон ҳамчун давлати мустақил мавриди амал қарор гирифт.

Таҳияи лоиҳаи Конститутсияи давлати мустақил аз ҷумлаи раванди ибтидоӣ ва асосии қабули ин ҳуҷҷат ба шумор меравад. Дар ҚТ барои таҳияи лоиҳаи Конститутсия комиссияҳои конституционӣ таъсис гардид, ки кори он ду дафъа тағйир ёфт. Сабаби асосии тағйирёбии кори комиссияи мазкур ба бӯҳрони сиёсии кишвар вобастагӣ дошт¹⁷⁴.

Мувофиқи қарори Шурои Олии Тоҷикистон аз 23 августи соли 1990 Комиссияи конституционӣ оид ба тайёр кардани лоиҳаи Конститутсияи нави Тоҷикистон бо сардории Раиси Шурои Олии Тоҷикистон, котиби якуми КМ ҲК Тоҷикистон Қ. Маҳкамов дар ҳайати 53 нафар ташкил ёфт. Тобистони соли 1991 онҳо намунаи аввали лоиҳаи Конститутсияи нави ҚТ-ро ба Кумитаи қонунгузории Шурои Олӣ пешниҳод карданд, ки он аз муқаддимаи мухтасар, 7 фасл, ки баъзеи онҳо ба бобҳо ҷудо мешуданд ва 150 модда иборат буд. Аммо минбаъд идомаи кори тайёр кардани лоиҳаи Конститутсияи Тоҷикистон моҳиятан ба сабаби барҳам хӯрдани ИҶШС мавқуф гузошта шуд.

Давраи дуҷуми кори тайёр кардани лоиҳаи Конститутсияи ҚТ баъди барҳамхӯрии ИҶШС ва дохил шудани Тоҷикистон ба ҳайати Созмони Милали Муттаҳид ва Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ҳамчун давлати сохибихтиёр оғоз ёфт. Мувофиқи қарори Шурои Олии ҚТ аз 3-юми январи соли 1992 ба ҳайати Комиссияи конституционӣ тағйирот дароварда шуд.

¹⁷⁴ Ниг.: Имомов А.И. Раванди таҳия ва қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994. Конститутсияҳои Тоҷикистон ва падидаҳои ҳуқуқ-давлатӣ дар инкишофи давлатдорӣ миллий. – Душанбе:Дониш, 2019. – С. 108-110.

Раиси комиссия Президент Р. Набиев тасдиқ гардид. Мувофиқи амри Президент аз 10-уми феввали соли 1992 гурӯҳи корӣ оид ба таҳия кардани лоиҳаи конституцияи нави ҷумҳурӣ дар ҳайати 9 нафар таъсис ёфт. Ин гурӯҳ дар муҳлати муқарраршуда лоиҳаи Конституцияи нави ҶТ-ро тайёр карда ба Раёсати Шурои Олии ҶТ пешниҳод кард. Раёсати Шурои Олиӣ лоиҳаро асосан маъқул дониста, онро барои баррасӣ ба Шурои Олии ҶТ пешниҳод намуд. Шурои Олии ҶТ лоиҳаро баррасӣ намуда, бо қарори худ аз 22 апрели ҳамон сол онро ба муҳокимаи умумихалқӣ тавсия намуданд. Лоиҳаи Конституцияи ҶТ 28 апрели соли 1992 дар матбуот барои муҳокима интишор гардид. Муҳлати ҷамъбасти муҳокима 1-уми июли соли 1992 муқаррар карда шуд. Лоиҳаи мазкур аз муқаддимаи мухтасар, 7 ҷисм, ки баъзеи онҳо ба бобҳо ҷудо мешуданд, 12 боб ва 136 модда иборат буд. Аммо бо сар задани ҷанги шаҳрвандӣ кори комиссияи мазкур ба таъхир гузошта шуд.

Бо мақсади хотимагузорӣ ба бетартибҳои оммавӣ ва муқобилистии яроқнок баъди гуфтугӯҳои бисёр моҳи ноябри соли 1992 дар шаҳри Хучанд Иҷлосияи XVI-уми ҷавҳуллодаи Шурои Олии баргузор гардид. Дар иҷлосияи мазкур мансаби Президенти ҶТ барҳам дода шуда, идораи парламонӣ ҷорӣ карда шуд. Ба сифати Раиси Шурои Олии ҶТ Эмомалӣ Раҳмонов интихоб карда шуд. Ва минбаъд, бо роҳбарии ӯ кори дастгоҳи давлатӣ ба роҳ монда шуда, имкони дар хусуси қабули Конституцияи аввалини давраи соҳибистиклолии Тоҷикистон андеша кардан пайдо гардид.

Оғози давраи сеюми кори тайёр кардани лоиҳаи Конституцияи нави ҶТ ба қарори иҷлосияи ҷабдаҳуми Шурои Олиӣ аз 26 июли соли 1993 дар бораи тағйир додани ҳайати Комиссияи конституционӣ рост меояд. Мувофиқи ин қарор Раиси Комиссияи конституционӣ Э.Ш. Раҳмонов – Раиси Шурои Олии ҶТ интихоб гардид. 4-уми сентябри ҳамон сол якумин маҷлиси ин комиссия барпо гардид ва дар он аз нав оғоз кардани кор оид ба тайёр кардани лоиҳаи конституцияи нав зурут дониста шуд. Супориш дода шуд,

ки гуруҳи кории нав ташкил карда лоиҳаи Конститутсияи нави ҚТ-ро бо зудӣ таҳия намуда, ба Раёсати Шурои Олии ҷумҳурӣ пешниҳод намояд¹⁷⁵.

Бояд гуфт, ки барои қабули Конститутсияи ҚТ заминаҳо ва шароитҳои ҳуқуқии муайян фароҳам оварда шуда буд, ки ба таври дигар, чун сабаби асосии таҳияи ин санади меъёрии ҳуқуқӣ ба шумор мерафтанд. Яке аз заминаҳои муҳим ва асосии ин раванд, аз 20 июли соли 1994 дар Иҷлосияи XIX Шурои Олии ҚТ қабул гардидани Қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конститусионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба ҳисоб меравад¹⁷⁶. Воқеан, аз ном ва мазмуни ин санад бармеояд, ки он ислоҳоти конститусиониро дар ҚТ аз лиҳози ҳуқуқӣ ба расмият мебарорад. Мушаххасан бошад, гузаронидани ислоҳоти конститусионӣ тибқи Қонуни мазкур дар робита бо таҳия ва қабули Конститутсияи ҚТ муайян гардидааст. Аз ин бармеояд, ки қабули Конститутсия чавҳар ва ё асоси ислоҳоти конститусиониро ташкил медиҳад, ки хусусияти бунёдӣ, созандагӣ, муайяннамоӣ ва устуворкуниро доро аст.

Аз моҳияти Қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конститусионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» чунин хусусиятҳои муҳимми он равшан мегардад, ки мазмуни раванди ислоҳоти конститусиониро инъикос менамояд:

1. Дар қисмати хотимавии қонуни мазкур дар моддаи 15 муқаррар карда буд, ки «ин қонун дорои эътибори қонуни конститусионӣ мебошад ва аз рӯзи қабул шуданаш мавриди амал қарор мегирад».

Бояд тазаққур дод, ки муқаррароти Қонуни мазкур аз таҷриба ва стандартҳои байналмилалӣ истифода гардида, бори аввал дар қонунгузориҳои миллӣ мафҳуми «қонуни конститусионӣ» пешбинӣ гардид. Ҳарчанд ки қонуни мазкур дар шакли қонуни одӣ қабул шуда бошад ҳам, аммо дар

¹⁷⁵ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. – Душанбе. – 2017. С.116.

¹⁷⁶ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти конститусионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июли соли 1994, № 974. Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994, №13, мод.194.

қонуни одӣ муқаррар намудани сатҳи қонуни аз он баландро дар қонунгузори давлатҳои хориҷӣ вохӯрдан имконнопазир мебошад.

Дар Қонуни мазкур меъёрҳои муқаррар карда шудаанд, ки сатҳи конституциониро доранд (моддаи 1). Дар он, аввалин бор дар Тоҷикистон тартиби ташкил ва гузаронидани раёйпурсӣ оид ба қабули Конституцияи нави ҷумҳурӣ муайян карда шуд. Бо қонуни ҷорӣ муайян намудани тартиби таъин ва гузаронидан, ҳамчунин, вақт ва санаи баргузори раёйпурсӣ оид ба қабул намудани Конституцияи нав низ дар таҷрибаи конституционӣ кам ба чашм мерасанд.

2. Қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» роҳи қабули Конституцияи ҚТ муайян намуд, ки он тавассути раёйпурсии умумихалқӣ сурат мегирад. Яъне, танҳо шаҳрвандони ҚТ бо тариқи овоздиҳии умумихалқӣ Конституцияро қабул менамоянд.

3. Қонуни мазкур дар баробари хусусияти конституционӣ доштан, ҳамчунин, дорои хусусияти сиёсӣ-ҳуқуқӣ мебошад. Мутобиқи он мансаби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро, ки соли 1992 дар Иҷлосияи XVI Шурои Олӣ бекор карда шуда буд, аз сари нав таъсис дода (моддаи 2), дар як вақт бо раёйпурсӣ оид ба қабул намудани Конституцияи ҚТ гузаронидани интихоботи Президенти ҚТ муайян намуд.

4. Дар он меъёри мавриди амал қарор додани Конституцияи навқабулшуда низ танзим гардида буд. Муқаррар карда шуд, ки Конституция аз рӯзи нашр гардидани он мавриди амал қарор дода мешавад ва Конституцияи (Қонуни асосӣ) соли 1978 бо ҳама тағйироту иловаҳои аз ҳама рӯз эътиборнокиашро гум мекунад.

Дар қонун муқаррар карда шуд, ки «қонунҳои пештар қабулкардашудаи ҚТ ва дигар санадҳои ҳуқуқии мақомоти ҳокимият ва идораи давлатии ҚТ дар ҷузъе, ки ба Конституция (Сарқонун)-и ҚТ ихтилоф надоранд, амали худро ҳифз мекунанд. Ҳамаи қонунҳо ва санадҳои мазкури ҳуқуқӣ бояд ба Конституция (Сарқонун)-и ҚТ дар давоми ду соли мавриди

амал қарор гирифтани он қабул карда шаванд. Қонунҳое, ки дар Конститутсия (Сарқонун)-и ҚТ конституционӣ номида шудаанд, бояд баъди як соли мавриди амал қарор гирифтани он қабул карда шаванд» (моддаи 8). Меъёрҳои мазкур низ новобаста аз танзими онҳо дар қонуни одӣ хусусияти меъёрҳои конституциониро доранд.

5. Қонуни мазкур ваколати вакилони халқ, Шурои Олӣ, Шуроҳои маҳаллии вакилони халқ, Ҳукумати ҚТ-ро то интихоботи нав ва ташкили мақомоти дахлдор дароз кард. Судҳои арбитражӣ ба Судҳои иқтисодии ҚТ табдил дода шуданд (моддаҳои 9-13). Аммо муқаррароти меъёри мазкур ва дигар меъёрҳои муқарраршуда ба таври пурра амалӣ намегардид. Масалан дар Иҷлосияи XIX даъвати XII-уми Шурои Олии ҚТ амсолҳо ва механизмҳои фаъолияти худро ба роҳ монда буданд, ки аз муқарраротҳои Қонуни асосии 1978 бармеоманд ва амали воқеии қонуни мазкурро зери суол мегузошт.¹⁷⁷

Лоиҳаи нави Конститутсияи ҚТ ба муҳокимаи умумихалқӣ дар моҳи апрел-июни соли 1994 пешниҳод карда шуд. Дар ин муҳокимаи умумихалқӣ ду шакли лоиҳаи Конститутсияи ҚТ, яке дар шакли ҷумҳурии президентӣ ва дигаре дар шакли ҷумҳурии парлумонӣ пешниҳод гардид.¹⁷⁸ Дар натиҷа, шаҳрвандони ҚТ Конститутсияи шакли ҷумҳурии президентиро мақбул донистанд ва ин шакл барои қабул ба раёйпурсии умумихалқӣ гузошта шуд.

6 ноябри соли 1994 мардуми ҚТ Конститутсияи ҚТ-ро ҳамчун рамзи давлати соҳибистиклол қабул намуданд¹⁷⁹ ва аз ин сана дар фазои ҷамъиятӣ ва давлатии Тоҷикистон таҳаввулоти бузург ба миён омад.

Марҳилаи дуҷуми ислоҳоти конституционӣ ин давра ба давра такмили Конститутсияи ҚТ мебошад. Чуноне ки маълум аст, Конститутсия ҳуҷҷати зинда аст ва бо рушду инкишофи ҳаёти ҷамъиятӣ меъёрҳои он такмилу

¹⁷⁷ Ниг.: Иброҳимов С.И., Буризода Э.Б., Имомов А.И., Гадов Б.С., Марифхонов Р.Н., Сангов Т. Конститутсияҳои Тоҷикистон ва падидаҳои ҳуқуқӣ-давлатӣ дар инкишофи давлатдорӣ миллий. – Душанбе: «Дониш», 2019. – С.103-105.

¹⁷⁸ Дар қараёни муҳокимаи умумихалқии лоиҳаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон беш аз 1,2 миллион шаҳрвандони кишвар ширкат варзиданд. Дар рафти муҳокима аз ҳамватанони хориҷа 8,5 ҳазор пешниҳодот ворид гардид.

¹⁷⁹ Дар раёйпурсии умумихалқӣ барои қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2535437 ё 94,4% шумораи умумии интихобкунандагон ширкат варзиданд. Дар натиҷа, 2352554 87,5% овоздиҳандагон барои қабули Конститутсияи нави Ҷумҳурии Тоҷикистон овоз доданд. Ниг.: Холиқзода А. Г., Маджидзода Дж. З., Одиназода Р. С., Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана. – Душанбе, 2019. – С. 294.

тағйир меёбад. Таҷрибаи конституционии мамолики дунё нишон медиҳад, ки такмили Конститутсия воситаи муҳим ва асосии танзими конституционӣ-ҳуқуқии созгори муносибатҳои ҷамъиятӣ ва мутобиқ сохтани меъёрҳои он ба шароити мавҷудаи ҷамъиятӣ мебошад. Воқеан, муносибатҳои ҷамъиятӣ рушдбанда аст ва баҳри танзими босуботи конституционӣ-ҳуқуқӣ меъёрҳои мавҷудаи конституционӣ такмил дода мешавад.

Дар таҷрибаи конституционии давлатҳои муосир такмили Конститутсия бо роҳҳои гуногун амалӣ мешавад. Чунончи бо роҳи ворид намудани тағйирот, иловаҳо, ислоҳномаӣ ва аз нав дида баромадан¹⁸⁰.

Дар ҚТ такмили Конститутсия бо роҳи ворид намудани тағйиру иловаҳо сурат мегирад. Чуноне ки дар қисмати аввали рисола зикр гардида буд, ислоҳномаӣ ва аз нав дида баромадани Конститутсия асосан хоси давлатҳои мебошад, ки дар онҳо Конститутсияи чандирӣ амал мекунад¹⁸¹ ва бо тартиби хос амалӣ мегардад.

Таҷрибаи конституционии ҚТ нишон медиҳад, ки ба Конститутсияи ҚТ се маротиба, яъне солҳои 1999, 2003 ва 2016 тағйиру иловаҳо ворид карда шудааст. Ҳар яке аз ин тағйиру иловаҳо дар замина ва омилҳои муайян сурат гирифтааст, ки дар натиҷа, ба мукамалгардии меъёрҳои Конститутсияи ҚТ мусоидат намуд. Махсусан, Конститутсия соли 1994, ҚТ-ро давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ муқаррар намуда буд ва расидан ба сатҳи чунин давлат давраи муайяно талаб менамояд. Бо ҳамин тартиб, ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия пеш аз ҳама, ба раванди демократикунонии давлат ва ҷомеа, бунёди давлати ҳуқуқӣ ва дунявӣ мусоидат менамояд.

Бояд гуфт, ки Конститутсияи ҚТ ба гурӯҳи Конститутсияҳои қатъӣ шомил буда, танҳо бо як роҳ, яъне, раъйпурсии умумихалқӣ қабул мегардад

¹⁸⁰ Масъалаи мазкур дар зербоби аввали боби номбурда баррасӣ гардидааст.

¹⁸¹ Чуноне маълум аст, дар ҷаҳони муосир Конститутсияҳои вобаста аз шакли ворид намудани тағйиру иловаҳо ба ду намуд, яъне Конститутсияи қатъӣ ва чандирӣ (маҳим) ҷудо мекунад. Конститутсияи қатъӣ маънии онро дорад, ки Конститутсия бо ҳамон роҳе, ки қабул гардидааст бо ҳамон тариқ ба он тағйиру иловаҳо ворид мешавад. Конститутсияи чандирӣ бошад, Конститутсияе мебошад, ки ворид намудани тағйиру иловаҳо ба ғайр аз тарзи қабули он бо дигар роҳҳо (масалан, Федератсияи Руссия) низ сурат мегардад

ва ҳам ба он тағйиру иловаҳо ворид карда мешавад. Ин масъала, тасдиқи худро дар моддаи 98 Конститутсияи ҶТ ёфтааст. Мутобиқи он «тағйиру иловаҳои Конститутсия бо роҳи раёипурсии умумихалқӣ сурат мегирад». Чи тавре ки олимони ватанӣ А.И. Имомов, А.М. Диноршоев, Зоир Ҷ. М. қайд менамоянд «баъди қабули Конститутсияи нав баробари татбиқи меъёрҳои он, баррасии мавзуи такмили минбаъдаи он оғоз ёфта буд»¹⁸². Ин чараён тули ду сол 1997-1999 давом ёфт. Дар ин давра, Созишнома дар бораи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ қабул гашт. Ҳамаи ин омилҳо, заминаи асосии гузарондани ислоҳоти конститусионӣ шудаанд.

Дар қарори Маҷлиси Олӣ аз 30 июни соли 1999 қайд карда шуда буд, ки бо мақсади амалӣ гардонидани ислоҳоти сиёсӣ, таъмини фаъолияти самарабахши ҳамаи рӯкнҳои ҳокимияти давлатӣ, пешниҳодҳои Президенти ҶТ доир ба тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи ҶТ ба раёипурсии умумихалқӣ гузошта шавад¹⁸³.

Ҳамин тавр, лоиҳаи тағйиру иловаҳои Конститутсияи кишвар соли 1999 аз 28 банд иборат буданд¹⁸⁴, ки масъалаҳои зеринро дарбар мегирифт: - таъсиси парламони дупалатагӣ; интихоби аъзоёни палатаи поёнӣ дар асоси овоздиҳии мустақим, баробар, бевосита ва пинҳонӣ; интихоботи 75% аъзоёни палатаи болоӣ бо овоздиҳии ғайримустақим тавассути маҷлиси маҳаллӣ ва 25%-и боқимонда, аз тарафи Президент таъин карда мешаванд; таъсиси Шурои адлия, ки дар таъин ва озод кардани судяҳо дар сатҳҳои гуногун ширкат меварзанд; қарор дар бораи иҷозати фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ¹⁸⁵.

Ба ҳамин тариқ, соли 1999 дохил намудани тағйиру иловаҳо ба матни Конститутсия, нақши созандагӣ, ҳислати созишӣ ва нерӯи ваҳдатбори он

¹⁸² Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе. – 2017. – С. 116; Диноршоев А.М. Понятие и предпосылки конституционно-правовой реформы // Правовая жизнь. – 2016. – № 2 (14). – С. 22-27; Маджидзода Д.З. Конститутсияи Республикаи Тоҷикистон: 20 лет – Душанбе, «Эр-граф», 2014. – 152 с.

¹⁸³ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – С. 125.

¹⁸⁴ Аз ҷумла сарлавҳа ва матни моддаҳои воридшаванда 28, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58 дода мешавад, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 69, 71, 80, 82, 86, 94, 98, қисми 1 м. 99 пешбинӣ шуда буд.

¹⁸⁵ Ниг.: Лоиҳаи тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Шарқи озод, 1999. – 29 с.

тақвият ёфт ва меъёрҳои он тамоми кишроҳои ҷомеа ва созмонҳои ҷамъиятӣ-сиёсиро фаро гирифт. Дар инкишофи ҷомеа ва давлати Тоҷикистон давраи нави бунёдкорӣ оғоз ёфт, ягонагии иҷтимоӣ-сиёсии ҷумҳурӣ ба даст оварда шуд.

Соли 2003 ба Конститутсияи ҚТ дуҷумин бор тағйиру иловаҳо ворид гардид, ки заминаҳои муайяни худро дошт. Маълум аст, ки ворид намудани тағйиру иловаҳо дар иртибот бо муносибатҳои нави бамиёномада ва мукамал намудани меъёрҳои конститутсионии кишвар қарор дорад ва дар умум, ин тағйиру иловаҳо дар ҳамбастагӣ бо асосҳои зикршуда аст. Дар яке аз сарчашмаҳо қайд гардидааст, ки ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ аз 22 июни соли 2003 бо инкишофи давлат ва муносибатҳои ҷамъиятӣ алоқаманд буда, бо ҳолатҳои зерин асос меёбад: вусъат бахшидан дар демократикунонии ҳаёти ҷомеа; мусоидати бештар ба инкишофи иқтисодии мамлакат; мувофиқ намудани баъзе меъёрҳои Конститутсия ба стандартҳои байналмилалӣ¹⁸⁶.

Дар иртибот бо ин, метавон чунин зикр намуд, ки ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ аз соли 2003 ба мазмуни тоҷаш аз омилҳои муайян вобастагӣ дошт, ки метавон онҳоро ба таври зайл номбар намуд: ба вуқӯъ пайвастании дигаргуниҳои кулӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ-сиёсӣ, ки дар таъмини суботу оромии кишвар ва пайдоши низоми комилан нави ҷамъиятӣ ифода меёбанд; марҳилаи инкишофи ҳозираи ҷомеа, ки хусусияти муайянкунандаи он ҳолати гузариш ва тақмили минбаъдаи низоми сиёсӣ ва давлатиро тақозо менамуд; ба эътибор гирифтани шароити хусусияти давраи қабули Конститутсияи амалкунанда ва давраи ворид намудани аввалин тағйиру иловаҳо ба он; тақмили парламентаризм ва дақиқ мушаххас намудани салоҳияти палатаҳои парлумони кишвар; тақмили механизми таъмини қафолатҳои ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд; тақмили воқеии ҳуқуқи иҷтимоӣ-шаҳрвандон, аз ҷумла ҳуқуқи ҳифзи саломатӣ ва таҳсил бо назардошти ҳолатҳои умумибашарӣ; фароҳам овардани асосҳои конститутсионии инкишофи минбаъдаи иқтисодӣ ва

¹⁸⁶ Ниг.: Давлатов Қ. Мақсад волоияти ҳуқуқи инсон // Ҷумҳурият. 19-уми июни соли 2003. – С. 2.

сохибкорӣ; мукаммал намудани рукни ҳокимияти иҷроия бо назардошти тақмили мақомоти ҳокимияти қонунгузор ва судӣ; таҳкими нақш ва мавқеи ҳокимияти судӣ; дақиқ муайян намудани тартиби таъйини раъйпурсӣ; таҷдиди назари ибораҳо ва истилоҳотҳо, ки хангоми ворид намудани тағйиру иловаҳои соли 1999 аз мадди назар дур мондаанд.

Ҳуқуқшиноси ватанӣ Х. Ҳамидов ибраз доштанд, ки «тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ аз соли 2003 масъалаҳои зеринро дар бар мегирад: ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд; низоми давлатӣ; муқаррароти интиқолий; таҳриру тасҳеҳ¹⁸⁷.

Бинобар ин, ба назари мо онҳоро бо тартиби зерин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст: тағйиру иловаҳои, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандонро тақмил медиҳанд; тағйиру иловаҳои, ки фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ (қонунгузор, иҷроия, суд), ҳокимияти маҳаллӣ ва худидоракунии маҳаллиро фаро мегиранд; тағйиру иловаҳои, ки фаъолияти ҳизбҳои сиёсиро фаро мегиранд; тағйироте, ки хусусияти таҳрирӣ доранд.

Ҳамин тариқ, тағйироту иловаҳои соли 2003 ба Конститутсияи ҚТ дохил шуда, мазмуни онро боз ҳам мустаҳкам ва ба талаботи замона мувофиқ гардонид.

Инкишофи давлатдорӣ дар Тоҷикистон бо суръат идома меёбад. Тоҷикистон аъзои созмонҳои бонуфуз гардида, сиёсати худро дар асоси стандартҳои байналмилалӣ мутобиқ гардонид. Ҳамзамон, давлати мо аз таҳдидҳои замони муосир, ба монанди экстремизм ва терроризм берун намонд ва баҳри таъмини амнияти давлат ва сулҳу субот дар ҷомеа бояд чораҳои мушаххас андешида мешуданд. Яке аз ин чораҳо, ворид намудани тағйироту иловаҳо ба Конститутсия буд. Чи тавре ки қайд карда шуд, Конститутсия ҳамчун санади олии ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва барномавӣ маҳсули давраи муайяни рушди ҷомеа ва давлат мебошад. Дар давраҳои тақдирсоз ва бунёдии худ ҷомеаи сохибдавлат тавассути Конститутсия сохтори ҷамъияти ва давлатиро дар сатҳи олии ҳуқуқию сиёсӣ расмӣ мегардонад. Тавассути Конститутсия заминаҳои ҳуқуқию сиёсӣ бунёд ва ҳифзи устувории давлат

¹⁸⁷ Ниг.: Ҳамидов Х. Раъйпурсӣ тақозои замон. Садои мардум. 24.05. 2003. – С. 4.

таъмин мегардад. Дар он давлатҳое, ки сохтори конституционӣ мувофиқи талабот ва қонуниятҳои давлатдории демократӣ ва сохтори ҷавобгӯи ҷомеаи шаҳрвандӣ муқаррар гардидааст, бо мурури рушди ҷомеа ва устувории давлат ва қатъиян риоя шудани талаботи Конститутсия дарозумрӣ, устуворӣ ва эътибори олии он таъмин карда мешавад. Ба таъмини устувории Конститутсия ҳамчунин сатҳ ва мазмуни танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, риоя шудани таҳияи ҳадди конституционии муносибатҳои ҷамъиятӣ, хислати дурнамо доштани он таъсири калон дорад. Баръакс, дар таҳияи меъёру ҳолатҳои Конститутсия ба эътибор нагирифтани қоидаҳои мазкур, боиси ноустувории Конститутсия, ба сатҳи тағйири муносибатҳо ҷавобгӯ набудани он ва ба зуд-зуд тағйирёбии Конститутсия сабаб мегардад.

Бо назардошти омилҳои мазкур, ба моҳият, таъинот ва мазмуни тағйироту иловаҳое, ки ба Конститутсияи ҚТ соли 1994 санаи 22 майи соли 2016 ворид карда шуданд, баҳо додан лозим аст. Тағйироту иловаҳои мазкур тақозои сатҳи рушди ҷомеа ва давлати Тоҷикистон дар марҳалаи ҳозира мебошад. Ҳадафи тағйироту иловаҳои ба Конститутсияи ҚТ соли 1994 (соли 2016) дохил карда шуда, ба талаботи давраи муносири рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ мувофиқ гардонидани Қонуни асосии мамлакат мебошад.

Бо ин мазмун 22 майи соли 2016 тағйиру иловаҳои ниҳой ба Конститутсияи ҚТ¹⁸⁸ ворид карда шуд, ки ин ислоҳоти конституционӣ чуноне ки дар боло қайд гардид, дар маҷмуъ, бо назардошти мутобиқ намудани меъёрҳои конституционӣ ба муносибатҳо ва шароитҳои нави бавучудомада, тақвият додани раванди демократикунонии ҷомеа ва давлат, ҳамчунин, устувории танзими конституционӣ-ҳуқуқии муносибатҳо ва соҳаҳои дахлдор сурат гирифт.

Чуноне ки маълум аст, ҳама гуна вориднамоии тағйиру иловаҳо дар ҳар даври замон заминаҳо ва заруриятҳои хоси худро доранд ва бо ҳамин тартиб,

¹⁸⁸ Дар овоздихӣ 4059422 нафар шаҳрванд ва ё 92% иштирок карданд. Аз ин шумора 3834862 ва ё 94,5% ба тарафдории «Тағйиру иловаҳо ба Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон», 134877 ва ё 3,5% ба муқобили он овоз доданд. Шумораи бюллетенҳое, ки безътибор доништа шуданд, 89683 ва ё 2,2% буд. Рӯзномаи «Ҷумҳурият» 28 майи соли 2016, № 102 (22924); Таҳаввулоту конституционии Тоҷикистони соҳибистиклол. – Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, ҚВДН «Қонуният»-и Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019. – 329 с. (672 сах)

ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конституцияи ҚТ дар соли 2016 заминаҳои дахлдорро соҳиб аст. Олимон ва мутахассисони ватанӣ, аз қабилӣ Б.С. Гадоев, Қ.Б. Қурбонов, Д.Ш. Сангинов, С.М. Сулаймонов¹⁸⁹, дар умум, зарурати ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конституцияи ҚТ-ро дар соли 2016 бо таври зайл маънидод мекунад: «Вазъи сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва ҳолатҳои дигар дар давлатҳои алоҳида зарурати ворид намудани тағйиру иловаҳоро ба Конституция ба вуҷуд меорад, ки сабаби асосии он мутобиқ намудани меъёрҳои ин санад ба шароити зиндагии аъзои ҷомеа мебошад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ шаҳодати он аст, ки ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конституция боиси пешрафти соҳаҳои алоҳидаи хоҷагӣ мегардад, механизми баамалбарорӣ ва ҳифзи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд устувор мешавад»¹⁹⁰.

Аз ин рӯ, «зарурияти ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конституцияи ҚТ тақозои рушди устувору босуботи ҷомеа, тақмили меъёрҳои он, мусоидат ба рушди минбаъдаи равандҳои демократикунони ҳаёти ҷомеа, ҳуқуқи озодиҳои инсон ва кафолати риояи ҳифзи онҳо, таҳлилу тақмили асосҳои сохтори конституционии ҳокимияти давлатӣ, рӯкҳои асосии он, мукаммулу самаранок гардонидани низоми мақомоти давлатӣ, фаъолияти ҳамкории байниҳамдигарии онҳо, мутобиқ намудани меъёрҳои Конституция ба истилоҳу меъёрҳои санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, мукаммулу ва дақиқ кардани ибораву калимаҳои матни Конституцияи ҚТ бо назардошти рушди забони давлатӣ мебошад»¹⁹¹.

Оид ба масъалаҳои дар боло зикргардида, А.М. Диноршоев заминаҳои зарурияти ворид намудани тағйиру иловаҳоро чунин тақсимбандӣ намудааст:

Якум. Барои пешрафти босамари инкишофи давлат ва ҷомеа, меъёрҳои Конституция доимо ниёз ба тақмилдиҳӣ дорад. Конституция санади

¹⁸⁹ Ниг.: Гадоев Б.С. Маҷмӯаи Конституцияҳои Тоҷикистон. – Душанбе, 2015. – С. 4; Сангинов Д.Ш. Оид ба баъзе тағйироту иловаҳо ба Қонуни Асосӣ // Рӯзномаи «Минбари ҳуқуқшинос». – 2016. – №1-2 (34-35). – С. 5; Сулаймонов М.С. Конституционно правовой статус Президента Республики Таджикистан // –Душанбе, 2019. – 17 с.

¹⁹⁰ Ниг.: Сангинов Д.Ш. Оид ба баъзе тағйироту иловаҳо ба Қонуни Асосӣ // Рӯзномаи «Минбари ҳуқуқшинос». – 2016. №1-2 (34-35). – С. 5.

¹⁹¹ Ниг.: Қурбонов Қ.Б. Ислоҳоти конституционӣ – тақозои замон // Рӯзномаи «Минбари ҳуқуқшинос». – 2016. – №1-2 (34-35). – С. 7;

муҳимми давлат буда, бояд ба талаботҳои муосири ҷомеа ҷавобгӯ бошад. Яъне, тағйирот ба Конститутсия барои рушди соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеа мусоидат карда метавонад.

Дуюм. Тағйиру иловаҳо ба рушди минбаъдаи равандҳои демократикунонии ҳаёти ҷомеа, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва кафолати риояву ҳифзи онҳо мусоидат менамоянд. Инчунин, ворид намудани тағйироту иловаҳо баҳри таҳкиму тақмили асосҳои конститутсионии ҳокимияти давлатӣ, рукнҳои асосии он, мукаммалу самаранок гардонидани низоми мақомоти давлатӣ, фаъолиятгу ҷамкорихои байниҳамдигарии онҳо мусоидат мекунанд¹⁹².

Лоихаи тағйиру иловаҳо ба Конститутсия аз 40 банд иборат буд, ки дар маҷмӯъ, 72 тағйиротро дар бар мегирифт¹⁹³. Таҳлили раванди баргузориҳои ислоҳоти конститутсионӣ дар Тоҷикистон нишон медиҳад, ки онҳо баҳри таъмини рушди давлатдорӣ милли раवона шуда, барои инкишофи соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеа, равандҳои демократикунонии ҳаёти ҷомеа, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва кафолати риояву ҳифзи онҳо мусоидат намудаанд.

Чуноне ки маълум аст, дар натиҷаи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия таъинот ва ҳолати меъёрҳои муайяни он дигаргун мегардад. Вобаста ба ин, мо чунин андеша дорем, ки ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия ба ҳалли чунин масъалаҳо равона шуда буданд:

- тағйиротҳои хусусияти имлоидошта;
- тағйиротҳои хусусияти мушаххаскунандаю дақиқкунандадошта;
- тағйиротҳое, ки хусусияти хоричнамоиро доранд;
- ворид намудани меъёри нави конститутсионӣ.

Тағйиротҳои хусусияти имлоидошта. Дар ҷараёни гузарондани ислоҳоти конститутсионӣ ба тақмилнамоии матни Конститутсияи

¹⁹² Ниг.: Диноршоев А.М. Понятие и предпосылки конституционно-правовой реформы // «Правовая жизнь». – 2016. – № 2 (14). – С. 22-27.

¹⁹³ Дар раъйпурсии соли 2016 ба ном ва матни моддаҳои 1, 5, 7, 8, 14, 15, 16, 18, 20, 27, 28, 32, 34, 37, 38, 40, 45, 49, 51, 56, 61, 64, 65, 69, 71, 73, 74, номи боби шашум, моддаҳои 76, 78, 79, 84, 85, 86, 89, 91, 93 ва муқаррароти интиқолии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳо ворид карда шуд, ки ба тақмили меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намуд.

Тоҷикистон эътибори ҷиддӣ дода мешуд. Дар тури 70 сола, ки Тоҷикистон дар ҳаёти Иттиҳоди Шуравӣ қарор дошт, ба забони тоҷикӣ таъсири дигар забонҳо, пеш аз ҳама, забони русӣ, аз ҷумла, дар истифодаи калима ва ибораҳои ҳуқуқӣ дида мешуд. Аз ин лиҳоз, дар матни аввалии Конститутсия ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ чунин калима ва ибораҳо бештар ба назар мерасиданд. Баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ коркарди имлои забони тоҷикӣ оғоз гардид ва соли 2012 Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ тасдиқ ва қабул гардид. Аз ин рӯ, дар чараёни ворид намудани тағйири иловаҳо ба Конститутсия Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ ба инобат гирифта шуданд. Аз ҷумла, дар соли 2003 чунин тағйиротҳои хусусияти имлоидошта, ки аз ивази ном, калима ва ибораҳо иборат буданд ворид гашта буданд – дар қисми чоруми моддаи 6 калимаи «тасарруф» ба калимаи «ғасб» иваз гардид, ҳамчунин, дар моддаи 9 калимаи «суд» ба калимаи «судӣ» иваз карда шуд. Дар қисми сеюми моддаи 16 калимаи «хориҷӣ» ба калимаи «хориҷе», табдил дода шуд. Дар қисми 1 моддаи 17 калимаи «маълумот» ба калимаи «таҳсил» иваз шуд.

Дар ислоҳоти конститутсионии соли 2016 баргузоргардида, ҳамчунин тағйиротҳои имлоӣ низ пешниҳод шуда буданд. Аз ҷумла, калимаи «Сарқонун» дар қавсайн аз ном ва матни Конститутсия хориҷ карда шуд. Инчунин, дар моддаи 93 калимаи «қаламрави» ба калимаи «худуди» иваз карда шуд. Дар тамоми матни Конститутсияи ҚТ калимаи «ҳақ» ба калимаи «ҳуқуқ» иваз гардид ва ғайра¹⁹⁴.

Гуруҳи дуҷуми тағйири иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти мушаххаскунандаю дақиқкунанда дорад. Чи тавре ки дар боло қайд карда будем, рушди давлат ва давлатдорӣ аз мукамалномаи саривақтии падидаҳои конститутсионӣ вобастагӣ дорад. Бинобар ин, дар чараёни гузарондани ислоҳоти конститутсионӣ баъзе аз падидаҳо ва меъёрҳо такмил дода мешаванд. Онҳо мазмуни меъёрҳои мавҷудаи Конститутсияро пурра менамояд. Масалан, тибқи ислоҳоти соли 1999 моддаҳои 60-62-и

¹⁹⁴ Ниг.: Лоихаи тағйири иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Шарқи озад, 2016. – 29 с.

Конститутсия дар таҳрири нав қабул гаштанд, ки дар онҳо тартиби баррасӣ ва қабули қонунҳоро аз тарафи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ, тартиби ҷонибдорӣ қонунҳоро аз тарафи Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии ҶТ, инчунин, тартиби барои имзо пешниҳод намудан ба Президенти ҶТ ва баррасии онҳо ҳангоми ҷонибдорӣ наёфтанд ё ба имзо нарасидан танзим шуданд.

Соли 2003 бошад ба Конститутсия чунин тағйиротҳои хусусияти мушаххаскунандаю дақиқкунанда ворид шуданд: дар моддаи 8 пешбинӣ карда шуд, ки мафкураи ҳеч як ҳизб, иттиҳодияи ҷамъиятӣ, динӣ, ҳаракат ва ғуруҳе наметавонад ба ҳайси мафкураи давлатӣ эътироф шавад, дар моддаи 14 қисми дуюм бо мазмуни зайл пайдо шуд, ки «ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд бевосита амалӣ мешаванд». Ҳамчунин, дар ин қисм, муқаррар карда шуд, ки «ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мақсад, мазмун ва татбиқи қонунҳо, фаъолияти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия, маҳаллӣ ва мақомоти худидораи маҳаллиро муайян мекунанд ва ба воситаи ҳокимияти судӣ таъмин мегарданд». Вобаста ба қонунӣ гардонидани таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсии равияҳои гуногун ва таъмини рушди низоми бисёрҳизбӣ ба моддаи 28 қисми дуюм илова карда шуд, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси гуногунандешии сиёсӣ барои ташаккул ва ифодаи иродаи халқ мусоидат мекунанд ва дар ҳаёти сиёсӣ иштирок менамоянд. Сохтор ва фаъолияти онҳо бояд ба меъёрҳои демократӣ мувофиқ бошанд.

Тағйироту иловаҳо дар боби сеюми Конститутсия ба баъзе масъалаҳои тартиби интихоби вакилон, шакли фаъолияти палатаҳо, салоҳияти онҳо ва шартҳои интихобшавӣ равшанӣ андохт. Аз ҷумла, дар қисми якуми моддаи 49 баробари муқаррар кардани синни на кам аз 25 барои интихоб шудан ба вакили Маҷлиси намояндагон боз шартҳои дорони таҳсилоти олӣ будан илова карда шудааст. Дар моддаи 51 ба асосҳои пеш аз муҳлат қатъ гаштани ваколати узви Маҷлиси миллии ва вакили Маҷлиси намояндагон чанде иловаҳо дохил карда шуданд. Чи тавре ки дар боло қайд ёфта буд, дар таҳрири соли 1999 дар моддаи 55 мавридҳои пешбинӣ шуда буданд, ки палатаҳо оид ба ҳалли баъзе масъалаҳои номбаршуда ҷаласаи якҷоя

мегузаронанд. Акнун, дар раъйпурсии соли 2003 матни моддаи 55 аз нав тахрир гардид ва мувофиқи он салоҳияти палатаҳо ҳангоми гузаронидани ҷаласаҳои якҷоя муайян карда шуд. Дар таҳрири нав номгӯи ваколатҳо аз пешина кам фарқ доранд. Дар таҳрири нави моддаи 57 салоҳияти муайян кардани маоши Президент аз салоҳияти ҳарду палата ба салоҳияти Маҷлиси намояндагон вогузошта шуд. Дар таҳрири пешинаи моддаи 63 суҳан дар хусуси пеш аз муҳлат ихтиёран пароканда шудани Маҷлиси Олӣ мерафт, дар таҳрири нав тартиби пеш аз муҳлат ихтиёран пароканда шудани Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон муайян карда шудааст.

Моддаи 65 Конститутсия дар таҳрири соли 2003 дар бораи талаботи номзад ба мансаби президентӣ ва муҳлати ваколоти Президенти ҚТ инчунин, баъзе дигаргунӣҳо ворид кард. Дар таҳрири пешина дар хусуси шартҳои интихобшавии номзадҳо ба президентӣ ягон муқаррароте пешбинӣ нашуда буд. Акнун, дар қисми дуюм муқаррар карда шуд, ки ҳар як шахрванди ҚТ, ки синни ӯ аз 35 кам набошад, забони давлатиро донад ва дар қаламрави ҷумҳурӣ на камтар аз 10 соли охир истиқомат дошта бошад, метавонад ба номзодии Президент пешниҳод гардад. Дар қисми чоруми моддаи мазкур меъёри пешина дар бораи як шахс ба вазифаи Президент бештар аз як муҳлат пай дар пай интихоб шуда наметавонад, дар таҳрири нав калимаҳои «як муҳлат» ба «ду муҳлат» иваз карда шуд.

Соли 2016 бошад, чунин тағйиротҳо ба моддаи 1 Конститутсия қисми дуюм тағйирот бо мазмуни зерин илова карда шуд: – «Шакли идораи Ҷумҳурии Тоҷикистон президентӣ мебошад». Ба қисми 3 моддаи 14 пешниҳод гардидааст, ки ибораи «соҳти конститутсионӣ» ба ибораи «асосҳои сохтори конститутсионӣ» иваз карда шуда, баъди он ибораҳои «амнияти давлат, мудоғибаи мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳатии аҳолӣ» илова гарданд.

Сеюм хусусияти ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйиру иловаҳое мебошад., ки хусусияти хоричнамоиро соҳибанд. Дар воқеъ, дар натиҷаи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ мумкин аст, ки бо назардошти аз даст додани моҳият ва аҳаммияти меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, ҳамчунин, зарурияти

муайян, меъёрҳои алоҳида аз Конститутсия хориҷ карда шаванд. Масалан, тибқи ислоҳоти соли 2003 аз қ. 2, м. 19 Конститутсия калимаи «бадарға» ва аз м. 8 қ. 3 ҷумлаи дуюм хориҷ карда шуд. Соли 2016 бошад, аз м. 28 Конститутсияи ҚТ ибораи «аз ҷумла ҳизбҳои характери демократӣ, динӣ ва атеистӣ дошта» хориҷ гардид.

Қисмати асосии тағйироту иловаҳое, ки дар раванди ислоҳоти конститусионӣ ба матни Конститутсия ворид карданд, **падида ва меъёрҳои нави конститусионӣ мебошад**, яъне онҳо дар матни амалкунандаи Конститутсия вучуд надоштанд. Чунин тағйиротҳо бештар дар ислоҳоти соли 1999 ба ҷашм мерасанд. Дар чараёни ислоҳоти соли 1999, масалан, падидаи нав – парлумони касбӣ дар Тоҷикистон бунёд ёфт.

Дар моддаи 48 Маҷлиси Олӣ – парлумони ҚТ эълон гардида, дар ин асос ӯ ба сифати мақоми олии намояндагӣ ва қонунгузори ҷумҳурӣ дониста шуда, таркиби дупалатагии (думажлисаи) он муқаррар карда шуд. Вобаста ба ин, моддаҳои 49-57 боби 3 Конститутсия дар таҳрири нав қабул гардиданд.

Инчунин, бо тағйиру иловаҳои соли 2003 ба матни Конститутсияи кишвар меъёрҳои нави конститусионӣ мустаҳкам шуд. Дар моддаи 5-и Конститутсияи ҚТ меъёри нав илова гардид, ки мутобиқи он «Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои он арзиши олии мебошанд». Дигар меъёри нави конституционие, ки ба Конститутсияи ҚТ дар соли 2003 тибқи райъпурсии умумихалқӣ илова гардид, ин дар моддаи 6 илова намудани меъёр дар шакли зерин «Ифодаи олии бевоситаи ҳокимияти халқ райъпурсии умумихалқӣ ва интихобот аст», мебошад.

Дар натиҷаи тағйиру иловаҳои соли 2016 ба Конститутсияи ҚТ падидаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат дар сатҳи меъёрҳои конститусионӣ мустаҳкам карда шуд, ки падидаи нав дар таҷрибаи конституционии ҚТ мебошад.

Бо ҳамин тартиб, ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ яке аз марҳилаҳои муҳимтарин ва асосии ислоҳоти конститусионӣ ба шумор рафта, асоси рушду инкишофи шахс, ҷомеа ва давлат, тақмили

меъёрҳои Конституцияи кишвар ва танзими босуботи ҳуқуқӣ-конституционии муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад.

Гузашта аз ин, ҳамаи тағйиру иловаҳои дар боло зикршуда бо мақсади вусъат бахшидани эъмори давлати ҳуқуқбунёд, ки ба ҷомеаи шаҳрвандӣ асос меёбад ва пас аз қабули онҳо вусъат ва мушаххасият ва ифодаи худро дар қонунгузорию ҷумҳурӣ пайдо кардаанд. Бояд қайд намуд, ки ислоҳоти конституционии солҳои 1999, 2003 ва 2016 нақши асосиро дар инкишофи ҶТ гузошта, сифати меъёрҳои конституциониро мукамал намуданд.

БОБИ 2. ТАШАККУЛИ ПАДИДАҶОИ КОНСТИТУТСИОНӢ ДАР ЗАМИНАИ ИСЛОҶОТИ КОНСТИТУТСИОНИИ СОЛИ 1994 ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

2.1. Ташаккули асосҳои сохтори конститусионӣ

Низоми муосири давлатдории Тоҷикистон дар тули зиёда аз 30 соли охир, баъди ба даст овардани истиқлолият дар ҳама самтҳо босуръат рушд карда истодааст. Ҳамзамон, ин раванд ногузир ба паёмадҳои гуногун, таҳдиду хатарҳои рушди ҷомеа ва давлат рӯ ба рӯ мешавад, ки бо вазъи геополитикии ҷаҳон, бӯхронҳои гуногуни иқтисодӣ ва вақтҳои охир бо паҳншавии бемориҳои гуногун (махсусан, Ковид-19), алоқаманд аст. Дар ин замина ҳифзи истиқлолияти давлатии Тоҷикистон, тамомияти арзии он муҳимтарин афзалияти стратегии миллӣ мегардад ва имкон медиҳад, то рушди устувори иҷтимоию иқтисодии кишварро таъмин кунад.

Тавре ки А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова таъкид мекунанд «таъмини соҳибхитиёрии давлатӣ то имрӯз дар саросари ҷаҳон торафт аҳаммияти калон пайдо мекунад. Равандҳои ҷаҳонишавӣ, ҳамгирии сиёсӣ ва иқтисодӣ сарҳади худшиносии миллӣ ва давлатиро торафт маҳдудтар мекунанд. Низомҳои сиёсӣ ва иқтисодии ҷаҳонӣ ба маҷмуи низомҳои тавоно мубаддал мегарданд, ки бо якдигар фаъолона алоқаи мутақобила доранд»¹⁹⁵. Дар навбати худ Э.А. Бондарева қайд мекунад, ки «тахкими ҳамгирии байнидавлатии имрӯза боиси он мегардад, ки равандҳои умумии иқтисодӣ аз ҳудудҳои миллӣ гузашта, вазифаҳои нави сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодиро ташаккул медиҳанд»¹⁹⁶.

Ин омилҳо давлатҳоро водор мекунанд, ки масъалаи таъмини дахлнопазирии сохти конституциониро андешида дар рӯйхати манфиатҳои миллӣ дар ояндаи дарозмуддат, ҳифзи сиёсати давлатӣ, имкониятҳои иқтисодӣ ва тамомияти арзии давлатӣ ворид созанд. ҶТ низ аз ин раванд истисно нест, ки дар тули тамоми даврони соҳибистиклолӣ бо роҳбарии

¹⁹⁵ Ниг.: Диноршоев А.М. Салоҳидинова С.М. Понятие и содержание экономического суверенитета и его обеспечение в условиях глобализации // Правовая жизнь. – 2017. – №3. – С. 69.

¹⁹⁶ Ниг.: Бондарева Е.А. Глобализация и суверенитет государства в экономической сфере // Общество и право. – 2016. – № 1 (55). – С. 23.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон сиёсатеро ба роҳ мондааст, ки пеш аз ҳама, баҳри ҳифзи манфиатҳои миллии Тоҷикистон равона шудааст. Ҳамин тавр, зимни Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ аз 21 декабри соли 2021 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, ки «Ҳукумати кишвар ҳадафҳои стратегии миллиро тадричан амалӣ намуда истодааст, яъне таъмини истиқлолияти энергетикӣ, раҳиҳои кишвар аз бунбасти коммуникатсионӣ ва табдил додани давлати мо ба кишвари транзитӣ, ҳифзи амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба маҳсулоти босифат, саноатикунони босуръати кишвар ва тавсеаи фаъолияти пурсамар. Дар натиҷаи ин, дар даҳсолаи дуҷуми даврони соҳибистиклолӣ рушди устувори иҷтимоию иқтисодии кишвар таъмин гардида, мо баҳри расидан ба ҳадафи олии худ, баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли қорҳои зиёдеро ба анҷом расонидем»¹⁹⁷.

Таҷрибаи давраи гузариш дар соҳаҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ нишон дод, ки аксарияти душвориҳо бо сабабҳои дуруст коркард нашудаанд ва суғур будани асосҳои соҳиби конституционии шуравӣ, ки соҳибхитиёрии «маҳдуд»-и ҷумҳуриҳои иттифоқиро эълон карда буд ва танҳо дар асоси ғояи идеологӣ якҷоя шуда буданд, ба амал омад. Дар мисоли пошхӯрии Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ (минбаъд - ИҶШС), аҳаммияти таҳияи принципҳои самарабахши сиёсати ягонаи иқтисодиро барои таъмини фаъолияти чунин принциби муҳимми соҳиби конституционӣ, шартҳои нигоҳ доштани соҳибхитиёрии давлатӣ, ба монанди ягонагии ҳокимияти давлатӣ нишон додан мумкин аст. Пас аз интиҳоботи соли 1990 Шуроҳои Олии ҷумҳуриҳои дар ҳайати ИҶШС қарордошта, ки ваколатҳои қонунгузориро амалӣ мегардонданд, барномаҳои ислоҳоти иқтисодию сиёсиро қабул намуданд, ки ин дигаргунсозии иқтисодию иҷтимоии онҳо хусусияти аққалиятӣ дошта, дар онҳо манфиатҳои мардуми кишвар қуллан ба назар гирифта намешуд. Дар натиҷа, суғур шудани «ягонагии ҳудудӣ ва бутунии

¹⁹⁷ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21.12.2021. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи муроҷиат 23.08.2022 с.).

давлат ба амал омад».

Қабули Конституцияи ҚТ дар соли 1994 марҳалаи нави рушди конституционии низоми ҳуқуқии ватаниро муайян намуд, ки ба ақидаи А.И. Имомов, «кишвари мо ба давраи навбатии рушди конституционӣ ворид гардид ва дар доираи он раванди нави ислоҳоти конституционӣ оғоз ёфт, ва шароиту асосҳои муайян кардани самтҳои ислоҳоти минбаъдаи конституционӣ ба миён омад»¹⁹⁸. Конституцияи ҷорӣ модели нави сохтори тамоми давлат (шаклҳои идоракунӣ, шаклҳои сохти давлатӣ, намуди режими давлатӣ-сиёсӣ), сатҳҳои ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, принципҳои нави ташкил ва фаъолияти онҳоро пешниҳод кард. Бо дарназардошти ин, пеш аз ҳама, ҳадаф ва вазифаҳои рушди конституционии Тоҷикистон дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI тағйир ёфт. Тавре ки дар бандҳои қаблӣ ишора намудем, ин раванд, дар Тоҷикистон ба далели сар задани ҷанги шаҳрвандӣ, ки дар солҳои аввали ташаккули давлати тоҷикон пояҳои сиёсӣ ва иқтисодии онро хароб кард, печида ва душвор буд. Ба ин муносибат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, ки «Баъди барқарорсозии ҳокимияти конституционӣ зарурати қабули Конституцияи нав ба миён омад, то ки асосҳои бунёдии ҷомеа, шакли идораи давлат ва дигар арзишҳои давлатдорӣ муайян карда шаванд. Шашуми ноябри соли 1994 аввалин маротиба дар таърихи Тоҷикистони соҳибхитӣ Конституция, яъне санади сарнавиштсоз бо роҳи раёти ҷумҳурии умумихалқӣ қабул гардид ва минбаъд, дар асоси он мо ба ислоҳоти конституционӣ оғоз кардем. Дар моддаи якуми ин ҳуҷҷати тақдирсоз сохти давлатдорӣ навини тоҷикон муайян карда шуд ва Тоҷикистон бо иродаи мардум давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона эълон гардид»¹⁹⁹.

Воқеан, таназзули речаи коммунистӣ дар ИҶШС боиси таҷдиди сохтори пешина ва ба вучуд омадани пояҳои нави бунёди давлатдорӣ муосир дар

¹⁹⁸ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – С. 125.

¹⁹⁹ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21.12.2021. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат 23.08.2022 с.).

кишварҳои пасошуравӣ, аз ҷумла, дар ҚТ гардид. Тавре ки Ф.М. Гиниятов қайд мекунад: «раванди гузариш аз режими авторитарӣ ба режими демократӣ на танҳо бо тағйири ниҳодҳо дар давлатҳои кӯҳна, мушоҳида мешуд, балки ҳамаи ин равандҳо боиси ба вучуд омадани конститутсияҳои нав гардид, ки онҳо бояд аз бисёр ҷиҳат вазифаҳои якхеларо ҳал мекарданд: мустаҳкам намудани асосҳои нави демократии мавҷудияти давлатҳо, муайян кардани асосҳои ғайриҷомеа дар шароити иқтисоди бозаргонӣ ва ғайра»²⁰⁰.

Ба ибораи дигар, пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ давлатҳои навтаъсис бо интихоби модели давлатдорӣ худ рӯ ба рӯ шуданд, ки онҳо пеш аз ҳама, инъикоси худро тавассути муайян кардани пояҳои сохти конститутсионӣ меёбанд. Конститутсияи ҚТ соли 1994 дар муқоиса бо конститутсияҳои замони шуравӣ, муносибати асосии бунёди ҷомеа ва давлатро ба таври пурра мустаҳкам намудааст. Мутобиқи Конститутсияи амалкунанда, ҚТ ҳамчун давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ, тавсиф меёбад, ки дар он шахс, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ ҳамчун арзиши олии эътироф гардида, ҳифзи онҳо вазифаи давлат махсуб доништа мешавад. Ҳамин тариқ, асосҳои сохтори конститутсионӣ асоси бунёди давлатдорӣ муосир мебошанд ва онҳо принсипҳои асосии низоми сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғоявии давлатро инъикос мекунад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ якчанд мафҳуми истилоҳи асосҳои сохтори конститутсионӣ вучуд доранд. Масалан, О.Е. Кутафин дар зери мафҳуми асосҳои сохтори конститутсионӣ «принсипҳои асосии давлатро мефаҳмад, ки онро ҳамчун давлати конститутсионӣ тавсиф медиҳад»²⁰¹. Н.А. Михалева бошад, дар он «ифодаи ҳақиқии қонунгузорӣ ва сохти давлатро мебинад»²⁰². Инчунин олими ҳуқуқшиноси ватанӣ А.И. Имомов дар зери мафҳуми асосҳои сохтори конститутсионӣ «моҳият ва шакли идоракунии давлат,

²⁰⁰ Ниг.: Гиниятов Ф.М. Конституционные изменения в государствах постсоветского пространства и Восточной Европы. Вестник экономики, права и социологии. – 2011. – № 3. – С.112-114.

²⁰¹ Ниг.: Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. – 5-е изд., перераб. и доп. – М., 2015. – С. 117

²⁰² Ниг.: Михалева Н.А. Государственное право Российской Федерации под редакцией академика РАЕН О.Е.Кутафина. – Том 1. – М., 1993, – С. 81.

соҳибхитиёрии халқ ва шаклҳои амалигардонии он, соҳибхитиёрии давлат ва рамзҳои давлатӣ, сохтори марзӣ-давлатӣ ва маъмурию ҳудудии давлат, сохтори ҷамъиятӣ ва усулҳои асосии ташкили ҳаёти ҷамъият, вазъи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ва ғайрияти он, мавқеи Конститутсия ва қонунҳо, санадҳои эътирофнамудаи байналмилалӣ дар низоми ҳуқуқии давлат ва самтҳои сиёсати хориҷии давлатро мефаҳмад»²⁰³. Ҷамҷунин, қисми таркибии унсурҳои асосҳои сохтори конститутсионӣ шаклҳои гуногуни моликиятро низ ташкил медиҳад. Ба андешаи А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова бошад, дар зери мафҳуми асосҳои сохтори конститутсионӣ «низоми принципҳои умумӣ, ки муайянкунандаи мазмуни ҳуқуқии соҳти конститутсионӣ, маҷмуи арзишҳои объективӣ ва қоидаҳои ташкили ҷамъият, асосҳои роҳбарикунанда ва падидаҳои соҳти давлатӣ, ки зери ҳимояи давлат қарор доранд, табиати конститутсионии онро муқаррар менамоянд, фаҳмида мешавад»²⁰⁴. Н.А. Қудратов бошад, мафҳуми асосҳои сохтори конститутсиониро аз чунин дидгоҳ назар менамояд: яқум, ҷамҷун низоми инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар давлат ва ҷамъият мувофиқи ғояҳои конститутсионӣ инкишофёбанда; дуҷум, ҷамҷун принципҳо, меъёрҳо ва арзишҳои муайяншуда²⁰⁵.

Ҳамин тариқ, дар зери мафҳуми асосҳои сохтори конститутсионӣ он ғояҳо ва принципҳои асосие, ки ба Конститутсия ҷамҷун Қонуни асосӣ мустақкам мегардад ва ҷамҷун муайянкунандаи сохтори конститутсионӣ дар ҷамъият ва давлат мебошад, фаҳмида мешавад.

Дар принципҳо ва ғояҳои мазкур хусусиятҳои давлат ва ҷамъият, муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳокимиятӣ, речаи сиёсӣ ва шаклҳои гуногуни моликият ифода мегардад. Дар асоси мафҳуми овардашуда ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки мазмун ва моҳияти асосҳои сохтори конститутсионӣ ду ҷанбаро дар бар мегирад: ҳуқуқӣ ва ҳақиқӣ. Ҷанбаи ҳуқуқӣ категорияи

²⁰³ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – С. 15.

²⁰⁴ Ниг.: Диноршоев А.М., Салоҳидинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: Учебное пособие. – Душанбе, 2017. – 247 с.

²⁰⁵ Ниг.: Қудратов Н.А. Уголовно-правовая охрана основ конституционного строя и безопасности государства: проблемы доктрины, правоприменения и совершенствования законодательства: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2021. – С. 26.

расмӣ буда, низоми меъёрҳо ва принципҳоеро, ки дар Конститутсия мустаҳкам гардидаанд, ташкил медиҳад. Дар навбати худ чанбаи ҳақиқӣ воқеияти объективӣ, яъне низоми муносибатҳои воқеан дар ҷомеа ҷойдоштаро инъикос менамояд (масалан, дар заминаи ҳуқуқӣ амалӣ намудани таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, эҳтироми ҳуқуқи инсон ва ғайра). Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки барои амалишавии пурраи асосҳои сохтори конститутсионӣ татбиқи ҳар ду чанбаи ин падида лозим аст.

Инчунин, дар асоси мафҳуми таҳлилгардида, метавон як қатор хусусиятҳои асосҳои сохтори конститутсиониро тавсиф намуд:

– соҳибхитиёрӣ, демократӣ, инсондӯстӣ, кафолатнокии сохтори конститутсионӣ;

– аз рӯйи мақсади худ як шакли муносибати конститутсионӣ-ҳуқуқӣ ба шумор меравад;

– маҳакҳои асосии низоми давлатӣ, шакли давлат, соҳти ҳудудӣ-давлатӣ ва речаи сиёсиро муайян менамояд;

– онҳо наметавонанд тағйир ёбанд ба истиснои ҳолатҳои муқаррарнамудаи Конститутсия;

– ҳеҷ як меъёрҳои Конститутсия набояд муҳолифи асосҳои сохтори конститутсионӣ бошад.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи андешаҳои дар боло зикр гардида, ба хулосае омадан мумкин, ки асосҳои сохтори конститутсионӣ ин принципҳои асосии дар Конститутсияи мустаҳкамгардида, ки баҳри тавсифи давлати конститутсионӣ равона шудаанд ва он доираи васеи муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамояд. Онро метавон ба се гурӯҳ ҷудо намуд:

Ба гурӯҳи якум метавон асосҳои ташкили ҳокимияти давлатӣ ба монанди ҳокимияти пурраи халқ, соҳибхитиёрии давлатӣ, ягонагии низоми ҳокимияти давлатӣ, принципи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, волоияти ҳуқуқ, афзалияти шартномаҳои меъёри ҳуқуқии байналмилалӣ шомил намуд;

Гурӯҳи дуюм аз асосҳои мутақобилаи байни давлат ва шахс иборат аст, аз ҷумла, эътироф намудани ҳуқуқи озодиҳои инсон ҳамчун арзиши олӣ ва уҳдадории давлат баҳри эътироф, риоя ва ҳимоя намудани онҳо;

Гурӯҳи сеюм асосҳои ташкили ҳаёти ҷомеаи шаҳрвандиро аз қабилӣ хусусияти иҷтимоии давлат, фаъолияти озоди иқтисодӣ, шаклҳои гуногуни моликият, гуногуншаклии мафкуравӣ ва ғоявӣ, инчунин, хусусияти дунявӣ давлатро дар бар мегирад.

Ба андешаи муаллиф, ин ҳама принципҳо ҷавҳари асосии асосҳои сохтори конституциониро ташкил менамоянд.

Пас аз баёни мухтасари ҷанбаҳои назариявии мафҳуми «асосҳои сохтори конституционӣ» ба масъалаи ворид намудани тағйироти конституционӣ дар ин ниҳод, ки дар доираи ислоҳоти конституционии ҚТ амалӣ шудаанд, мегузарем.

Баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатии ҚТ дар сохтори конституционии он тағйироти кулӣ ба амал омад. Чуноне ки таҳлили муҳтавои боби 1 Конститутсияи ҚТ нишон медиҳад, дар натиҷаи ислоҳоти конституционии соли 1994 ба он ниҳодҳо ва категорияҳои нав дохил карда шудаанд, ки то ин давра, дар амалияи давлатӣ-ҳуқуқии Тоҷикистон истифода нашуда буданд. Ба ҳадафҳои асосии ислоҳоти конституционӣ, ки дар доираи қабули Конститутсияи соли 1994 амалӣ карда шуданд, татбиқи принципи волоияти қонун, баланд бардоштани сатҳи кафолатҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон, рушди принципи давлати иҷтимоӣ ва таъмини принципи таҷзияи ҳокимият ва таносуби қувваҳо дар доираи як низомро, дохил кардан мумкин аст. Дар бораи ин, вазифаҳо дар Қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар бораи тартиби қабул ва татбиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июли соли 1994 возеҳ нишон дода шудааст. Дар муқаддимаи қонуни мазкур гуфта мешуд, ки «имрӯз ҳама имконоти зарурӣ барои кушодани роҳи бунёди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ дар Тоҷикистон, таъмини кафолатҳои пурра ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон, таҳкими мавқеи Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ ва нуфузи он дар ҷомеаи ҷаҳонӣ, мавҷуд аст»²⁰⁶.

Конститутсияи замони соҳибистиқлолии ҚТ дар моддаи якуми он бори

²⁰⁶ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июли соли 1994, № 974. Ахбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994, №13, мод.194.

аввал ҶТ-ро ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона муқаррар намуд, ки чунин рӯкҳои асосии давлат моҳияти демократӣ ва мустақил будани ҶТ-ро дар дохил ва хориҷи кишвар муайян кард. Дар онҳо хусусиятҳои ҶТ ҳамчун давлат, рамзҳои давлатӣ, дахлнопазирии инсон ва ҳуқуқҳои инкорнашавандаи ӯ, соҳибхитирии халқ, ягонагии давлат ва соҳти маъмуриву ҳудудии он, кафолати гуногунии равияҳои сиёсӣ ва мафкуравӣ, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, эътибори олии ҳуқуқи Конститутсия ва таъсири ҳуқуқи байналмилалӣ ба Конститутсия ва қонунҳои ҷумҳурӣ, усулҳои асосии самтҳои сиёсати хориҷӣ, гуногуншаклии моликият ва объектҳои моликияти истисноии давлат муқаррар ва нишон дода шудаанд, ки ин меъёрҳои нав дар Конститутсияи ҶТ (соли 1994) мебошанд.

Ҳамин тариқ, асосҳои соҳтори конститутсионии ҶТ чунин ниҳодҳои конститутсиониро ташаккул додаанд, ки онҳо то қабули Конститутсияи соли 1994 дар амалияи конститутсионии кишвари мо мавҷуд набуданд.

- давлати демократӣ (моддаи 1,6);
- давлати ҳуқуқбунёд (моддаи 1);
- давлати дунявӣ (моддаи 1,8);
- давлати иҷтимоӣ (моддаи 1);
- таҷзияи ҳокимияти давлатӣ (моддаи 9);
- шаклҳои гуногуни моликият ва озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ (моддаи 12) ва ғайра.

Давлати демократӣ. Бояд ёдовар шуд, ки давлати демократӣ дар аёми таърихӣ башар рӯ ба ҳастӣ ниҳода, имрӯз муҳтасар дар чунин тарз шаклбандӣ гардидааст: «Давлат барои мардум аст, на мардум барои давлат». Шакли мазкур ифодаи худро аз мафҳуми демократия дарёфтааст, зеро дар адабиётҳои ҳуқуқӣ зери мафҳуми демократия ин *demos*-халқ ва *cratos* - ҳокимият, яъне пурраҳокимиятии халқ фаҳмида мешавад.

Зарур ба таъкид аст, ки аксари Конститутсияҳои муосир давлатҳои ҷаҳонро ба сифати давлатҳои демократӣ муқаррар кардааст. Дар ин равиш, ҶТ истисно нест. Баъди ба даст овардани истиқлолият дар моддаи якуми Конститутсияи ҶТ бори аввал ҶТ-ро ҳамчун давлати демократӣ муқаррар

гардид. Тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми шодбошии худ ба муносибати Рӯзи Конститутсия иброз намуданд: «Бунёди ҷомеаи демократӣ, ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ мақсад ва вазифаи асосии давлат буда, кафолати амалӣ гардидани онҳо дар Конститутсия муқаррар карда шудааст. Дар Конститутсия дарҷ гардидани принципҳои демократӣ ба мо имкон дод, ки худро ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳамчун мардуми дорои таърих ва забону фарҳанги бостонӣ ва соҳиби анъанаҳои деринаи давлатдорӣ муаррифӣ намоем»²⁰⁷.

Дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ва хориҷӣ падидаи «давлати демократӣ» таҳлили ҳамаҷониба шуда, унсурҳои асосии таркибии он муайян шудаанд. Масалан, олими ватанӣ А.И. Имомов чунин андеша дорад, ки «Давлати демократӣ иродаи аксарияти кулли мардумро ифода карда, мувофиқи манфиати онҳо амал мекунад. Ҳеҷ ягон гурӯҳи иҷтимоӣ ё қувваҳои ҷамъиятию сиёсӣ, миллӣ, этникӣ аз иштирок кардан дар идораи давлат маҳрум карда намешаванд»²⁰⁸. Дар навбати худ, А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳиддинова чунин андеша доранд, ки «давлати демократӣ тавассути гуногунандешии сиёсӣ, пурраҳокимиятии халқ ва ҳуқуқи инсон амалӣ карда мешавад»²⁰⁹.

Аз рӯзҳои аввали ба даст овардани соҳибхитиёрӣ дар ҚТ ислохоти куллӣ дар самти демократиякунонии ҷомеа ва давлат оғоз гардид. Тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид мекунад «Ҷояи ҷомеаи демократӣ – асоси Конститутсия ба ҳисоб меравад. Яъне, яке аз масъалаҳои муҳими раванди ташаккули давлатдории миллӣ ин бунёд ва таҳкими низомии сиёсӣ, ки ба принципҳои демократӣ асос ёфтааст, мебошад»²¹⁰

²⁰⁷ Ниг.: Паёми шодбошии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Конститутсия . 05.11.2021. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 26.01.2022 с.).

²⁰⁸ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – С. 146-148.

²⁰⁹ Ниг.: Алимов С.Ю., Диноршоев А.М., Салоҳиддинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: учебник / Под общей ред. Диноршоева А.М. – Душанбе, 2018. – С.135.

²¹⁰ Ниг.: Раҳмон Э. Независимость Таджикистана и возрождение нации / Э. Раҳмон. Том 12. – Душанбе: Ирфон, 2016. – С. 94.

Воқеан, татбиқи ин принципи конституционӣ ислоҳоти бунёдии сохторӣ ва институтсионалиро тақозо мекард, ба он сабаб ки дар солҳои аввали истиқлолият дар натиҷаи ҷанги шаҳрвандӣ ин асосҳо хароб шуда буданд. Аз ин рӯ, зарур буд, ки барои таҳкими арзишҳои демократӣ дар ҷомеа, чораҳои мушаххас андешида шавад. Яке аз масъалаҳои асосии ин самт, ташаккули низоми нави интихобот ва қонунгузорию интихоботӣ ба ҳисоб мерафт. Ҳамин тавр, дар асоси Конституция қонунҳои муҳим дар бораи интихобот таҳия гардиданд: Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 21 июли соли 1994 ва Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии ҚТ» аз 10 декабри соли 1999.

Соли 1999 пас аз ислоҳоти конституционӣ ва ташкили парлумони дупалатагӣ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии ҚТ» қабул гардид, ки аввалин маротиба дар амалияи бунёди давлатдорӣ Тоҷикистон ниҳоди низоми мутаносиби ҳуқуқи интихоботиро ҷорӣ намуд. Ҷорӣ намудани низоми мутаносиби интихоботӣ, инчунин, ба ташаккули чунин институт, ба мисли низоми бисёрҳизбӣ ва плюрализми сиёсӣ мусоидат намуд. Чуноне ки Х.К. Холов қайд мекунад: «Низоми ҳизбии Тоҷикистон, ки дар асоси принципҳои демократӣ бунёд ёфтааст, барои фаъолияти ҳизбҳои гуногуни сиёсӣ шароити мусоид фароҳам меоварад. Ин омил нақши ҳизбҳои сиёсиро дар ҳаёти сиёсии ҷомеа фаъол мегардонад»²¹¹.

Бояд гуфт, ки баъди имзои Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ (1997) дар ҳаёти сиёсӣ ҳуқуқи ҚТ марҳилаи нави таърихӣ оғоз гардид. Марҳилаи рушду инкишофи низоми бисёрҳизбӣ, мутобиқгардонии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бо қонунгузорию мамлакат ва фаъолгардонии нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар ҷомеа бо қабули Қонуни нави ҚТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» дар санаи 13 ноябри соли 1998 боиси боло рафтани нақш ва

²¹¹ Ниг.: Холов Х.К. Формирование и развитие политической системы Республики Таджикистан в современных условиях. Материалы международной научно-практической конференция «Recent Scientific Investigation» (11-12 декабря 2021 г.). – Осло (Норвегия). – 2021. – №91. – С. 204-217.

мавқеи ҳизбҳои сиёсӣ дар ташаккул ва таъмини рушди низоми бисёрҳизбии мамлакат гардид.

Дар баробари ин, ҳамчун давлати демократӣ инкишоф ёфтани ҶТ шаклҳои баҳамробитанамои давлат ва ҷомеа торафт зиёд шуда, барои таъмини амалишавии ҳуқуқи шаҳрвандон дар идоракунии корҳои давлатӣ, аз ҷумла, ба воситаи иштирок дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ мусоидат мекунад.

Дар ҶТ ҳаёти ҷамъиятӣ мутобиқи Конститутсия ба гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ асос меёбад. Ин маънои онро дорад, ки яке аз асосҳои сохтори конститутсионии ҷумҳурӣ эътирофи гуногунандешии мафкуравӣ мебошад. Меъёри мазкур барои ташаккули низоми бисёрҳизбӣ, таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии гуногун ва ташкилоти худфаъолият шароити ҳуқуқӣ фароҳам меоварад. Гуногунандешии мафкуравӣ барои кафолати ҷойивазкунии ҳаёти ҷамъиятӣ, кафолати озодии суҳан, нашр, ҳуқуқи истифодаи воситаҳои ахбори омма баромад мекунад.

Минбаъд, масъалаҳои марбут ба гузаронидани интиҳобот ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, дар партави ислоҳоти конститутсионӣ такмил дода мешуданд.

Ҷуноне ки маълум аст, дар санаи 22 майи соли 2016 ба Конститутсияи ҶТ тағйироту иловаҳо ворид карда шуд. Аз шумораи тағйироту иловаҳои ба Конститутсия воридшуда, яке аз ҷанбаҳои муҳимми масъалаҳои тағйироту иловаҳоро вазъи конститутсионӣ-ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ташкил дод. Дар асоси ислоҳоти конститутсионӣ ба қисмати 6-уми моддаи 8-и Конститутсияи Тоҷикистон чунин тағйироту иловаҳо дохил гардид: «Дар Тоҷикистон фаъолияти ҳизбҳои сиёсии дигар давлатҳо, таъсиси ҳизбҳои хусусияти миллӣ ва динидошта, инчунин, маблағгузориҳои ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби давлатҳо ва созмонҳои хориҷӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва шаҳрвандони хориҷӣ манъ аст». Тағйироту иловаҳои воридшуда асоси ҳуқуқӣ дошта, ифодакунандаи давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ мебошанд.

Ин муқаррароти Конститутсия се ҷанбаи муҳимми ислоҳоти низоми ҳизбии мамлакатро муайян мекунад. Аввалан, дар ҶТ фаъолияти ҳизбҳои сиёсии давлатҳои хориҷӣ манъ аст. Бо назардошти мавқеи геополитикии Тоҷикистон, ин маҳдудият аҳаммияти муҳим дорад. Дар минтақаи Осиёи

Марказӣ ҳизбҳои мухталифи ифротии хориҷӣ (Ҳизб-Таҳрир, Толибон ва ғ) ҳастанд, ки фаъолиятшон ба сарнагун кардани мақомоти қонунии давлатҳо нигаронида шудааст. Маҳз барои фуру нишондани таъсири онҳо ин мамнуъият қорӣ карда шудааст. Дувум, таъсиси ҳизбҳои хусусияти миллӣ ва динидошта манъ аст. Муқаррароти мазкур идомаи мантикии муқаррароти Конститутсияи ҚТ мебошад, ки мутобиқи он таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбҳои сиёсӣ, ки наҷодпарастӣ, миллатгарой, ҳусумат ва бадбинии иҷтимоӣ ва мазҳабиро тарғиб мекунанд ва ё ба роҳи зӯрӣ сарнагун кардани сохтори конституционӣ ва ташкили гуруҳҳои мусаллаҳро даъват менамоянд, манъ аст. Сеюм, маблағгузориҳои ҳизбҳои сиёсӣ аз қониби давлатҳо ва созмонҳои хориҷӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва шахрвандони хориҷӣ манъ аст.

Ҳамин тариқ, дуруст амалӣ намудани ғояҳои демократикунонӣ имкон дод, ки принципҳои давлатдорӣ муосири тоҷиконро ба таври устувор ба ҳаёт татбиқ намоем. Маҳз аз ҳамин нуқтаи назар муайян намудани шакли идораи демократӣ имкон дод, ки боварии ҷомеаро ба ҳокимияти сиёсӣ мустаҳкам ва дурнамои рушди минбаъда дар шароити душвори сиёсӣ муайян карда шавад.

Давлати ҳуқуқбунёд. Яке аз нағони асосии сохтмони сиёсиву ҳуқуқии давлат дар Тоҷикистон, пас аз ба даст овардани истиқлолият ва қабули Конститутсия ин эълон шудани кишвари мо ҳамчун давлати ҳуқуқбунёд ба ҳисоб меравад.

Тавре ки қайд кардем, дар давраи шуравӣ мафҳуми давлати ҳуқуқбунёд эътироф намешуд. А.М. Осавелюк қайд мекунад, ки ба мафҳуми давлати ҳуқуқбунёд дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ дар охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум, бахусус пас аз эълон шудани конференсияи 19-уми ҳизбии ҲКИШ роҳи сохтмони давлати ҳуқуқбунёди шуравӣ тавачҷуҳ зоҳир карда шуда буд²¹². Дар Тоҷикистон якумин бор ин мафҳум дар Эълумияи истиқлолияти давлатии ҚТ соли 1990 эълон гардида буд. Минбаъд, принципи мазкур ба Конститутсияи Тоҷикистон ҳамчун асос барои сохтмони

²¹² Ниг.: Осавелюк А.М. Материалы XIX конференции КПСС 28 июня-1 июля 1988 г. – М., 1988. – С. 122.

давлатдории муосири миллӣ дохил карда шуд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон дар баромади телевизионӣ ба муносибати Рӯзи Конститутсия санаи 6 ноябри соли 2017 қайд намуданд, ки «Бунёди давлати ҳуқуқбунёд ҳар яки моро вазифадор месозад, ки риояи ҳатмии қонун, пеш аз ҳама, меъёрҳои Конститутсияи давлатамонро таъмин намоем, зеро риояву иҷрои қонун, яъне волоияти қонун, шарти муҳимтарини эъмори ҷомеаи навин ба шумор меравад»²¹³.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳуми умумӣ эътирофшудаи давлати ҳуқуқбунёд давлате эътироф шудааст, ки дар он сатҳи баланди эътибори давлатдорӣ, низоми воқеии волоияти қонун, ки тамоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро таъмин менамояд, таъмин карда мешавад. Дар ин асос, ба мафҳуми давлати ҳуқуқбунёд як қатор аломатҳои бунёдиро дохил мекунам, аз ҷумла:

1. Афзалияти олии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки ба мустақкам намудан дар Конститутсия ва қонунҳо таъмин мекунанд. Давлати ҳуқуқбунёд дахлнопазирии ин ҳуқуқу озодиҳо, инчунин, уҳдадорӣ риоя ва ҳимояи онҳоро эътироф менамояд.

2. Мустақилияти судҳо ҳамчун механизми асосии кафолати ҳуқуқу озодиҳо. Мустақилияти судӣ бояд аз ҳар гуна сохторҳои ҳокимиятӣ ва ҷамъиятӣ таъмин карда шавад, зеро танҳо суди мустақил қодир аст, ки инсон ва шаҳрвандро аз ҳуқуқҳои поймол шуда ҳифз намояд.

3. Волоияти Конститутсия нисбат ба тамоми санадҳои меъёрӣ. Ҳеҷ як қонун ё санади дигаре набояд, ки Конститутсияро ислоҳ ё пурра кунанд, илова бар ин ҳилофи он бошад.

4. Афзалияти санадҳои байналмилалӣ маъноӣ онро дорад, ки давлати соҳибхитӣ ҳуқуқи қабули қонунҳои худро дорад, ки ин қонунҳо набояд ҳилофи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ бошанд.

²¹³ Ниг.: Паёми телевизионии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Конститутсия 06.11.2017. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи муроҷиат 23.08.2022 с.).

Маҳз татбиқи ин принципҳо заминаи гузаронидани ислоҳоти конституционӣ дар Тоҷикистон, бо мақсади бунёди давлати ҳуқуқбунёд гардиданд.

Ҳамин тавр, соли 2003 ба моддаи 5 Конститутсияи Тоҷикистон тағйирот ворид карда шуд, ки тибқи он «Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олии ба ҳисоб мераванд. Ҳаёт, шаъну шараф ва дигар ҳуқуқҳои табиии инсон дахлнопазиранд. Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд аз ҷониби давлат эътироф, риоя ва ҳифз карда мешаванд»²¹⁴. Вобаста, ба ин масъала дар Паёми табриқоти худ Президенти ҚТ ба муносибати Рӯзи Конститутсия санаи 5 ноябри соли 2003 иброз доштанд, ки «Дар таърихи Тоҷикистон аввалин маротиба дар Конститутсияи он ибораи «арзиши олии истифода ва эълон карда шуд ва ин мафҳум ифодакунандаи мартабаи баланди инсон, эътироф ва эҳтироми ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ мебошад»²¹⁵. Тавре ки А.М. Диноршоев қайд менамояд: «Дар ин меъёри Конститутсия нақш ва мавқеи ҳуқуқи инсон дар низоми давлатдорӣ, дар самтҳои асосии фаъолияти мақомоти давлатӣ муайян карда мешаванд»²¹⁶.

Воқеан, дар натиҷаи ислоҳоти конституционӣ дар Тоҷикистон танзими конституционии ҳуқуқи инсон ба куллии тағйир ёфт. Агар дар замони шуравӣ ба мустақамкунии ҳуқуқҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ афзалият дода мешуд, пас дар Конститутсияи соли 1994 ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ ба таври васеъ мустақам шуданд. Дар баробари ин, тамоми ҳуқуқҳои инсон, ки дар Конститутсия муқаррар шудаанд, амалӣ бевосита доранд.

Инчунин, дар Тоҷикистон барои таъмини механизмҳои ҳифзи инсон, як қатор дигаргуниҳо гузаронида шудаанд. Биноан, бо ташаббуси Пешвои миллат, ки дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии аз 30 апрели соли 2007 эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсонро яке аз самтҳои асосии фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ эълон карда, бо мақсади пурзӯр намудани фаъолият ва

²¹⁴ Ниг.: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «Нашриёти Ганҷ», 2016. – 136 с.

²¹⁵ Ниг.: Паёми табриқӣ ба муносибати Рӯзи Конститутсия 05.11.2003. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат 23.08.2022 с.).

²¹⁶ Диноршоев А.М. Закрепление прав и свобод человека в Конституции Республики Таджикистан. – Душанбе, 2014. – С. 45.

густариши минбаъдаи раванди демократикунонии ҷомеа, инчунин баланд бардоштани сатҳи ҳимояи ҳуқуқи инсон дар мамлакат масъалаи таъсис додани институти миллии Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсонро ба миён гузошта, зарур донистанд, ки барои таъсиси он тадбирҳои ташкиливу ҳуқуқӣ андешида шаванд²¹⁷.

Дар робита бо ин, ба мақсади такмили минбаъдаи механизми ҳифзи ҳуқуқи инсон Қонуни ҚТ «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон» қабул гардид ва дар Тоҷикистон соли 2009 мақоми Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон таъсис дода шуд.

Яке аз ҷузъҳои тағйирнопазири давлати ҳуқуқбунёд ин ташкили низоми мустақили ҳокимияти судӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин самт дар Тоҷикистон як қатор тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал оварда шудаанд.

Дар натиҷаи гузаронидани ислоҳоти конституционӣ дар кишвар бори аввал дар таърихи давлатдорӣ миллии низоми судии кишвар ташкил карда шуд. Чунончи, Суди конституционӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодии ҚТ. Ҳамчунин, бо мақсади ташкил ва тартиби фаъолияти судҳо дар кишвар як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва барномаҳои ислоҳотҳои судӣ қабул гардид, ки он маҳакҳои интихоби онҳоро ба мансабҳои судягӣ, принципҳои амалисозии адолати судӣ ва фаъолияти судҳоро таҳким бахшид.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонаи худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 4 апрели соли 2003 иброз намуданд, ки «Бо мақсади ҳифз, риоя ва таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини волоияти қонун, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ дар ҷомеа ҷиҳати муҳайё сохтани шароити арзандаи зиндагонии ҳар як фарди кишвар тадбирҳои судманд андешида, механизми кафолати воқеии таъмини онҳоро ба вуҷуд оранд. Аз ин рӯ, пеш аз ҳама, зарур аст, ки фаъолияти мақомоти судӣ ҳамчун ягона мақоми баамалбарорандаи адолати судӣ ҷоннок карда шавад. Зеро, суд мақомест, ки танҳо дар

²¹⁷ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2007. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат 23.08.2022 с.).

ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун ба он ҳуқуқи маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои конституционии шаҳрвандон иҷозат дода шудааст. Адолати судӣ дар ҳақиқат ҳам бояд ҳамчун яке аз қафолатҳои асосии таъмини ҳуқуқу озодӣ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон устувор бошад»²¹⁸.

Дар асоси ин дастури сарвари давлат дар Тоҷикистон дар солҳои минбаъда, Барномаи давлатии ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2007-2010 таҳия ва қабул гардид. Баъдан, се барномаи дигар барои солҳои 2010-2013, 2015-2017 ва 2019-2021 қабул шуд. Мақсади асосии таҳия ва қабули ин барномаҳо тақмили сохтори судҳо ва пурзӯр намудани фаъолияти онҳо оид ба ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиатҳои давлат, ташкилотҳо, қонуният ва адолат, назорат аз болои иҷрои саривақтии санадҳои судӣ, баланд бардоштани сифат ва самаранокии фаъолияти судӣ, беҳтар намудани мавқеи иҷтимоии судҳо ва кормандони дастгоҳи судӣ, инчунин, тақмили қонунгузорӣ дар ин самт ба ҳисоб меравад.

Оид ба масоили мазкур дар зербандҳои минбаъда муфассалтар баррасӣ хоҳем кард.

Волоияти Конститутсия бори аввал ба сифати яке аз асосҳои сохтори конституционии ҷумҳурӣ дар Конститутсия муқаррар карда шудааст. Мувофиқи он Конститутсия эътибори олии ҳуқуқӣ дорад ва меъёрҳои он мустақиман амал мекунад. Қонунҳо ва дигар санадҳои, ки ҳилофи Конститутсия мебошанд, қувваи ҳуқуқӣ надоранд. Меъёрҳои Конститутсия новобаста ба он ки дар қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқӣ танзим ёфтаанд ё не мустақиман амал мекунад. Бинобар ин, ҳеч кас ҳуқуқ надорад, ки меъёрҳои Конститутсияро сарфи назар намояд ва аз иҷрои он саркашӣ кунад. Давлат ва ҳамаи мақомоти он, шахсони мансабдор, шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо вазифадоранд Конститутсия ва қонунҳои ҷумҳуриро риоя ва иҷро намоянд. Барои таъмини усули волоияти Конститутсия мақомоти судии махсус Суди конституционӣ ташкил дода шудааст. Яке аз ваколати асосии он муайян кардани мувофиқати қонунҳо, санадҳои ҳуқуқии яқҷояи Маҷлиси

²¹⁸ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 04.04.2003. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат 23.08.2022 с.).

миллӣ ва Маҷлиси намояндагон, Маҷлиси миллӣ, Маҷлиси намояндагон, Президент, Ҳукумат, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ ва дигар мақомоти давлатию ҷамъиятӣ, шартномаҳои ба ҳукми қонун надаромадаи Тоҷикистон ба Конститутсия мебошад. Таъиноти асосии таъсис ва фаъолияти Суди конституционии ҚТ маҳз ба амалӣ намудани ҳамин ваколатҳо равона карда шудааст.

Дар масъалаи муайян кардани санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар низоми ҳуқуқии ҷумҳурӣ масоили таносуби онҳо бо Конститутсияи ҷумҳурӣ ҷолиби диққат мебошад. Дар моддаи 10 Конститутсия муқаррар карда шудааст, ки агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқи байналмилалии эътирофшуда мутобиқат накунад, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал мекунанд. Дар асоси муқаррароти мазкури Конститутсия, кишвари мо иштирокчиӣ зиёда 1500 санадҳои байналмилалӣ, хусусан муҳимтарин санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон буда, уҳдадорҳои байналмилалии худро дар ин самт иҷро мекунад ва ҳисоботи худро ба созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ мунтазам пешниҳод менамояд²¹⁹.

Давлати дунявӣ. Яке аз навгониҳои асосии Конститутсияи Тоҷикистон соли 1994 ин мустаҳкам намудани мафҳуми дунявияти давлат ва принсипи дунявӣ ба ҳисоб меравад. Дар сатҳи конституционӣ мустаҳкам шудани ин падида тасодуфӣ набуд. Дар Иттиҳоди Шуравӣ, ки ҷумҳурии мо низ дар марҳилаи муайян ҷузъи он буд, дар сатҳи конституционӣ ва қонунгузорӣ категорияи «дунявӣ» вучуд надошт. Тавре ки И.А. Пибоев қайд мекунад: «Конститутсияҳои ИҶШС ва ҚШФСР «давлати дунявӣ»-ро ҳамчун хусусияти сохтори ҷамъиятӣ муқаррар накарда буданд. Бори аввал ин истилоҳот дар конститутсияи Федератсияи Русия аз 12 декабри соли 1993 пайдо шуд. Ин боиси тағйир ёфтани сиёсати давлатӣ дар ИҶШС, ки мақомотҳои давлатӣ дар бобати таъмини ҳақиқии озодии вичдон дар давлат ифода ёфта буд, бо қабули Қонуни ИҶШС № 1689-1 «Дар бораи вичдон ва

²¹⁹ Ниг.: Суҳанронӣ дар маҷлиси тантанавӣ бахшида ба таҷлили 20-умин солгарди Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 05.11.2014. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат 23.08.2022 с.).

ташкilotҳои динӣ» аз 1 октябри соли 1990 имконпазир гардид. Ин тамоюл пас аз пошхӯрии ИҶШС дар кишварҳои собиқи шӯравӣ боқӣ монд»²²⁰.

Тавре ки олимони ватанӣ қайд менамоянд «хаёти динии ҷомеаи муосири Тоҷикистон аз идеологияи замони Шуравӣ, набудани дини давлатӣ ва тасвири воқеии озодии вичдон ва эътиқоди динӣ ба кулли фарқ мекунад. Дар ин раванд нақши асосиро Конститутсияи соли 1994 қабул гардидаи ҶТ бозидааст»²²¹.

Масъалаи мазкур низ дар Конститутсияи ҶТ ба таври мушаххас танзим шудааст, ва ин ҶТ-ро ҳамчун давлатӣ дунявӣ эълон намудааст. Ҳамчунин, моддаи 8 Конститутсияи ҶТ муқаррар менамояд, ки «иттиҳодияҳои динӣ аз давлат ҷудо буда, ба қорҳои давлатӣ мудохила қарда наметавонанд». Инчунин, дар Конститутсия озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар моддаи 26 бо таври мушаххас танзим шудааст.

Вобаста ба масъалаи амалишавии принсипи дунявият Пешвои миллат, дар вохӯрӣ бо намояндагони аҳли ҷомеаи кишвар 4 июли соли 2013 ибрози андеша намуданд, ки «Мардуми Тоҷикистон пас аз ба даст овардани истиқлолият ба фарҳанги миллӣ ва арзишҳои умумибашарӣ тақия намуда, роҳи сохтмони давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявиро интихоб намуда, муносибати оқилона ва ҳамкориҳои судманди давлати дунявиро бо дин, ки асоси ҳуқуқи он дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, эътироф қард. Дар баробари ин, таҷрибаи бисёре аз кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон як нуқтаи собит мекунад, ки маҳз дунявӣ будан барои фарҳанги миллӣ шароитҳои фароҳам меоварад, то ки дар асоси ниёзҳои ҷомеа, дар баробари арзишҳои динӣ рушду такомул ёбад, то ки шаҳрвандон озодона урфу одатҳои ва анъанаҳои риоя намоянд ва талаботҳои динии худро қонеъ гардонанд.»²²².

Тавре ки Вализода С.О. қайд менамояд: «дар Конститутсияи Ҷумҳурии

²²⁰ Ниг.: Пибаев И.А. Конституционно-правовой статус светского государства в России и Италии: сравнительно-правовое исследование: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2018. – 29 с.

²²¹ Ниг.: Вализода С.О. Ташаккул ва инкишофи озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи номазади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2019. – С. 54-77.

²²² Ниг.: Суханронӣ дар маҷлиси тантанавӣ бахшида ба таҷлили 20-умин солгарди Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 05.11.2014. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

Тоҷикистон масъалаҳои вобаста ба динро ба се қисм ҷудо намудан мумкин аст: яқум, масъалаи дунявӣ будани давлат ва мавҷуд набудани идеологияи динӣ; дуюм, масъалаҳои таъмини баробарҳуқуқӣ ва роҳ наодан ба таъбиз дар асоси принсипи дунявият; сеюм, озодии вичдон ва эътиқоди динӣ ҳамчун ҳуқуқи субъективии инсон». Дар асоси таҳлили танзими масоили принсипи дунявият ӯ ба хулосае, меояд, ки «озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар Конститутсияи соли 1994 аз ҷиҳати ҳаҷм ва мазмун назар ба Конститутсияи соли 1978 васеъ танзим гардидааст»²²³. Масалан, фарқияти муҳим дар танзими конститутсионии озодии мазкур аз Конститутсияи қаблӣ дар он аст, ки Конститутсияи амалкунанда ба «ҳар кас» яъне, шаҳрвандони ҶТ, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, ки дар ҳудуди Тоҷикистон зиндагӣ мекунанд, ҳуқуқи мазкурро қафолат додааст.

Ба танзими ҳуқуқи масъалаи мазкур дар Тоҷикистон эътибори ҷиддӣ дода мешавад. Дар толи 30 соли ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ дар Тоҷикистон се маротиба қонунҳое қабул шудаанд, ки дунявияти давлат ва татбиқи озодии вичдон ва динро танзим мекунанд. Қонуни яқум 8 декабри соли 1990 қабул шудааст. Он тибқи Қонуни ИҶШС таҳти №1689-1 «Дар бораи озодии вичдон ва ташкилотҳои динӣ» аз 01 октябри соли 1990 қабул шудааст. Қонуни алоҳидае, ки дар давраи ба даст овардани истиқлолияти Тоҷикистон масъалаи озодии вичдон ва эътиқоди диниро ба танзим мебаровард, ин «Дар бораи дин ва ташкилотҳои динӣ» буд, ки 1 декабри соли 1994 қабул шуда буд²²⁴. Қонуни мазкур, дар мувофиқат бо қабули Конститутсияи соли 1994 қабул гардида буд. Мазмуни қонуни мазкур ду масъаларо дар бар мегирифт: яқум, масъалаи озодии вичдон ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ ва дуюм, тартиби ташкили ташкилотҳо ва фаъолияти ташкилотҳои динӣ.

Ислоҳоти асосӣ дар самти мазкур баъди қабули Қонуни нави ҶТ «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодиҳои динӣ» 26 марти соли 2009 амалӣ

²²³ Ниг.: Вализода С.О. Ташаккул ва инкишофи озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи номазади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2019. – С. 54-77.

²²⁴ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дин ва ташкилотҳои динӣ» аз 01.12.1994 // Аҳбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли.1994, №23-24, м..452.

шудааст²²⁵. Яке аз фарқиятҳои асосии қонуни нав дар он аст, ки он мафҳуми озодии вичдон ва ҳам мафҳуми озодии пайравӣ ба динро танзим намудааст.

Ҳамин тариқ, баъди гузарондани ислоҳоти конститусионӣ падидаи давлати дунявӣ дар Тоҷикистон ба принсипи асосии фаъолияти рукнҳои давлатдорӣ мубаддал гардид, ки дар татбиқи се унсур ифода мегардад: якум «ҳуқуқи ҳар кас ба озодии вичдон ва озодии пайравӣ ба дин». Ин унсур танҳо дар муҳити солими дунявият ва таҳаммулпазирӣ татбиқи амалӣ пайдо карда метавонад; дуюм, «баробарии ҳама дар назди қонун, новобаста аз муносибат ба дин ва эътиқод». Танҳо дар шароити дунявият мумкин аст, ки баробарии пайравони дину мазҳабҳои гуногун дар назди қонун ва таъмини адолати иҷтимоӣ судӣ имконпазир гардад ва сеюм, «муносибати эҳтиромона ва таҳаммулпазирона доштани давлати Тоҷикистон ба тамоми дину мазҳабҳо».

Маҳз принсипи дунявият доштани кишвари мо иҷозат медиҳад, ки пайравони дину мазҳабҳои гуногун озодона ва бе мамониат фаъолияти динию фарҳангии худро дар асоси қонунгузори амалкунанда пеш баранд ва ҳамзистии комили онҳо таъмин карда шавад.

Дар хулоса, қайд кардан ба маврид аст, ки эътирофи принсипи дунявият барои миллати тоҷик имкон фароҳам меоварад, ки мероси маънавӣ ва динии ниёгони худро эҳтиром ва арҷгузорӣ кунад. Аз ин мавқеъ, интиҳоби дунявият ҳамчун пойгоҳи воқеии таъмини озодии вичдон, озодии пайравӣ ба дин, баробарӣ ва адами таъбиз дар асоси гароишҳои мазҳабӣ эътиқодӣ муайян гардид. Маҳз иродаи сиёсии Пешвои миллат ва пазириии мардум бақои давлатдорӣ дунявиро дар ҷумҳурӣ устувор кард.

Давлати иҷтимоӣ. Яке аз тағйироти асосие, ки дар ҚТ пас аз ба даст овардани истиқлолият ба вучуд омад, ин эълон гардидани принсипи давлати иҷтимоӣ, ҳамчун асоси бунёди давлатдорӣ муосири тоҷикон ба ҳисоб меравад. Тавре ки олимони ватанӣ А.Х. Маликова ва Г.Д. Солеҳзода қайд мекунанд «барои ҷумҳурии мо эълон гардидани принсипи иҷтимоӣ будани

²²⁵ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 март соли 2009, № 489 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2009. №3, м. 82; с.2011, №6, м.450.

давлат, ҳамчун асоси бунёдии сохтори конституционӣ, падидаи нисбатан нав барои сохтмони давлатдорӣ ба ҳисоб меравад»²²⁶.

Воқеан, мафҳуми давлати иҷтимоӣ дар баробари мафҳумҳои чун давлати ҳукукию демократӣ, таҷзияи ҳокимият бори нахуст дар Эълумияи соҳибхитияри Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 24 августи соли 1990 ифода ёфтааст. Минбаъд, ин муқаррарот дар моддаи 1 Конститутсияи ҶТ мустаҳкам карда шуд. Воқеан, мустаҳкамкунии муқаррароти мазкур дар Конститутсияи ҶТ барои муайян намудани сиёсати давлат дар соҳаи таъмини иҷтимоии шаҳрвандони ҶТ пешбинӣ шуда буд. Дар ҳақиқат, давлат ин муқаррароти мазкурро дар Конститутсия мустаҳкам намуда, уҳдадорӣ таъмини шароити муносиб ва замина бар зиммаи худ баҳри таъмини зиндагии шоиста ва рушди озодонаро дар кишвар ба зимма гирифт. Дар миёни онҳо, аз ҷумла, ҳифзи меҳнат ва саломатии инсон, муқаррар намудани ҳадди ақали кафолатноки музди меҳнат, таъмини дастгирии давлатӣ ба оила, модару кӯдак, маъҷубон ва пиронсолон ва дигар кафолатҳои ҳифзи иҷтимоиро метавон қайд кард. Ҳамзамон, муқаррароти мазкури Конститутсияи ҶТ фаҳмиши муносири давлати иҷтимоиро дуруст ва ба таври кофӣ инъикос намуда, моҳияти онро пурратар ошкор менамояд.

Баъд аз ин, масъалаи муайян кардани самти тараққиёти иҷтимоӣ ва ҷамъиятӣ ба миён омад. Муддати дароз дар ҷумҳурӣ барои пайдо кардани модели мувофиқи сохтмони давлати иҷтимоӣ кӯшиш ба харҷ меоданд, ки барои ин таҷрибаи беҳтарини давлатҳои ҷаҳонӣ омӯхта шудааст.

Марҳилаҳои ташаккули сиёсати иҷтимоиро дар Тоҷикистон таҳлил намуда, Г.С. Солеҳзода қайд мекунад, ки «ҳангоми ташаккули асосҳои конституционии бунёди давлати иҷтимоӣ дар Тоҷикистон таҷрибаи пешқадами бисёре аз кишварҳои хориҷӣ, ки онҳо принсипи мазкур таҷассуми воқеии худро пайдо карда буд. Таҷрибаи худии мо, ки дар давоми 70 соли дар ҳайати ИҶШС буданамон ҷамъ шуда буд, ҳамчун асос гирифта шуда буданд». Дар ин асос, муаллиф ба хулосае меояд, ки танзими конституционӣ

²²⁶ Ниг.: Маликова А.Х. Проблемы формирования социального государства в Таджикистане: дис. ... д-ра юрид. наук. – Москва. 2012. – С. 116; Солеҳзода Г.Д. Конституционно-правовые основы Республики Таджикистан как социального государства: дис. ... кан. юрид. наук. – Душанбе, 2020. – С. 220.

ва татбиқи давлати иҷтимоӣ дар Тоҷикистон ба ду принцип – стандартҳои ҷаҳонии танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва таҷрибаи миллии танзими ин муносибатҳо асос ёфтааст²²⁷.

Аз рӯзҳои аввали ба даст овардани истиқлолият дар Тоҷикистон масоили фароҳам овардани шароити мусоиди зиндагӣ барои тамоми шаҳрвандони кишвар ва дар мадди аввали фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ қарор дошт. Аммо, ин раванд, бо мушкилоти объективӣ ва субъективӣ печида гашт, ки миёни онҳо, пеш аз ҳама бӯҳрони иқтисодии охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум дар ИҶШС, ки дар қаламрави Тоҷикистон низ паҳн шуда буд, аз байн рафтани робитаҳои иқтисодӣ пас аз пошхӯрии ИҶШС ва аз ҳама муҳим, сар задани ҷанги шаҳрвандӣ дар кишвари моро хотиррасон кардан мумкин аст. Ҳамаи ин мушилот рушди иҷтимоию иқтисодии кишвари моро солҳо ба қафо партофт. Танҳо пас аз Иҷлосияи XVI Шурои Олӣ, ки Эмомалӣ Раҳмон дар он сарвари давлат интихоб шуд, дар кишвар дар тамоми соҳаҳои ҳаёти давлат, аз ҷумла, дар рушди иҷтимоию иқтисодӣ дигаргуниҳои куллӣ оғоз ёфтанд. Тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 қайд намуданд «Барои барқарор намудани низоми фалаҷгаштаи идоракунии давлатӣ, оғози раванди таҷдиди баъдичангӣ, татбиқи дигар тағйироти сохторӣ ва муайян намудани шаклҳои гуногуни моликият дар оянда, фароҳам овардани шароити мусоид барои соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ, ташаккули низоми бучетӣ, андоз ва пулию қарзӣ, рушди бахшҳои воқеии иқтисодӣ ва иҷтимоӣ тадбирҳои зиёди самаранок дида шуданд. Ҳукумати кишвар ҳадафҳои стратегии миллӣ, яъне таъмини истиқлолияти энергетикӣ, раҳой ёфтани кишвар аз бунбасти коммуникатсионӣ ва ба кишвари транзитӣ табдил додани давлати мо, ҳифзи амнияти озукаворӣ ва дастрасии аҳоли ба маҳсулоти хушсифат, тезонидани индустрикунонии кишвар ва тавсеаи фаъолияти пурсамар ва ғайра муназзам

²²⁷ Ниг.: Солеҳода Г.Д. Конституционно-правовые основы Республики Таджикистан как социального государства: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе. 2020. – С. 220.

амалӣ карда истодааст. Дар натиҷа, дар даҳсолаи дуҷуми даврони соҳибистиклолӣ рушди устувори иҷтимоию иқтисодии кишвар таъмин гардида, мо баҳри расидан ба ҳадафи олии худ, баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии мардум корҳои зиёдеро анҷом додаем»²²⁸.

Дар ин давра, Тоҷикистон дар марҳилаи дигаргуниҳои кулӣ дар бартараф намудани тамоми соҳаҳои ҳаётӣ, аз ҷумла, иҷтимоӣ, ки бевосита мушкилоти ҳаётан муҳими инсонро дарбар мегирифт: манзил, таъминоти иҷтимоӣ, маориф, хизматрасонии тиббӣ ва умуман, баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагӣ, қарор дорад. Маҳз дар асоси ҳамин гуфтаҳо сиёсати иҷтимоии ҳаматарафаи давлат ташаккул меёбад.

Барои татбиқи сиёсати иҷтимоии давлат дар Тоҷикистон раванди ислоҳоти қонунгузорӣ идома дошта, барномаҳо, концепсияҳо ва стратегияҳои гуногуни давлатӣ таҳия ва қабул мешаванд. Аз ҷумла, тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонаи худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 қайд намуданд: «Ҳадафи олии давлат ва Ҳукумати мамлакат беҳтар кардани шароити зист ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии мардуми азизамон мебошад. Дар ин ҷода, дар бист соли охир 3 ҳуҷҷати стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ, 2 барномаи баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии мардум ва стратегияи дароз муддати рушди кишвар қабул ва амалӣ гардида, ҳоло татбиқи Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ва 176 барномаи давлатӣ идома дорад»²²⁹. Чунончи, Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030, Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, Қонунҳои ҚТ «Дар бораи фармоиши иҷтимоии давлатӣ» аз 1 декабри соли 2008, №482, «Дар бораи стандартҳои иҷтимоии давлатӣ» аз 9 майи соли 2009, №528, «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» аз 5 январи соли 2008 №359, «Дар

²²⁸ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21.12.2021. <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 25.08.2022 с.).

²²⁹ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21.12.2021. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» аз 29 декабри соли 2010, №675 ва ғайра.

Ҳамаи ин тадбирҳои андешидаи Ҳукумати кишвар боиси он гардид, ки дар Тоҷикистон сатҳи зиндагии мардум сол то сол боло меравад. Масалан, сатҳи камбизоатӣ аз 31,3% дар соли 2015 то 26,3% дар соли 2019 ва сатҳи камбизоатии миёна аз 15,7% то 10,7% коҳиш ёфта, давомнокии умри аҳолии кишвар дар ин давра 1,4 сол зиёд шуда, дар соли 2019 - ба 75,2 сол (мардон - 73,3 сол, занон - 76,9 сол) расид, даромади пулии аҳоли дар давраи солҳои 2015-2019 бо ифодаи номиналӣ 1,9 баробар ва воқеӣ 1,2 баробар афзуда, ба 48 млрд. сомонӣ дар соли 2019 расидааст.

Ҳамин тариқ, ба хулосае омадан мумкин аст, ки принсипи давлати иҷтимоӣ дар натиҷаи ислоҳоти конститусионӣ муқаррар шуда, ҳамчун асоси фаъолияти давлатдории муосири тоҷикон дар рушди куллии давлати мо нақши муҳим дорад. Дар баробари ин, барои ноил шудан ба вазифаҳои мукаммали давлати иҷтимоӣ дар Тоҷикистон зарур аст, ки сиёсати иҷтимоии ташаккулёфтаи давлатро идома дода, ба вазифаҳои стратегии давлат, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон муқаррар кардааст, ноил гардем.

Таҷзияи ҳокимияти давлатӣ. Дар ҶТ принсипи таҷзияи ҳокимият бори аввал дар Эъломияи соҳибхитиёрии давлатӣ аз 24 августи соли 1990 эълон шудааст. Мустақамкунии конститусионии он дар моддаи 9 Конститутсияи ҶТ сурат гирифт. Мутобиқи принсипи таҷзияи ҳокимият дар Тоҷикистон низоми идораи давлатӣ ба таври кулӣ тағйир ёфт.

Принсипи мазкур яке аз принципҳои асосии Конститутсияи ҶТ мебошад, ки мутобиқи он ҳокимияти давлатӣ дар ҶТ дар асоси таҷзияи он ба ҳокимияти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ амалӣ мегардад. Дар ҶТ ҳокимияти қонунгузориро Маҷлиси Олии ҶТ ба уҳда дорад. Ҳокимияти иҷроия ба Президенти ҶТ ва Ҳукумати ҶТ вогузор карда мешавад. Адолатро судҳо ба амал бароварда, ҳокимияти судӣ бошад, ба воситаи мурофияи судии конститусионӣ, граждонӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ амалӣ мегардад. Вобаста ба ин масъала Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронии худ ба

муносибати 10-солагии Конституцияи Тоҷикистон санаи 5 ноябри соли 2004 ибраз дошанд, ки «Вобаста ба ҳамаи рӯкҳои ҳокимияти давлатӣ тамоми қонунҳои зарурӣ қабул шудаанд ва онҳо пурра имконият медиҳанд, ки ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти он тибқи принсипи зикршуда фаъолият намоянд. Мувофиқи ин принсип тамоми масъалаҳои муҳимми ҳаёти ҷомеа тавассути Конституция ва қонунҳо танзим гардида, иҷрои онҳо барои ҳама ҳатмӣ мебошад»²³⁰.

Ҳамзамон, ин принсип барои таъмини мутамарказӣ ва тақсмоти ҳокимият бо мақсади пешгирии ғасби ҳокимият пешбинӣ шудааст ва аз ин рӯ, ҳамчун кафили таъмини соҳти демократии давлат баромад мекунад. Принсипи баррасишаванда дар ниҳоят ба сарфакорӣ ва муътадилияти фаъолияти давлатӣ, тамоми сохторҳои он ва дар ин асос, баланд бардоштани самаранокии тамоми механизми идоракунии қорҳои давлат нигаронида шудааст. Принсипи мазкур дар зербанди сеюми ин боб муфассалтар баррасӣ ва мавриди таҳлил қарор дода мешавад.

Гуногунонаклии моликият ва фаъолияти озоди иқтисодӣ ва соҳибқорӣ.

Яке аз тағйироти калидии асосҳои сохтори конституционӣ, ки дар натиҷаи ислоҳоти конституционӣ ба вуҷуд омаданд, ин гузариш аз иқтисоди нақшавӣ ба бозорӣ, мустақамнамои озодии соҳибқорӣ ва эътирофи моликияти хусусӣ ба ҳисоб меравад.

Дар моддаи 12 Конституцияи ҚТ бори аввал дар таърихи давлатдорӣ таъкид шудааст, ки «асоси иқтисоди Тоҷикистонро шаклҳои гуногуни моликият ташкил медиҳанд. Давлат озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибқорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла, моликияти хусусиро қафолат медиҳад»²³¹.

Тавре ки С.М. Салоҳидинова қайд мекунад: «Тоҷикистони муосир дар ибтидои солҳои 90-ум дар оғози роҳи ташаккули давлати ҳуқуқбунёд ва демократии дорой иқтисоди бозоргонӣ қарор дошт. Дар ин самт, дигаргунии

²³⁰ Ниг.: Суҳанронӣ ба муносибати 10-солагии Конституцияи Тоҷикистон. 05.11.2004. [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 22.08.2022 с.).

²³¹ Ниг.: Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «Ганҷ», 2016. – 136 с.

сохти ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсии ҷомеа марҳилаи муҳим ба ҳисоб мерафт. Пас аз эътироф нагардидани тулонии моликияти хусусӣ ва соҳибкорӣ Конститутсияи ҚТ аз соли 1994 озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, инчунин, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла хусусиро ҳамчун яке аз асосҳои сохти конститусионӣ муқаррар кард. Муқаррароти дар боло қайдшуда асоси иқтисоди бозаргониро ташкил медиҳанд ва муҳимтарин принципҳои ба ҳисоб мераванд, ки бидуни онҳо муносибатҳои бозорӣ пурра амал карда наметавонанд»²³².

Воқеан, муқаррароти моддаи 12 Конститутсия муносибатро ба танзими нишондодҳои асосии фаъолияти иқтисодӣ ва мавқеи шахс дар иқтисодиёт, муқаррар намудани муносибатҳои байни инсон ва давлат дар соҳаи иқтисодӣ тағйир дод.

Ба ин муносибат А.М. Диноршоев қайд мекунад, ки «Конститутсияи ҚТ ба мисли Конститутсияҳои бисёре аз давлатҳои собиқ шуравӣ, конститутсияи типи либералии иҷтимоӣ мебошад, ки дар он масъалаҳои муносибатҳои байни инсон ва давлат ба дигаргунии кулӣ гирифта шудаанд»²³³.

Агар дар конститутсияҳои замони шуравӣ дар танзими муносибатҳои иқтисодии байни шахс ва давлат ба принципи фаъолияти ҳатмии меҳнатӣ, зиёда аз он, барои ҷамъият ғоиданок таъя карда мешуд, пас Конститутсияи нави ҚТ принципи озодии инсонро дар муносибатҳои иқтисодӣ муқаррар мекунад.

Ҳамин тариқ, татбиқи фаъолияти озоди иқтисодӣ ва соҳибкорӣ дар натиҷаи ислоҳоти конститусионӣ имконпазир гардид, ки рушди иқтисодии ҚТ-ро ба кулӣ тағйир дод, ки дар он соҳибкорӣ ҷузъи нотакрори асосҳои иқтисодии давлат ба ҳисоб меравад.

Тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 14 октябри соли 2014 зимни вохӯрӣ бо соҳибкорон қайд намуданд, ки «рушди баҳши хусусӣ,

²³² Ниг.: Салоҳидинова С.М. Право на предпринимательскую деятельность в конституционном праве Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2016. – С. 3.

²³³ Ниг.: Диноршоев А.М. Закрепление прав и свобод человека в Конституции Республики Таджикистан. – Душанбе, 2014. – С. 38.

бахусус беҳбудии вазъи фазои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ аз рӯзҳои аввали истиқлолият самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии Ҳукумати кишвар ба ҳисоб мерафт ва дар ин самт, тадбирҳои зиёде андешида шуданд». Инчунин, зимни Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ аз 21 декабри соли 2021 ӯ таъкид дошт, ки «шаклҳои гуногуни моликият асоси иқтисоди Тоҷикистон эътироф гардида, ба фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои молиқдорон кафолат дода шудааст»²³⁴.

Дар асоси муқаррароти дар Конститутсияи ҚТ мустаҳкамшуда, қонунгузориҳои ташаккул ёфтанд, ки ба танзими фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ нигаронида шудааст, ки мазмуни муқаррароти конститутсиониро ошкор менамояд, аз ҷумла Кодекси андози ҚТ, Кодекси маданияи ҚТ, Кодекси гумруки ҚТ, Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ, Кодекси ҷиноятии ҚТ, Қонуни ҚТ «Дар бораи сармоягузорӣ», Қонуни ҚТ «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият», Қонуни ҚТ «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорои инфиродӣ», Қонуни ҚТ «Дар бораи шарикии давлат ва бахши хусусӣ», Қонуни ҚТ «Дар бораи муфлисшавӣ» ва Барномаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020.

Аз натиҷаи ислохотҳои гузаронидашуда дар соҳаи мазкур Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамояд, ки «Дар доираи сиёсати пешгирифтаи давлату Ҳукумат доир ба дастгирии фаъолияти соҳибкориву сармоягузорӣ дар замони соҳибистиқлолӣ тадбирҳои зарурӣ амалӣ гардида, дар ин самт барои соҳибкорои имтиёзу сабукиҳои зиёд ҷорӣ карда шуданд. То имрӯз ба онҳо беш аз 120 намуди имтиёзу сабукиҳои андозиву гумрукӣ пешниҳод шуда, шумораи сохторҳои бақайдгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ аз 4 ба 1 кам гардида, хизматрасонӣ дар ин самт ба таври ройгон ба роҳ монда шудааст. Дар ин давра барои гузариш аз иқтисоди маъмуриву банақшаگیرӣ ба низоми нави муносибатҳои иқтисодӣ, яъне иқтисоди

²³⁴ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21.12.2021. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи муроҷиат: 25.08.2022 с.).

бозаргонӣ ислоҳоти фарогир амалӣ карда шуд. Умуман агар соли 1991 дар мамлакат ҳамагӣ 358 корхонаи саноатӣ бо 33 ҳазор ҷойи корӣ фаъолият дошта бошад, пас дар замони соҳибистиклолӣ 2500 корхонаи истехсоли бунёд гардида, соли 2022-юм 2800 корхонаи саноатӣ бо 85 ҳазор ҷойи корӣ фаъолият карда истодаанд. Танҳо соли 2022-юм беш аз 500 коргоҳу корхонаҳои истехсоли бо 6 ҳазор ҷойи нави корӣ ба фаъолият оғоз карданд ва барои то 43 миллиард сомонӣ афзоиш ёфтани ҳаҷми истехсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2022 мусоидат намуданд»²³⁵.

Ҳамин тариқ, дар хулоса бояд қайд кард, ки ислоҳоти асосҳои иқтисодии давлат имкон дод, ки дар Тоҷикистон низоми нави муносибатҳо дар ин самт бунёд карда шавад. Ҳамзамон, бояд таъкид кард, ки маҳз гузаштан ба иқтисоди бозорӣ имкон дод, ки иқтисодиёти хароби кишварро дар муддати кӯтоҳ барқарор карда, онро аз бухрон бароварда, раванди мураббаби рушд карда шавад. Дар ин раванд инчунин, вазифаҳои стратегии қайднамудаи Сарвари давлат, ки ба таъмини амнияти озуқаворӣ кишвар, раҳой аз бунбасти коммуникатсионӣ, таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва саноатикунонии босуръати кишвар нигаронида шуда буданд, нақши муҳим бозиданд.

Ҳамин тариқ, бояд гуфт, ки раванди бунёди давлатдорӣ тоҷикон дар асоси принципҳои нави асоҳи сохтори конституционӣ, ки дар моддаи 1 Конститутсияи ҚТ муқаррар шудааст, дар даврони соҳибистиклолӣ пурра татбиқ гардид. Бо ин мақсад дар Тоҷикистон ислоҳоти гуногун дар соҳаи ҳуқуқ, иқтисодиёт ва иҷтимоӣ сурат гирифт ва ба тағйироте, ки дар доираи ислоҳоти конституционӣ гузаронидашуда пешбинӣ шуда буданд, асос ёфтаанд.

Ҳамзамон, қайд кардан ба маврид аст, ки равандҳои дар ҷаҳон баамаломата, бахусус тағйироти геополитикӣ вобаста ба паҳншавии шаклҳои нави таҳдидҳои терроризму ифротгароӣ, бухронҳо ва дигаргуниҳои

²³⁵ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 23.12.2022. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 18.01.2023 с.).

гуногуни иқтисодӣ ба якпорчагии сохтори конститусионии ҚТ таъсир мерасонанд. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, зарурати танзими конститусионии чунин асосҳои муҳимми бунёди давлатдорӣ, аз қабилӣ амнияти конститусионӣ, соҳибхитӣри иқтисодӣ, ҳифзи худшиносӣ ва гуногунии фарҳангӣ (релятивизми фарҳангӣ) ба миён омадааст.

Ҳамин тавр, суботи сиёсӣ, ҳифзи сохти конститусионӣ ва ҳуқуқи инсон ҳамчун унсурҳои асосии ташаккули давлати тавоноии мустақил доништа мешаванд. Дар асоси ин, ҳадафи асосии таъмини амнияти конститусионӣ ошкорсозии пешгирикунандаи таҳдидҳо ба рушди конститусионӣ ва самаранокии механизми ҳуқуқии ҳалли бӯҳронҳои сиёсӣ боқӣ мемонад. Дар маркази таъмини амнияти конститусионӣ, пеш аз ҳама, манфиати миллӣ қарор гирифтааст, ки асоси ҳаётан муҳимми моддӣ, зехнӣ ва маънавии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Манфиатҳои миллӣ заминаи низоми ҳуқуқӣ буда, «ҳамчун роҳнамое амал мекунад, ки метавонад ба он арзиши олий бахшад ва ҳадафҳои дарозмуддатро бунёд кунад». Ба сифати мазмуни амнияти конститусионӣ ҳамеша ҳифзи ҳуқуқии манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат баромад мекунад.

Мушкилоти муҳимми муосир, ки ба танзими конститусионӣ эҳтиёҷ дорад, масъалаи таъмини соҳибхитӣри иқтисодии давлат, бо сабаби рушди равандҳои ҷаҳонишавӣ дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Тавре ки маълум аст, соҳибхитӣри иқтисодии давлат ба андозаи зиёд бо мавҷудияти шумораи зиёди корпоратсияҳои фаромиллӣ, ки ҳамчун сармоягузори хориҷӣ амал мекунад ва ташкилотҳои молиявии байналмиллалӣ, ки ҳангоми ҷудо кардани кумаки молиявӣ ба давлатҳо шартҳои худро мегузоранд. Илова бар ин, озодии давлатҳо дар соҳаи иқтисодӣ аз қудрату имкониятҳои давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта вобастагӣ дорад. Дар асоси ин хулоса баровардан мумкин аст, ки масъалаи соҳибхитӣри иқтисодӣ ва таъмини он яке аз мушкилотҳои асосии фаъолияти давлат мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ барои соҳибхитӣри пурраи иқтисодӣ давлат ба шароити мувофиқ ниёз дорад. Пеш аз ҳама, таҳияи самтҳои стратегӣ; самаранокии фаъолияти мақомоти давлатӣ; самти иҷтимоӣ ва табиати ҳуқуқии давлат;

мустақилият ва соҳибхитиёрӣ дар таҳия ва татбиқи сиёсати иқтисодӣ (аз ҷумла дар соҳаҳои кишоварзӣ, саноат, энергетика, инфрасохтор, мудофия, ҳифзи иҷтимоӣ, илму техника, сармоягузорӣ, инноватсия, пулию қарзӣ, молиявӣ, асзорӣ, савдои хориҷӣ ва ғайра); татбиқи дараҷаи дурусти такрористехсолкунӣ; таъмини рушди устувори иқтисодӣ; ноил шудан ба иштироки самарабахши кишвар дар муносибатҳои иқтисодии беруна; иштироки давлат дар ҳалли мушкилотҳои иқтисодии ҷаҳонӣ; ҳифз, пешбурд ва татбиқи манфиатҳои миллӣ; таъмини амнияти озуқаворӣ, аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Мушкилоти дигари муҳим ва ҷонноки замони муосир ин ҳифзи ҳуввияти миллӣ ва худшиносии миллӣ ба ҳисоб меравад. Ин категорияҳо яке аз ҷузъҳои ҳуввияти шахс буда, бо ҳуввияти дарки миллӣ ё этникӣ алоқаманданд. Ҳарчанд ҳуввияти миллӣ бо мафҳумҳои миллат ва ё шахрванд шабеҳ нест, аммо онҳо метавонанд омилҳои бошанд, ки ба он қатъӣ таъсир расонанд. Дар робита ба пешрафти босуръати технологӣ, табодули ҷомеа ба ҷомеаи иттилоотӣ хатари воқеии ҳифзи худшиносии миллӣ ба вучуд меояд.

Комилан возеҳ аст, ки амнияти миллии давлатҳо, аз ҷумла, Тоҷикистон дар марҳилаи имрӯза бештар аз мӯҳтавои фазои иттилоотие муайян карда мешавад, ки дар он фаъолияти субъектҳои иҷтимоӣ амалӣ мегардад, ки дар нақши онҳо шахсони алоҳида ва ҳам давлат, қувваҳои сиёсӣ ва ҷамъиятӣ баромад карда метавонанд. Бояд эътироф кард, ки ҷомеаи иттилоотӣ на танҳо маҳсули таҳаввулоти технологии тамаддуни башарӣ, балки воқеиятест, ки дар он инсоният бояд дар дурнамои тулони таърихӣ рушд кунад. Онҳо гардиши сифатан дигарро дар радифи тамаддуни башарият ифода мекунад, ки ҳам бо падидаю равандҳои созанда ва ҳам харобовар сафарбар мешавад. Арзишҳо ва пояҳои қаблӣ, шаклҳои анъанавии ташкили ҳаёти ҷамъиятӣ дар ҷомеаи иттилоотӣ барои мустаҳкам буданашон озмуда мешаванд, ки боиси бархӯрди арзишҳо, норасоҳои фарҳангӣ ва хавфҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ мегардад ва баъзеи онҳо ҳамчунон хатари аз байн рафтаниро ба хоҳири номувофиқ омаданашон ба давраи нави рақамӣ ва хатарҳои ҷаҳонишавии он доранд.

Ҳамин тариқ, ҷомеаи муосири иттилоотӣ, ки дар натиҷаи бартарияти иттилоот ва таъсири куллии он ба шуур ва рафтори шахсони алоҳида таҳия шудааст, дорои иқтидори баланди рушди илмию технологӣ мебошад, аммо дар айни замон дорои иқтидори баланди таҳдид ба амнияти ҷомеа мебошад ва ба ғояи дигари амният эҳтиёҷ дорад, ки аз таъсири маданияю маънавии равишҳои иттилоотии дорои мазмуни ошкорои таҷовузӣ ва зиддиҷтимоӣ берун барояд.

Масъалаҳои нигоҳ доштани худшиносии миллӣ бо масъалаҳои таъмини нисбӣ (релятивизми фарҳангӣ) алоқаманданд. Мутаассифона, дар даҳсолаи охир дар миқёси ҷаҳонӣ тақвияти ғояҳои этносентризм, ки аз ҷониби давлатҳои ғарбӣ пешбарӣ мешавад, ба мушоҳида мерасад. Ғояи асосии гуногунӣ (релятивизми фарҳангӣ) дар он аст, ки анъанаҳои як фарҳангро наметавон аз анъанаҳои фарҳангии ҷомеаҳои дигар паст ё бартарӣ ҳисоб кард. Ҳар як фарҳангро танҳо аз рӯйи принсипҳои ҳуди он арзёбӣ кардан мумкин аст, на бо меъёрҳои универсалӣ. Ба ибораи дигар, гуногунии нисбӣ (релятивизми фарҳангӣ) баробарии арзишҳои фарҳангиро эътироф мекунад, ки аз ҷониби халқиятҳои гуногун эҷод шудааст. Ин аз он бармеояд, ки фарҳангҳои баланд ё ноপুরра мавҷуд надоранд, ҳама фарҳангҳо ба таври худ беназиранд ва онҳоро бо ҳамдигар муқоиса кардан мумкин ғайриимкон аст. Фарҳангҳои тамоми халқҳо баробар арзишманданд, аммо ба қадри ҳар кадоми онҳо танҳо дар доираи фарҳанги додаси баҳо додан мумкин аст. Ҳамин тариқ, ғояи асосии гуногунии (релятивизми фарҳангӣ) ин эътирофи мустақили ва судмандии ҳар як фарҳанг ва рад кардани аҳаммияти мутлақи низоми арзёбии ғарбӣ мебошад.

Дар асоси гуфтаҳои боло, мо чунин мешуморем, ки дар рафти дигаргунсозии минбаъдае, ки дар ҷумҳурии мо ба амал меоянд, ба масъалаҳои ишорашуда бояд диққати ҷиддӣ ва мақоми конститусионӣ дода шавад, ки асосҳои сохти конститусионии давлатро муайян мекунад, тамоми дигаргунсозии миллӣ ва таҳкими конститусионии онҳо, бояд дар асоси арзишҳои миллӣ ва фарҳанги дохилӣ ва ба ин васила, пояҳои давлатдорӣ муосири тоҷиконро мустаҳкам менамояд.

2.2. Рушди ҳуқуку озодиҳои инсон ва шахрванд дар асоси Конституцияи соли 1994

Тавре ки дар боби гузашта таъкид карда будем, аз замони ба даст овардани истиқлолияти давлатии ҚТ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти давлат ва ҷомеа раванди мунтазами ислоҳот оғоз гардид. Мақсади ислоҳотҳои гузаронидашуда дар Тоҷикистон дигаргунсозии муназзами асосҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии сохтори ҷомеа ба ҳисоб меравад, ки барои таъмини гузариши кишвар ба муносибатҳои демократӣ ва иҷтимоӣ пешбинӣ шудааст. Масъалаи мазкурро омӯхта, Л.И. Глухарева суоле мегузорад, ки «баҳри чӣ (ё ба манфиати ки) ин гуна гузариш зарур аст?» ва ба хулосае меояд, ки чунин гузариш «ба манфиати шахсе, ки дар Қонуни асосии давлат ҳамчун «арзиши олий» номбар шудааст, яъне ба манфиати инсон, ҳуқуку озодиҳои вай сурат мегирад»²³⁶.

Ҳуқуқҳои инсон дар сохтори конституционии давлати муосир мавқеи марказӣ ишғол намуда, на танҳо муносибатҳои байни шахсон, гурӯҳҳо ва давлатро муайян мекунанд, балки тавассути сохторҳои давлатӣ, раванди қабули қарорҳо ва тартиби назоратро муқаррар месозад. Дар доираи Конституция амал кардан маънои амал кардан мувофиқи ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон ба таври одилона ва баробарро дорад. Конституция ба сифати кафолати олий ва ҳуқуқи некӯаҳволии одамон ва манфиатҳои онҳо доништа шуда, инчунин, яке аз воситаҳои асосии ташаккули ҳаёти ҷомеа ва ташкили давлат ба ҳисоб меравад.

Ҳангоми гузаронидани ислоҳоти конституционӣ ё қабули Конституцияи нав, ҳуқуқҳои инсон ва меъёрҳои муҳофизавии он бояд ба таври возеҳ барои мусоидат намудан ба татбиқи онҳо, ифода карда шаванд.

Дар бораи он ки самти афзалиятноки қулли ислоҳоти дар Тоҷикистон гузаронидашуда – муҳайё намудани кафолатҳо баҳри амалисозии ҳуқуқи инсон, таъмини воқеӣ ва ҳифзи онҳо ба шумор меравад, ки дар бештари

²³⁶ Ниг.: Глухарева Л.И. Понятие прав человека: теоретико правовое и социогуманитарное определение. Представительная власть - XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – 2004. – Выпуск № 4 (58). – С. 17-21.

Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид шудааст. Дар Паёми худ, Пешвои миллат ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2016 қайд намуданд, ки «Тоҷикистон давлати ҳуқуқбунёд, демократӣ ва дунявӣ ба ҳисоб рафта, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, волоияти қонун ва тартиботи ҳуқуқӣ кафолат дода мешаванд. Барои татбиқи ин арзиши конститутсионӣ дар даврони Истиқлолияти давлатӣ тамоми асосҳои ҳуқуқии кишвар такмил дода шуда, дар ин самт санадҳои меъёрии ҳуқуқии зиёд қабул гардиданд»²³⁷.

Воқеан, дар давоми си соли охир дар Тоҷикистон шумораи зиёди санадҳои меъёрӣ ва барномаҳои давлатӣ оид ба самти ҳуқуқи инсон қабул ва татбиқ гардидаанд. Аз ҷумла, Қонуни конститутсионии ҶТ «Дар бораи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон»; Қонунҳои ҶТ «Дар бораи муҳоҷират»; «Дар бораи гурезаҳо»; «Дар бораи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»; «Дар бораи озодии виҷдон ва иттиҳодияҳои динӣ»; «Дар бораи кафолатҳои давлатии баробарҳуқуқии мардону занон ва имкониятҳои баробари амалигардонии онҳо»; Стратегияи миллии баланд бардоштани нақши занон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2030; Барномаи таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон барои солҳои 2022-2026; Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028; Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021.

Ҳамин тариқ, таъкид кардан мумкин аст, ки ҳуқуқи инсон – як ҳадафи муҳимми маҷмуи қулли ислоҳоти тарҳрезишуда, махсусан ислоҳоти конститутсионӣ ва ҷорӣ дар Тоҷикистони муосир ба шумор меравад.

Дар асри XX ва ибтидои асри XXI ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар давлатҳои пасошуравӣ дар шароити дигаргунсозии амиқи ҷамъият ҳангоми гузариш аз феодализм ба сотсиализм, баъдан пас аз сотсиализм, дар заминаи тағйирёбии сифатнок ва пурмазмунӣ вазъи ҳуқуқ, бо назардошти

²³⁷ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 22.12.2016. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 29.05.2020 с.).

хусусиятҳои шуур, ирода ва тафаккури аҳоли, санчиши концепсияи шуравии ҳуқуқу озодиҳои шахрванд, минбаъд ба амал баровардани концепсияи пас аз сотсиалистии ҳуқуқи инсон, рушд ёфтаанд.

Олимони ватанӣ дар самти ҳуқуқи инсон ишора менамоянд, ки раванди ислоҳоти низоми ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон аз замони ба даст овардани истиқлолият ва қабули Конститутсияи соли 1994 оғоз мегардад. Ин бо он алоқаманд аст, ки дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 1994 дар Тоҷикистон муносибат ба танзими ҳуқуқи конститутсионии инсон ба кулӣ тағйир ёфтааст. Тавре ки И.И. Саидов қайд мекунад: «дар Конститутсияи ҚТ аз соли 1994 дар масъалаи танзими ҳуқуқи инсон, ба таври назаррас паҳлу ва самти рушд ба суи танзими якхелаи ҳамаи категорияҳои ҳуқуқи инсон тағйир ёфтааст. Ҳамин тавр, ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ дар муқоиса бо конститутсияҳои Тоҷикистони шуравӣ, хеле васеътар ифода ёфтаанд»²³⁸.

Воқеан, тавре ки таҳлили Конститутсияи кунунии Тоҷикистон дар қиёс бо конститутсияҳои замони шуравӣ нишон медиҳад, ки намунаи (парадигмаи) «давлат – ҷомеа – шахс» ба нав «шахс – ҷомеа – давлат» куллан тағйир ёфтааст, яъне муносибатҳо байни давлат, ҷомеа ва шахс тағйир ёфт. Тавре дар боби гузашта қайд карда будем, дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии соли 2003 эътирофи ҳуқуқи инсон ҳамчун арзиши олий, принципи асосии фаъолияти давлат эълон гардид. Дар натиҷаи таҳкими муқаррароти мазкур муносибат ба фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва низоми қонунгузори кишвар низ тағйир ёфт, ки он ба баланд бардоштани самаранокии низоми мавҷудаи ҳифзи ҳуқуқи инсон нигаронида шудааст. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд дар боби 2 Конститутсияи ҚТ муқаррар гардидаанд. Муҳимтарин вазифаи Конститутсияи ҚТ мустаҳкам намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, инчунин, он принципҳои мебошад, ки дар асоси онҳо, ин ҳуқуқҳо дар ҳаёт татбиқ карда шаванд. Ҳамзамон, моддаи 14 Конститутсия муқаррар мекунад, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд тавассути Конститутсия, қонунҳои ҷумҳурӣ,

²³⁸ Ниг.: Саидов И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический анализ: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2015. – 102 с.

санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, танзим ва ҳифз карда мешаванд. Моддаи 10 Конститутсия муқаррар мекунад, ки санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳурӣ ба ҳисоб мераванд. Дар сурати мувофиқат нақардани қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда, меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ амал мекунанд.

Ҳамон тавре ки А.М. Диноршоев ишора менамояд «ин муқаррароти Конститутсияи ҚТ ду тамоюли асосиро инъикос менамояд, ки ба конститутсияҳои насли нав хосанд. Яқум, таъсири афзоюндаи ҷаҳонишавӣ ва байналмилалӣшавӣ ҷаҳони муосир ба муқаррароти гуногуни конститутсияи давлат ва афзудани нақши принципҳо ва меъёрҳои аз ҷониби умум эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва дуюм, мавқеи мушаххаси ҳуқуқии шахс дар ҷомеа аз низоми ҳуқуқии дар як кишвари мушаххас мавҷудбуда, танзими ҳуқуқии мувофиқ, яъне таъба ба урфу одатҳои миллӣ, вобаста аст»²³⁹. Мавқеи пешниҳодшуда, ба андешаи мо, дуруст аст. Ҳангоми ташаккули феҳристи ҳуқуқи инсон дар Конститутсияи Тоҷикистон муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон низ ба назар гирифта шуда, дар танзими як қатор ҳуқуқу озодиҳо мутобиқати муайян бо конститутсияҳои шурӯъӣ нигоҳ дошта шудааст.

Минбаъд, ду тамоюли ишорашудаи танзими конститутсионӣ ҳуқуқи инсонро, ки дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ дар кишвари мо ба вуҷуд омадаанд, муфассалтар дида мебароем.

Аввалин тамоюл, ки дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионӣ дар танзими ҳуқуқи инсон ба вуҷуд омад – таъсири санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқи инсон ва инъикоси конститутсионӣ онҳо ба ҳисоб меравад. Дар адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ ба таври умум эътирофшуда он далел ба ҳисоб меравад, ки санадҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон, ки ба истилоҳ бил дар бораи ҳуқуқи инсонро ташкил медиҳанд, қисми таркибии конститутсияҳои

²³⁹ Ниг.: Диноршоев А.М. Закрепление прав человека в Конституциях Таджикистана. – Душанбе, 2015. – С. 35.

муосир мебошанд, ки ҳуқуқҳои қонунии шахсони алоҳидаро нисбат ба давлат ва дар ҷаҳорҷӯбаи ҷамъият муайян мекунад. Аммо, нақши ин санадҳо танҳо бо ин маҳдуд намешавад, зеро он барои эълони арзишҳои бунёди низ хизмат мекунад, ки тавассути онҳо ҷомеа сохта мешавад, аз қабилӣ шаъну шарафи инсон, озодӣ, баробарӣ, баробарҳуқуқӣ ва адолат. Мутобиқи ин арзишҳо, ҳуқуқҳои конституционӣ ба ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳимми шахсони алоҳида, аз қабилӣ ҳуқуқ ба саломатӣ, манзил, амнияти шахсӣ ва иштирок дар пешбурди корҳои ҷамъиятӣ мусоидат мекунад.

Илова бар ин, рушди конституционализм бо тағйири парадигмаи инсондӯстӣ тавсиф меёбад. Агар дар ибтидо ба ҷанбаҳои институтсионалӣ, бахусус ба ташкили давлат ва низоми мақомоти он тавачҷуҳи асосӣ дода мешуд. Дар замони муосир, мавқеи шахсиятҳо ва гуруҳҳои алоҳидаи шахсон, инчунин неқӯаҳволии одамон нақши калидӣ дар ҳаёти ҷамъият мебозад. Дар натиҷаи ин қафолатҳо дар соҳаи ҳуқуқи инсон дар ҳуқуқи конституционӣ мақоми марказиро ишғол мекунад. Тақрибан тамоми ислоҳотҳои давлат, хоҳ дар раванди иқтисодӣ, хоҳ амниятӣ ва хоҳ сиёсӣ, бо назардошти ҳуқуқҳои инсон ва андешаҳои мувофиқ анҷом дода шудаанд.

А.М. Диноршоев дар ин ҷода таъкид мекунад, ки «дар Конституцияи соли 1994 ба масъалаҳои ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд тавачҷуҳи хоса дода шуда, ба мазмуни онҳо меъёру стандартҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон таъсири назаррас расонидааст»²⁴⁰.

Ҳуқуқи байналмиллалӣ муосир ба рушди ҳуқуқи милли аз пештара таъсири бештар мерасонад. Дар ин бобат, профессор Ҷ.М. Зоир дуруст қайд мекунад, ки «яке аз тамоюлҳои рушди қонунгузори Тоҷикистон ин ҳамбастагии зичи он бо принципҳо ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад»²⁴¹. Ғояҳои бартарияти ҳуқуқи байналмилалӣ маънои онро доранд, ки давлат ҳақ надорад меъёрҳо ва принципҳои ҳуқуқи байналмилалиро сарфи назар карда, онҳоро ҳамчун маҷмуи эълומияҳои сиёсӣ баррасӣ кунад ва иҷро

²⁴⁰ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2007. – С. 90.

²⁴¹ Ниг.: Маджидзода Д.З. Конституция Республики Таджикистан: 20 лет. – Душанбе: Эр-граф, 2014. – С.124.

намудан зарур нест. Дар баробари ин, меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ набояд барои коста кардани соҳибхитиёрии давлатҳо истифода шаванд: мақсади асосии онҳо бояд дастгирӣ ва ривочи минбаъдаи муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва милли бошад. А.С. Достиев, яке аз таҳиякунандагони Конститутсияи ҚТ дар соли 1994 қайд мекунад, ки «гурӯҳи корӣ оид ба таҳияи лоиҳаи Конститутсия фаъолияти худро аз омӯзиши маводи дахлдори лоиҳаи Конститутсияи ҚТ, ки қаблан омода шуда буд, таҷрибаи таҳияи конститутсияҳо дар кишварҳои гуногун, як қатор санадҳои ҳуқуқии бунёдии байналмилалӣ, бахусус Эълومияи умумии ҳуқуқи башар, Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ, Эълумияи Париж ва ҳуҷҷатҳои Машварат оид ба амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо, оғоз намуд»²⁴².

Ҳамчунин, олимони ватанӣ ба он тавачҷуҳ менамояд, ки раванди ислоҳоти низоми ҳуқуқи инсон ҳангоми таҳияи Конститутсияи ҚТ соли 1994, аз ҷониби Тоҷикистон Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ тасдиқ нашуда будаанд»²⁴³. Аммо бо дарки муҳим будани мустаҳкамии ҳуқуқу озодиҳои инсон барои ташаккулёбии давлати навбунёд, муқаррароти санадҳои байналмилалӣ ба Конститутсия ворид карда шуданд. Зеро далели раднопазир он аст, ки ченак ва меъёри асосии демократӣ будани давлат ин ҳуқуқи инсон, кафолат ва татбиқи воқеии онҳост.

Маҳз барои ҳамин Пешвои миллат зимни суҳанронии худ дар иҷлосияи XVIII Шурои Олӣ, ки дар он ӯ хусусиятҳои хоси Конститутсия ояндаи ҚТ-ро муайян намуданд, тавачҷуҳ зоҳир намуда, аз ҷумла ишора намуданд: «Қонуни асосӣ ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд, инчунин, доираи татбиқи онҳоро муайян менамояд»²⁴⁴.

²⁴² Ниг.: Достиев А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесения изменений и основные положения. – Душанбе, 2001. – С. 23.

²⁴³ Ниг.: Достиев А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесения изменений и основные положения. – Душанбе, 2001. – С. 23.

²⁴⁴ Ниг.: Достиев А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесения изменений и основные положения. – Душанбе, 2001. – С. 23.

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки стандартҳои байналмилалӣ, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ тайи даҳсолаҳои охир таҳия кардааст, ҳамчун замина дар ташаккули низоми миллии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ғайраро ворид карда шудаанд. Тавре ки М.В. Баглай қайд мекунад, «имрӯз ба таври умум эътироф карда шудааст, ки ҳуқуқи инсон дар кадом кишваре, ки ӯ зиндагӣ накунад, зери ҳифзи ҷомеаи ҷаҳонӣ қарор дода шудааст ва дастоварди тамоми тамаддун ба ҳисоб меравад»²⁴⁵.

Бояд таъкид кард, ки тамоюли мазкур оид ба мустаҳкам намудани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар Конститутсияи аксари давлатҳои пасошуравӣ хос буд. Ҳамин тавр, В.Н. Кивел қайд мекунад, ки то қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Беларус дар соли 1994 навосии сохтори ҷамъиятӣ, оғози гузариши иқтисодӣ ба низоми бозорӣ, роҳ додани шаклҳои гуногуни моликият, рушди гуногунандешӣ, бевосита татбиқи ҳокимият аз ҷониби халқ, вусъат додани амният ва ҳамкорӣ бо ҷомеаи ҷаҳонӣ; дар илм – гузаштан аз ғояи марксистӣ ба умумибашарии ҳуқуқи инсон ва ғайра. Конститутсияи соли 1994 – ҳуҷҷати комилан нав буда, дар он самти инсондустии рушди ҷомеа муқаррар мегардад. Афзалият ба арзишҳои фардӣ ва умумибашарӣ дода мешавад. Ин хусусият таълимоти нави ҳуқуқи инсонро сифатан фарқ мекунад, яъне рад кардани принципи афзалияти манфиати давлат нисбат ба манфиати шахс, ки ба назарияи сотсиалистӣ хос аст²⁴⁶.

А.Т. Ашеулов ва А.К. Айтхожин дар бораи ташаккули низоми ҳуқуқи озодиҳои инсон дар Қазоқистон сухан ронда, қайд мекунанд, ки онҳо дар Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон дар зери таъсири санадҳои эътирофшудаи байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ташаккул ёфтаанд²⁴⁷.

Мустаҳкамнамоии конститутсионии ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро дар Конститутсияи Федератсияи Русия аз соли 1993, Е.И. Козлова таҳлил намуда қайд мекунад, ки дар он концепсияи нави ҳуқуқи инсон дар асоси

²⁴⁵ Ниг.: Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. – М., 2004. – С. 171

²⁴⁶ Ниг.: Кивель В.Н. Регламентация прав человека и гражданина в конституции Республики Беларусь // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 5. – С. 5-14.

²⁴⁷ Ниг.: Конституционное право Республики Казахстан / Под ред. А.Т. Ашеулова. – Алматы, 2001. – С. 267.

стандартҳои эътирофшудаи байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон, инъикос ёфтаанд. Ин консепсия ба принципҳои зерин асос ёфтааст:

- эътироф ва кафолати ҳуқуқи озодиҳои инсон тибқи принципҳо ва меъёрҳои аз тарафи умум эътирофгардидаи ҳуқуқи байналмилалӣ;
- рад кардани муносибати синфӣ ҳангоми мустаҳкам намудани ҳуқуқи озодиҳо;
- эътирофи категорияи «ҳуқуқи инсон» ҳамчун категорияи мустақили ҳуқуқӣ;
- рад кардани субъекти коллективӣ ба манфиати ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои шахсии инсон;
- рад кардани афзалияти манфиатҳои давлат дар назди манфиатҳои шахс;
- эътирофи ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон ҳамчун дахлнопазир ва мансубият ба ҳар кас аз рӯзи таваллуд²⁴⁸.

Дар навбати худ, А.Н. Головистикова ва Л.Ю. Грудцина қайд мекунанд, ки падидаи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, ки дар Конститутсияи Федератсияи Русия мавҷуданд, ба омезиши равишҳои табиӣ-ҳуқуқӣ ва позитивӣ асос ёфтааст²⁴⁹.

Ин равандро таҳлил намуда А.М. Диноршоев ва Б.А. Сафарзода қайд мекунанд, ки дар ҚТ ҳангоми ташаккули низоми ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, консепсияи нави ҳуқуқи инсон ташаккул ёфта, ки ба принципҳо ва меъёрҳои асосии санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон асос ёфтаанд. Раванди ташаккули ин консепсия бо он консепсияҳое, ки дар кишварҳои пасошуравӣ таҳия ва татбиқ шудаанд, умумияти зиёде доранд

Ҳамин тавр, ин муқаррароти Конститутсияи ҚТ дар танзими ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд дар Тоҷикистон аҳаммияти бузург доранд. Ин ба он алоқаманд аст, ки дар шароити муосир баъзе асосҳои мавқеи ҳуқуқии шахс бештар аз рӯйи меъёрҳо, принципҳо ва стандартҳои дар ҳуқуқи байналмилалӣ пешбини гардида, муайян карда мешаванд. Мутобиқи

²⁴⁸ Ниг.: Конституционное право: Учебник для бакалавров / Под ред. В.И. Фадеева. – М., 2014. – С. 187-190.

²⁴⁹ Ниг.: Головистикова А.Н., Грудцина Л.Ю. Права человека. – М.: Эксмо, 2008. – С. 65.

муқаррароти моддаи 10 Конститутсияи ҚТ, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро ба тасвиб расонидааст, метавонанд мустақиман амал кунанд ва баробар бо меъёрҳои ҳуқуқи дохилӣ татбиқ шаванд. Бо имзои ин ҳуҷҷатҳо ва ба зиммаи худ гирифтани уҳдадорӣҳои муайяне дар соҳаи ҳуқуқи инсон, давлат бояд онҳоро амалӣ созад. Тавре ки В.Е. Чиркин таъкид менамояд, қонунгузориҳои конституционии дохилӣ бояд он доираи ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон ва шахрвандро дар бар гирад, ки ба меъёрҳои байналмилалӣ ва уҳдадорӣҳои ба зимма гирифташудаи давлат дар назди ҷомеаи ҷаҳонӣ мувофиқат кунанд. Инчунин, қонунгузориҳои дохилӣ наметавонанд ба ҳуқуқҳои бунёдии инсон ва арзишҳои умумибашарӣ, ки дар санадҳои байналмилалӣ муқаррар шудаанд, муҳолиф бошад²⁵⁰.

Аз ин ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар конститутсияҳои насли нав, ки Конститутсияи ҚТ низ ба онҳо дахл дорад, ҳангоми ташаккули муқаррарот оид ба ҳуқуқи инсон асосан ба сифати заминаи ҳуқуқҳо, ҳуқуқҳои гирифта мешуданд, ки дар ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ пешбинӣ шудаанд.

Таҳлили муқоисавии муқаррароти санадҳои байналмилалӣ дар самти ҳуқуқи инсон ва муқаррароти Конститутсияи ҚТ нишон медиҳад, ки аксари ҳуқуқи озодиҳои дар ин санадҳо муқарраргардида, дар Конститутсияи ҚТ низ инъикос ёфтаанд.

Ҳамзамон, дар бораи тамоюли дуҷум – мустаҳкамкунии конституционии ҳуқуқи инсон дар ҚТ бояд сухан кард. Аз як тараф, универсализатсияи (умумигардонӣ) ҳуқуқи инсон, ки дар ҳамин гуна мустаҳкамкунии ҳуқуқи инсон дар санадҳои ҳуқуқии дохилӣ ва байналмилалӣ ифода ёфтааст. Аз тарафи дигар, ба мустаҳкамкунии конституционии ҳуқуқи озодиҳо хусусиятҳои таърихӣ, динӣ ва миллии ҚТ таъсири муайяне расониданд, ки дар мустаҳкамкунӣ дар Конститутсияи ҚТ барои меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хос набудани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд ифода ёфтаанд, аз ҷумла, кафолати ҳуқуқи моликият аз ҷониби

²⁵⁰ Ниг.: Сравнительное конституционное право / Отв. ред. В.Е. Чиркин. – М., 2002. – С. 134-135.

давлат ва манъи сензура ва ғайра. Ҳама тағйиротҳо танзими худро дар сатҳи конституционӣ дарч ёфтаанд.

Дар ин замина А.С. Достиев қайд мекунад, ки гурӯҳи корӣ ҳангоми таҳияи Қонуни асосии кишвар хусусиятҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, давлатӣ-ҳуқуқӣ, фарҳангӣ, анъанавӣ, таърихӣ, динӣ ва этникӣ-миллии Тоҷикистонро ба инобат гирифтаанд²⁵¹.

Инчунин, бояд қайд намуд, ки давраи шуравии Тоҷикистон махсусан ба соҳаи ҳуқуқҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ таъсири муайян расонд. Ҳангоми муқоисаи мустақамкунии ҳуқуқу озодиҳо дар Конститутсияи ҚТ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон, бояд қайд кард, ки тафовути бештар маҳз дар номгӯйи ҳуқуқу озодиҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба назар мерасад. Дар байни онҳо, ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқ ба истироҳат, ҳуқуқ ба манзил, ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ, ҳуқуқи иштирок кардан дар ҳаёти маданӣ ва ҳатто тавсифи онҳо асосан ба Конститутсияи соли 1978-уми ҚШС Тоҷикистон мувофиқат менамояд.

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки таъсири ҳуқуқи байналмилалӣ дар он зохир мегардад, ки принципҳо ва меъёрҳои умумиэтирофшудаи он барномаи рушди минбаъдаи қонунгузории ҚТ буда, идеалҳоеро муайян мекунанд, ки ба онҳо кишвар ҳангоми таъсиси асосҳои давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд бояд саъю кӯшиш намояд.

Ба сатҳи конституционӣ баланд бардоштани ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд дар ҚТ, ки дар ҳуҷҷатҳои асосии байналмилалӣ муқаррар шудаанд, вазифаи низомсозии Конститутсияи ҚТ ба ҳисоб меравад, ки мувофиқи низоми ҳуқуқи амалкунанда давлатро бо принципҳо ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва татбиқи онҳоро дар низоми ҳуқуқӣ таъмин мекунад.

Дар баробари ин, тавре ки дар боло қайд гардида буд, давлат дар асоси талаботҳои худ низомҳои мустақили ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро ташаққул медиҳанд ва аксар вақт доираи ҳуқуқу озодиҳои инсон дар Конститутсияҳо

²⁵¹ Ниг.: Достиев А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесения изменений и основные положения. – Душанбе, 2001. – С. 23.

нисбат ба оне ки дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ пешбинӣ шудааст, хеле васеъ аст.

Масъалаҳои танзими конституционии ҳуқуқи инсонро таҳқиқ намуда, инчунин, бояд қайд кард, ки онҳо бештар хусусияти нисбӣ доранд. Масалан, О.Е. Кутафин қайд мекунад, ки «масъалаҳои танзими ҳуқуқии мавқеи ҳуқуқии шахсро ба таври муфассал аз ҷониби ҳуқуқ танзим кардан номумкин аст. Конститутсия номгӯӣ мукаммали ҳуқуқ ва озодиҳои шахсро муқаррар карда наметавонад. Ин бо он алоқаманд аст, ки эҳтиёҷи инсон бо раванди рушди худ ба ҳуқуқҳои нави инсон мубаддал мегарданд, ки ба мустаҳкамкунии ҳуқуқӣ ниёз доранд. Ҳамин тавр, аз рӯзи қабули Эълумияи умумии ҳуқуқи башар, ки дар он аввалин бор ҳуқуқҳои асосии инсон ба низом дароварда шуда буданд, як қатор ҳуқуқҳои нави инсон ба вучуд омаданд, ки инъикоси онҳо дар Конститутсияҳои давлатҳо дар марҳилаи ҳозира ҳаётан муҳим ба ҳисоб мераванд.

Ба ин ҷанба, А.М. Диноршоев ишора мекунад, ки «дар давоми солҳои гузашта аз рӯзи қабули Конститутсияи Тоҷикистон, дар ҷаҳон дигаргунҳои куллӣ ба амал омаданд, ки боиси пайдо шудани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ гардиданд. Дар заминаи онҳо ҳуқуқҳои нави инсон ташаккул меёбанд, ки эътирофи байналмилалӣ пайдо карданд ва ба қонунгузорию конституционии як қатор давлатҳо низ мустаҳкам карда шуда истодаанд²⁵². Дар робита ба ин, Н.Н. Анисимов қайд мекунад, ки «асоснокунонии илмӣ ва мустаҳкамкунии мусбат ҳуқуқҳои нав дар қонунгузорию амалкунанда, ҷудо намудани наслҳои нави онҳо дар робита бо дигаргуншавии воқеияти иҷтимоӣ, ба вучуд омадани соҳаҳои нави татбиқи ҳуқуқ, имкониятҳои нави амалигардонии неруи инсонӣ, ба вучуд омадааст. Ин таснифоти классикии ҳуқуқу озодиҳои шахсро рушд медиҳад ва пурра мекунад»²⁵³. М.И. Литовкина ба ин масъала тавачҷуҳ намуда, таъкид мекунад, ки «Рушди илму техника, дастовардҳои биотехнология ва дигар омилҳо (буҳрони ҷаҳонии

²⁵² Ниг.: Диноршоев А.М. Закрепление прав и свобод человека в Конституции Республики Таджикистан. – Душанбе, 2014. – С. 43

²⁵³ Ниг.: Анисимов Н.Н. Новые поколения прав человека: реальное развитие и фикции/ Право, экономика и управление: актуальные вопросы: материалы Всеросс. науч.-практ. конф. с международным участием (Чебоксары, 13 дек. 2019 г.) / редкол.: К.Г. Яковлев [и др.]. – Чебоксары: ИД «Среда», 2019. – С. 238-240.

иктисодӣ, зиёд шудани таҳдидҳои террористӣ) дар шароити ҷаҳонишавӣ боиси «тавлиди» ҳуқуқҳои нав мегарданд (масалан, ҳуқуқҳои репродуктивӣ) ё ба тағйироти сифатии ҳуқуқҳои аллакай мавҷудбуда (масалан, дар соҳаи иттилоот, дар соҳаи меҳнат) оварда мерасонад»²⁵⁴.

Бо мавқеъгириҳои муаллифони ватаниву хориҷӣ розӣ шуда, мо чунин мешуморем, ки ҳангоми баррасии масъалаи мустаҳкамкунии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд дар Конститутсияи ҚТ ба масъалаи такмили танзими конституционии он таваҷҷуҳ кардан зарур аст.

Аз рӯзи қабули Конститутсияи ҚТ бисту ҳашт сол сипарӣ шуд ва дар ин муддат ҳуқуқҳои бисёри нави инсон ба вуҷуд омаданд, ки мустаҳкамкунии конституциониро тақозо мекунад. Ба шумораи чунин ҳуқуқҳо, пеш аз ҳама, ҳуқуқҳои иттилоотӣ ва экологии шахрвандон, масъалаҳои танзими ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ ва роҳҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон, инчунин як қатор масъалаҳои дигари соҳаи ҳуқуқи инсон дохил мешаванд.

Ҳамин тавр, яке аз дигаргунсозҳои асосие, ки дар ҷаҳони имрӯза ба амал меояд, рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ба ҳисоб меравад, ки ба ҳаёти инсонӣ амиқтар ворид шуда, аллакай як қисми таркибии фаъолияти дастгоҳи давлатӣ гардидаанд. Дар ҚТ масъалаи ҳуқуқ ба иттилоот дар моддаи 30 Конститутсияи ҚТ аз соли 1994 муқаррар карда шудааст, ки дар он омадааст: «Ба ҳар кас озодии сухан, матбуот, ҳуқуқи истифода аз воситаҳои ахбори омма кафолат дода мешавад». Аммо, чунон ки мазмуни он нишон медиҳад, вай мазмуни имрӯзаи ин ҳуқуқро пурра фаро гирифта наметавонад.

Гурӯҳи ҳуқуқҳои иттилоотиро метавон бо чунин категорияҳо илова намуд, ба монанди озодии дастрасӣ ба технологияҳои иттилоотӣ, озоӣ аз истифодаи маълумоти шахсӣ ва дигар маълумоти махфӣ бо мақсадҳои ғайриқонунӣ, ҳуқуқ ба таъмини иттилоотии шоиста; ҳуқуқ ба истифодаи ғайридавлатии фазои иттилоотӣ; ҳуқуқ ба ҳифзи шахс аз иттилоотӣ, ки ба

²⁵⁴ Ниг.: Литовкина М.И. К вопросу эволюции конституционных прав человека и гражданина. Права человека в современном мире: новые вызовы и трудные решения: материалы международной научной конференции / отв. ред. Т. А. Сошникова. – М.: Изд-во Моск. гуманитар. ун-та, 2014. – 382 с.

саломатӣ ва (ё) инкишофи ӯ зарар мерасонад²⁵⁵. Ҳуқуқ ба иттилоот ба шахрвандон имкон медиҳад, ки аз рӯйдодҳои ҳаёти ҷомеа огоҳ шаванд, ба онҳо барои қонунӣ дастрас кардани иттилоот дар бораи фаъолияти мақомоти давлатӣ, дар бораи қарорҳои қабулкардашон шинос шаванд.

Агар озодии дастрасии шахрвандон ба иттилооти сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва дигар намудҳои иттилоот кафолат дода нашавад, мавҷуд будани ҷомеаи демократӣ ғайриимкон аст. Чи тавре ки амалияи дигар давлатҳо нишон медиҳад, ба танзими конститусионии ин ҳуқуқ диққати махсус дода мешавад. Масалан, дар Конститутсияҳои як қатор давлатҳои ИДМ вобаста ба ҳуқуқҳои иттилооти моддаҳои алоҳида бахшида шудааст. Аз ҷумла, моддаи 50 Конститутсияи Озарбойҷон озодии иттилоот ном дошта, дар он чунин муқаррар карда шудааст «Ҳар шахс ҳуқуқ дорад ба таври қонунӣ ҷустуҷӯ, қабул, дастрасӣ, истехсолот ва паҳн кардани ҳама гуна маълумотро дошта бошад»²⁵⁶. Ҳамчунин моддаи 51 Конститутсияи Арманистон ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот ном дошта, дар он чунин омадааст «Ҳар кас ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот дорад ва бо ҳуҷҷатҳо оид ба фаъолияти мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва шахсони мансабдор шинос шавад»²⁵⁷. Вобаста ба ин моддаи 34 Конститутсияи Беларусия ба шахрвандони Ҷумҳурии Беларус ҳуқуқи дастрасӣ, нигоҳдорӣ ва паҳн кардани маълумоти пурра, боэътимод ва саривақтӣ оид ба фаъолияти мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, байналмилалӣ ва вазъи муҳити зист кафолат дода мешавад. Ҳамчунин, моддаи 34 Конститутсияи Молдова низ ҳуқуқ ба иттилоот ном гирифтааст.

Барои ҳамин, мо дуруст мешуморем, ки ҳуқуқҳои мазкур дар сатҳи конститусионӣ мустаҳкам карда шуда, иҷроиши воқеии он кафолат дода шавад.

²⁵⁵ Ниг.: Иванов С.В. Правовое регулирование информационной безопасности личности в Российской Федерации // Вестник Екатеринбургского Института. – 2014. – № 1 (25). – С. 54

²⁵⁶ Ниг.: Конституция Азербайджанской Республики. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://mincom.gov.az/ru/view/pages/13/> (санаи муроҷиат: 10.07.2022 с.).

²⁵⁷ Ниг.: Конституция Республики Армения. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.president.am/ru/constitution-2015/> (санаи муроҷиат: 10.07.2022 с.).

Категорияи дуҷуми ҳуқуқҳо, ки ба ақидаи мо, бояд дар Конститутсия мустаҳкам карда шавад, ҳуқуқҳои экологӣ мебошанд. Тавре ки В.Н. Додонов қайд мекунад «ҳуқуқҳои экологӣ аз солҳои 70-ум дар конститутсияҳои нави кишварҳои мутараққӣ муқаррар шудаанд ва дар шароити ҳозира дар қонунҳои наватарини бунёди, аз ҷумла, собиқ шуравӣ қариб саросар паҳн шудаанд»²⁵⁸. Дар конститутсияҳои кишварҳои, ки дар қаламрави собиқ ИҶШС ба вучуд омадаанд, ҳуқуқҳои экологӣ аз се ҳуқуқи асосӣ иборатанд:

- 1) ҳуқуқ ба муҳити мусоиди зист (беҳатар);
- 2) ҳуқуқ ба гирифтани маълумоти боэътимод дар бораи ҳолати шахс;
- 3) ҳуқуқ ба ҷуброни зарар, ки ба саломатӣ ё молу мулки ӯ дар натиҷаи ҳуқуқвайронкунии экологӣ расонида шудааст;

Ин ҳуқуқҳо дар конститутсияҳои Русия (м.42), Гурҷистон (моддаи 37), Қирғизистон (м.35), Озарбойҷон (м 39), Молдова (м.37) муқаррар шудаанд. Ба ҳуқуқҳои экологӣ уҳдадорӣ ҳар кас оид ба ҳифзи табиат ва муҳити зист, ғамхорӣ дар бораи сарватҳои табиӣ низ дохил мешаванд (м. 58-и Конститутсияи Русия, м. 50 Конститутсияи Ўзбекистон, м. 66 Конститутсияи Украина, м. 53 Конститутсияи Эстония, банди 2, м. 35 Конститутсияи Қирғизистон, м. 38 Конститутсияи Қазоқистон, м. 55 Конститутсияи Беларус).

ҶТ дар пешбурди масъалаҳои ҳифзи муҳити зист ва ҳуқуқи экологии шаҳрвандон фаъолона иштирок мекунад. Аз ҷумла, Тоҷикистон ташаббускори дар сатҳи байналмилалӣ қабули Барномаи Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт» барои солҳои 2005 –2015, Даҳсолаи байналмилалӣ «Об барои рушди устувор барои солҳои 2018 – 2028» мебошад. Дар Тоҷикистон дар сатҳи соҳавӣ зиёда аз даҳ қонун, ки ҳуқуқҳои экологии шаҳрвандонро танзим мекунанд, аз қабили Қонунҳои ҶТ «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера», «Дар бораи экспертизаи экологӣ», «Дар бораи иттилооти экологӣ», «Дар бораи мониторинги муҳити зист» ва ғайра қабул карда шудаанд. Ҳамзамон, ин ҳуқуқҳо дар сатҳи қонунгузорӣ

²⁵⁸ Ниг.: Додонов В.Н. Конституционные реформы в государствах, возникших на территории бывшего СССР: общее и особенное: дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 1997. – С. 83.

муқаррар карда шуданд. Дар робита ба ин, мо зарур мешуморем, ки ҳуқуқҳои экологӣ ба Конститутсия дохил кардашуда, ба онҳо мақоми ҳуқуқҳои асосии инсон дода шавад

Дар баробари ин дар Конститутсияи Тоҷикистон муқаррароте оид ба ҳуқуқи инсон вучуд дорад, ки таҷдиди назарро тақозо мекунад. Асосҳои иқтисодие, ки дар моддаи 12 Конститутсияи ҚТ муқаррар шудаанд, иқтисоди давлатро ҳамчун иқтисоди бозаргонӣ тавсиф мекунанд, зеро муқаррарот дар бораи гуногуншаклӣ ва баробарҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият, кафолати озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, ҷузъи зарурӣ ва замина барои рушди муносибатҳои бозаргонӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар сатҳи Конститутсия эътироф намудани моликияти хусусӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ аз талаботи объективии ҷомеа буда, имкон дод, ки рушди озодонаи инсон дар соҳаи иқтисодиёт таъмин карда шавад.

Ҳамин тавр, бо қабули Конститутсияи ҚТ аз соли 1994 асосҳои иқтисоди бозорӣ дар сатҳи Конститутсия мустаҳкам гардида, объекти танзими ҳуқуқӣ-конститутсионӣ гардиданд.

ҚТ муносибати конститутсионии танзими асосҳои иқтисодии давлатро тағйир дода, барои рушди соҳибкорӣ ҳамчун ҷузъи асосии иқтисоди бозорӣ замина гузошт. Дар марҳилаи ҳозира некуаҳволии иқтисодии кишвар аз ташкили самарабахши фаъолияти соҳибкорӣ вобаста аст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар Конститутсияи ҚТ дар тафовут аз дигар кишварҳои пасошуравӣ, меъёри мушаххасе мавҷуд нест, ки дар он бевосита оид ба «ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ» муқаррар шуда бошад. Мустаҳкамкунии конститутсионии ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ асосан дар кишварҳои пасошуравӣ дида мешавад ва маҳз дар конститутсияҳои ин кишварҳо масъалаҳои фаъолияти соҳибкорӣ ҳамаҷониба ҳалли худро ёфтаанд. Масалан, дар м. 42-и Конститутсияи Украина аз соли 1996, ҳуқуқи ҳар кас ба фаъолияти соҳибкорӣ, ки қонун манъ накардааст, муқаррар шудааст²⁵⁹. Дар қ.4 м. 26 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон аз соли 1995

²⁵⁹ Ниг.: Конституция Украины. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://meget.kiev.ua/zakon/konstitutsia-ukraini/razdel-1/> (санаи мурочиат: 10.07.2022 с.).

хукуки ҳар кас ба озодии фаъолияти соҳибкорӣ, истифодаи озоди молу мулки худ барои ҳама гуна фаъолияти соҳибкорӣ пешбинӣ гардидааст ²⁶⁰. Дар Конституцияи Ҷумҳурии Қирғизистон аз соли 2010 дар қ. 2 м. 42 хукуки ҳар як шахс ба озодии иқтисодӣ, истифодаи озоди қобилият ва моликияти худ, барои ҳама гуна фаъолияти иқтисодие, ки қонун манъ накардааст, муқаррар шудааст²⁶¹.

Дар Конституцияи ҚТ ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун ҳукуки мустақили инсон, мустақиман муқаррар нагардидааст. Он аз мазмуни озодии фаъолияти соҳибкорӣ, ки Конституция кафолат додааст, бармеояд. Аз ҷиҳати сохторӣ бошад ба боби якуми Конституцияи ҚТ, ки ба асосҳои сохтори конституционӣ бахшида шудааст, дохил мегардад. Аммо ин озодӣ дар Конституция ҳамчун принсипи ҳуқуқие истифода шудааст, ки ба он асосҳои иқтисодии давлат така мекунанд ва онро бо ҳукуки субъективӣ ворид кардан мумкин нест. Ҳамин тариқ, дар Конституцияи ҚТ ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ «дар назар дошта» ба ҳисоб меравад, зеро он бевосита муқаррар нагардидааст.

Вобаста ба ин, зарур аст, ки дар боби 2 Конституцияи ҚТ «ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ» ҳамчун ҳукуки мустақили инсон дар низоми ҳуқуқу озодиҳои конституционӣ муқаррар карда шавад. Ҳамчунин, дар Конституцияи ҚТ муқаррароте вучуд надорад, ки масъалаҳои рушди рақобат ва манъи фаъолияти инҳисориро танзим кунанд ва бояд ҳамчун кафолати махсуси ҳуқуқӣ-конституционии ин ҳуқуқ баромад кунанд.

Дар асоси ин, зарур мешуморем, ки дар моддаи 32 Конституцияи ҚТ чунин муқаррарот муқаррар карда шавад: «Ҳар кас ҳуқуқ дорад ба фаъолияти соҳибкорие, ки қонун манъ накардааст, машғул шавад. Рақобати бевичдонона ва суиистифода аз мавқеи инҳисорӣ ва ё мавқеи бартаридошта дар бозор манъ аст».

²⁶⁰ Ниг.: Конституция Казахстана. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.constitution.kz (санаи мурочиат: 10.07.2022 с.).

²⁶¹ Ниг.: Конституция Киргизский Республики. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.gov.kg?page_id=263&lang=ru (санаи мурочиат: 10.07.2022 с.).

Яке аз принципҳои бунёди, асосҳои сохтори конституционии ҚТ ин эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрванд ба ҳисоб меравад (қ.3,м.5 Конститутсияи ҚТ). Ин уҳдадориро тамоми мақомоти давлатӣ, инчунин иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки дар кишвар амал мекунанд ва аз ҷониби қонун эътироф шудаанд, бояд дар амал татбиқ созанд. Онҳо, бояд ҳуқуқи озодиҳои инсонро дар ҳудуди ваколатҳои худ, танҳо бо роҳ, усул ва воситаҳои ба онҳо хос таъмин ва ҳифз намоянд.. Д.Х. Элназаров дуруст кайд мекунанд: «ҳангоми таҳияи низоми кафолатҳои ҳуқуқ, озодӣ ва уҳдадорихои конституционии инсон ва шаҳрванд, давлат бояд ба принципи бунёди така кунанд: ҳар як шахс ва шаҳрванд дар дилхоҳ минтақаи кишвар ва шаҳрвандони ҚТ берун аз он низ, бояд ҳудро зер ҳифзи Конститутсияи ҚТ эҳсос кунанд»²⁶².

Дар Конститутсияҳои давлатҳои аъзои ИДМ кафолатҳо ва механизми ҳимояи онҳо ба таври мушаххас дарҷ гардидаанд. Масалан, м. 45 Конститутсияи Федератсияи Русия муқаррар менамояд, ки ҳимояи давлатии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Федератсияи Русия кафолат дода мешавад. Ҳамчунин, қисми дуюми моддаи мазкур пешбинӣ менамояд, ки ҳар кас ҳуқуқ дорад, ки ҳуқуқи озодиҳои худро бо тамоми василаҳои, ки қонунгузор манъ накардааст, ҳимоя намояд. Моддаи 26 Конститутсияи Озарбойҷон ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ном дошта, қисми якуми он муқаррар менамояд, ки ҳар шахс ҳуқуқ дорад, ҳуқуқ ва озодиҳои худро бо тарзу усулҳои манънакардаи қонун ҳифз намояд. Қисми дуюми он бошад, пешбинӣ менамояд, ки давлат ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои ҳар касро кафолат медиҳад. Ҳамчунин, м. 61 Конститутсияи Арманистон ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ ва ҳуқуқи муроҷиат ба мақомотҳои байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон ном дошта, қисми дуюми он чунин пешбинӣ менамояд, ки ҳар шахс мувофиқи шартномаҳои байналмилалии Ҷумҳурии Арманистон ҳуқуқ дорад ба мақомотҳои байналмилалӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон бо дархост оид ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои худ муроҷиат намояд. Вобаста ба

²⁶² Ниг.: Элназаров Д.Х. Основные пути и перспективы развития института конституционно-правовой защиты прав и свобод человека и гражданина в Таджикистане: конституционно-правовой анализ // Вестник РТСУ. – 2018. – №1(61). – С. 28-33.

ин, м. 61 Конституцияи Беларусия муқаррар менамояд, ки ҳар шахс ҳуқуқ дорад мувофиқи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Ҷумҳурии Беларус онҳоро ба тасвиб расонидааст, ба ташкилотҳои байналмилалӣ баҳри ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои худ муроҷиат намояд. Қ.2, м.55 Конституцияи Украина бошад пешбинӣ менамояд, ки ҳар шахс ҳуқуқ дорад, ки барои ҳимояи ҳуқуқҳои худ ба Ваколатдори Радаи болоии Украина оид ба ҳуқуқи инсон муроҷиат намояд. Бинобар ин, дар Конституцияи ҚТ механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд пешбинӣ нашудааст. Аз ин рӯ барои ислоҳот дар самти ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд ва зарурияти ҳимоя, татбиқ ва пайдоиши ҳуқуқҳои насли нав механизм ва кафолати амалисозии он дар Конституцияи ҚТ мустаҳкам карда шавад.

Зербоби мазкурро таҳлил карда ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

Аввалан, ҳангоми ташаккули низоми ҳуқуқи озодиҳои инсон дар Конституцияи ҚТ аз соли 1994, ба сифати асос муқаррароти санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ гирифта шуданд, аз ҷумла, Эълумияи умумии ҳуқуқи башар ва ду Паймони байналмилалӣ, ки дар онҳо принципҳои асосии ҳуқуқи инсон таҷассум ёфтаанд.

Инчунин, оид ба ҷаҳонишавии ҳуқуқи инсон дар Конституцияи ҚТ мусбат мустаҳкам ёфтани муқаррароти принципҳои умумиэътирофшудаи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ҷузъи низоми ҳуқуқи миллий гардидаанд,

Аз ин рӯ, таъсиррасонии амилҳои ҷаҳонишавӣ, боиси пайдо гаштани ҳуқуқҳои насли нав ва зарурияти танзими конституционии онҳо гашта, ҳамзамон асос барои ислоҳоти конституционии вазъи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд дар ҚТ гардидааст.

Дувум, Конституцияи ҚТ бо эътирофи концепсияи ҳуқуқӣ-табии ҳуқуқи озодиҳои инсон, ба он хусусияти мустаҳкамкунии мусбат дод. Дар ин асос метавон таъкид кард, ки ҳуқуқҳои инсон дар Конституцияи ҚТ аз нигоҳи концепсияи омехта муқаррар шудаанд.

Сеюм, гузаштаи таърихӣ, инчунин анъана ва расму оинҳои миллии халқи тоҷик дар ташаккули низоми ҳуқуқи инсон дар Конституцияи ҚТ, ки дар мустаҳкамкунии ҳуқуқи озодиҳои мушаххас (баробарҳуқуқии зану мард,

ҳифзи оила, озодии фаъолияти соҳибкорӣ, ҳуқуқ ба моликият ва ғайра) инъикос ёфтааст, таъсири муайяне расонидааст. Аз ин рӯ, танзими конституционии ҳуқуқу озодиҳои нави инсон ва шаҳрванд бояд бо арзишҳо, урфу одат ва анъанаҳои миллӣ мутобиқат намоянд.

Чорум, вобаста ба пешрафти ҷамъият ва амалияи давлатҳои хориҷӣ дар сатҳи Конститутсия зарурияти ворид намудани меъёри нав дар самти ҳуқуқу озодиҳои инсон ба миён омадааст. Ба чунин ҳуқуқҳо, пеш аз ҳама, ҳуқуқҳои иттилоотӣ ва экологии шаҳрвандон, масъалаҳои танзими ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ ва роҳҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон дохил мешаванд.

2.3. Ташаккули конституционии мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Қабули Эъломияи истиқлолияти давлатии ҚТ 24-уми августи соли 1990 ва қасби Истиқлолияти давлатии ҚТ аз 9-уми сентябри соли 1991 заминаҳои мусоиди ҳуқуқиро дар самти эъмори давлати демокративу ҳуқуқбунёд²⁶³ ва ташаккули ҳокимияти давлатӣ ба миён овард. Дар ташаккулёбӣ ва инкишофи мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар ҚТ Эъломияи мазкур нақши созгор гузошт. Маҳз дар он бори аввал чунин меъёр, ки ҳокимияти давлатӣ дар ҚШС Тоҷикистон тавассути мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ ба амал бароварда мешавад, мустаҳкам карда шуд. Инчунин, танзими ҳуқуқии таҷзияи ҳокимияти давлатӣ дар Қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июни соли 1994 дар баробари эълон кардани Тоҷикистон ҳамчун давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд дар он бори аввал муқаррар карда шуд, ки рӯҳҳои ҳокимияти давлатӣ дар ҚТ бо таъсиси мансаби Президент, Маҷлиси Олӣ (Шурои Олӣ) ва Ҳукумат (Шурои вазирон) ба амал бароварда мешавад. Аз ин рӯ, ишора ба инкишофи минбаъдаи ҳокимияти давлатӣ дар ҷумҳурӣ буд, ки он дар Конститутсияи ҚТ таҷассуми худро ёфт.

²⁶³ Ниг.: Саъдизода Қ. Ташаккулёбии фарҳангӣ ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлатӣ ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2017. – С. 3.

Хамин тариқ, падидаи асосие, ки дар натиҷаи ислоҳоти конституционӣ ба вучуд омад, ин эълон гардидани принципи таҷзияи ҳокимият буд. Дар замони шуравӣ ин принцип инкор карда мешуд.

Дар асоси ин принцип дар ҚТ низоми сохти ҳокимият ба куллі тағйир ёфт – аз принципи ягонагӣ гузариш ба таҷзияи он ва муқаррар намудани муносибатҳо миёни онҳо дар асоси принципи мувозинат ва боздорӣ амалӣ карда шуд. Моддаи 9 Конститутсия таъсиси се шохаи ҳокимиятро муқаррар менамояд: ҳокимияти қонунгузор – Маҷлиси Олӣ, ҳокимияти иҷроия – Президент ва Ҳукумат ва судӣ – Судӣ конституционӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ ва низоми судии мамлакат.

Минбаъд, муфассалтар ба ташаккул ва фаъолияти ин шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, ки дар натиҷаи ислоҳоти конституционӣ ба он таъсири низомнок расонидаанд, истодагарӣ менамоем.

Дар низоми таҷзияи ҳокимият мавқеи марказӣ ба мақомоти ҳокимияти қонунгузор дода мешавад. Бо тамоми асолати шаклҳои амалисозии ҳокимияти қонунгузор дар аксарияти давлатҳои муосир, вазифаҳои қонунгузор аз ҷониби конститутсияҳо ба мақоми намояндагии интихобшуда вогузор карда мешаванд. Имрӯз қариб дар ҳама кишварҳо ин ё он шаклҳои ҳокимияти қонунгузор вучуд дорад. Мақомоти ҳокимияти қонунгузор дар механизми конституционии ҳар як мамлакат мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Дар ҚТ мақомоти олии ҳокимияти намояндагӣ ва қонунгузор – Маҷлиси Олӣ буда, фаъолияти он ба самти қонунгузорӣ ва олии намояндагӣ равона карда шудааст. Ниҳоди мазкури ҳокимият дар ҚТ таърихи нисбатан кӯтоҳ дорад.

Ташаккул ва рушди падидаи мақомоти намояндагии ҳокимияти давлатӣ дар ҚТ то ба шакли комили хурро гирифтанд, якчанд марҳиларо тай намудааст. Муҳаққиқони ватанӣ рушди мақомоти қонунгузорро чудо мекунанд: марҳилаи якум – ташаккул ёфтани аввалин мақомоти намояндагӣ дар ҶАШС Тоҷикистон соли 1926, марҳилаи дуюм – таъсиси Шурои Олӣ ҳамчун мақомоти олии намояндагӣ тибқи Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон дар солҳои 1937-1994, марҳилаи сеюм – тибқи Конститутсияи ҚТ аз соли 1994

ташкили Маҷлиси Олӣ, марҳилаи чорум – пас аз ислоҳоти конститусионии соли 1999 парламенти дупалатаи касбӣ таъсис дода шуд – Маҷлиси Олии ҶТ, ки аз Маҷлиси намояндагон ва Маҷлиси миллӣ иборат аст»²⁶⁴.

Чавҳари асосии инкишофи парлумони касбӣ дар мамлакат бо қабули Конститутсияи соли 1994 ба вучуд омада, дар асоси ислоҳоти конститусионии минбаъда такмил меёбанд.

Тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ аз 20 апрели соли 2006 зикр намуданд: «Ба шарофати сулҳу субот ва ваҳдати миллӣ ба мо муяссар шуд, ки соли 1999 бо роҳи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Тоҷикистон парламенти касбии думаҷлисаро ташкил диҳем»²⁶⁵.

Дар асоси гуфтаҳои боло, метавон қайд намуд, ки ислоҳоти парлумон дар мамлакат, ҳануз аз қабули Конститутсияи ҷумҳурӣ оғоз гардида, марҳилаи асосии инкишофи парлумон маҳз ислоҳоти конститусионии соли 1999, ки ба тариқи райъпурсии умумихалӣ баргузор гардид, асоси шуда метавонад.

Аз таҳлили ҷараёни ислоҳоти конститусионии парлумон ба мо маълум гардид, ки ислоҳоти мазкурро метавон ба ду қисмат ҷудо кард, яке ислоҳоти низоми парлумон, ки хусусияти сохториро дорад (ислоҳоти конститусионии соли 1999) ва дигаре, ки хусусияти ташкилиро дорад (ислоҳоти конститусионии соли 2003 ва соли 2016).

Тавре ки зикр гардид, яке аз хусусиятҳои ислоҳоти низоми парлумонӣ моҳияти сохториро доро буд, ки он бо тағйироту иловаҳое, ки дар натиҷаи райъпурсии соли 1999 ба Конститутсияи соли 1994 дохил шуданд, алоқаманд мебошад. Тибқи ин ислоҳотҳо боби 3 Конститутсия аз нав таҳрир гардид ва дар моддаи 48 Конститутсия Маҷлиси Олӣ ба ду палата ҷудо карда шуда, дар

²⁶⁴ Ниг.: Алимов С.Ю., Диноршоев А.М., Салоҳидинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: учебник / Под общей ред. Диноршоева А.М. – Душанбе, 2018. – С. 366. См.: Имомов А.И. Интихобот ва парлумон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2001. – С. 59-60.

²⁶⁵ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 20.04.2006 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

Тоҷикистон аввалин маротиба парлумони касбӣ таъсис ёфт. Ба ҳамин муносибат интихоботи Маҷлиси Олӣ, таркиб, шаклҳои фаъолият, салоҳияти он, чараҳои қонунгузорӣ ва ба имзо расидани қонунҳо тағйир ёфтанд. Муҳим он аст, ки Маҷлиси Олӣ ба мақомоти доимоамалкунанда табдил ёфта, вакилон аз рӯйи касбу ихтисос фаъолият мекунанд.

А.И. Имомов қайд менамояд, ки «Ташкили парлумон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба натиҷаи ислоҳоти конститусионии соли 1999 алоқаманд аст. Соли 2000 дар асоси низоми интихоботи нав, ҳайати дупалатагии Маҷлиси Олӣ – Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон интихоб гардида, ба фаъолият шуруъ кард»²⁶⁶. Маҷлиси Олии даъвати якум (солҳои 1994-1999), азбаски мувофиқи тарҳи собиқ Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон, ташкил ёфта, ба таври ғайрикасбӣ фаъолият мекард, бинобар он ба парлумон табдил ёфта натавонист. Мувофиқи ислоҳоти конститусионии мазкур Маҷлиси Олӣ – парлумони ҶТ – мақоми олии намояндагӣ ва қонунгузорӣ муайян гардида, вазъи ҳуқуқии он дар Конститутсия ва қонунҳои конститусионӣ танзим ёфтанд. Яъне ислоҳоти конститусионии парлумон дар ин давра хусусияти сохториро дошта, чараҳои мазкур асоси инкишофи парламентаризмро дар кишвар ташкил медиҳад.

А.М. Диноршоев қайд менамояд, ки «таҷрибаи фаъолияти Маҷлиси Олии даъвати якум нишон дод, ки фаъолияти он дар асоси принципҳои, ки дар давраи шуравӣ дар фаъолияти Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон мавҷуд буданд ва ба талаботи замона ҷавобгӯ набуданд, сохта шуда буд. Аз ин рӯ, дар раванди ташаккули давлатдории муосири миллӣ оид ба таъсиси парлумони касбӣ даъватҳо бештар зиёд мегардиданд. Барои ин, таҷрибаи давлатҳои пешқадами ҷаҳон омӯхта шуд. Дар ҷаҳон ҳам парлумонҳои якпалатагӣ ва ҳам дупалатагӣ маъмуланд, ки ба ин омилҳои зерин таъсир мерасонанд: шароити мушаххаси таърихӣ ва анъанаҳои кишвар; шакли идоракунӣ ва речаи сиёсӣ; ҳимояи манфиатҳои минтақаҳо; таносуби қувваҳои сиёсӣ; тақсимоти ҳокимияти қонунгузор миёни палатаҳо ва

²⁶⁶ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи парлумони Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – С. 45.

ғайра»²⁶⁷. Дар мамлакатҳои федеративӣ интихоби сохтори дупалатагӣ ба хусусиятҳои ташкили ҳудудии давлат вобаста аст. Чи тавре ки М.В. Баглай қайд мекунад: «дупалатагии Маҷлиси Федералӣ асоси бунёдии федерализми воқеӣ ба ҳисоб меравад, ки ба васеъ кардани ҳуқуқ ва мустақилияти халқ нигаронида шудааст»²⁶⁸.

Интихоби низоми якпалатагӣ бештар ба давлатҳое, ки ҳудуди на он қадар калон доранд ва «барои ҳалли ҳамин масъалаҳои мувозинаи дохилӣ-сиёсӣ, ки низоми якпалатагӣ онҳоро сабук месозад»²⁶⁹ равона шудааст. Табиист, ки аксарияти кулли мақомотҳои қонунгузор дар кишварҳои пешрафта ва ҳудуди васеъдоштаи демократӣ дупалатагӣ мебошанд. Аммо ин маънои онро надорад, ки мавҷудияти парлумони якпалатагӣ дар давлат нишонаи ғайридемократии он аст. Дар чунин кишварҳо, ба монанди Португалия, Шветсия, Финляндия парлумонҳои якпалатагӣ амал мекунанд.

Сохтори дупалатагии парлумон ба шарофати як қатор бартарихояш дар ҷаҳон паҳн шудааст: ҳар ду палата дар доираи ҳокимият якдигарро пурра мекунанд; ҳимояи манфиатҳои манотиқи мухталиф ва афзалияти дигари парлумони дупалатагӣ ин коркарди мушаххаси қонунҳо мебошад. Тавре ки З. Ализода қайд мекунад, «дар шароити бесуботӣ ва пуртазоди сиёсӣ (хусусан дар Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 1992-1997 ҷанги шахрвандӣ рух дода буд), мавҷуд набудани амалия ва анъанайи демократия ва парламентаризм, аз ҳама механизми самарабахши амалӣ гардондани ҳокимияти қонунгузорӣ ин парлумони дупалатагӣ ба шумор меравад»²⁷⁰.

Дар бештари мамлакатҳо таҷрибаи интихоби ҳарду палатаи парлумон истифода мешавад. Шахсан бо роҳи интихоботи мустақим ҳарду палатаи парлумони ИМА, Белгия, Япония таъсис ёфтааст. Мамлакатҳое вучуд доранд, ки дар он ҷо ҳарду палата дар асоси интихобот таъсис меёбад, аммо

²⁶⁷ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2007. – С. 120.

²⁶⁸ Ниг.: Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. – М, 2001. – С. 449.

²⁶⁹ Ниг.: Мишин А.А. Конституционное(государственное) право зарубежных стран. – М. 1999. –С. 205

²⁷⁰ Ниг.: Ализода З. Становление и развитие института парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование: дис. ... д-ра юрид. наук. – Москва, 2013. – С. 70.

агар палатаи поёнӣ аз тарафи халқ бевосита интихоб гардад, палатаи болоӣ дар асоси интихоботи ғайримустақим ташкил меёбад (Франсия)²⁷¹.

Таъсиси палатаи болоӣ бо роҳи интихоботи ғайримустақим дар таҷрибаи парламенттаризми ҷаҳон ниҳоят паҳн шудааст. Таъсиси он ба воситаи мақомоти намояндагии маҳаллӣ ин модели анъанавии таъсиси палатаи болоӣ мебошад. Он намояндагии манфиатҳои минтақахоро таъмин мекунад. Дар баъзе давлатҳо, монанди Канада, Иордания, Тайланд принсипи таъмини пурраи палатаи болоӣ нигоҳ дошта мешавад.²⁷² Лекин новобаста ба тафовутҳои гуногун дар роҳи таъсиси палатаи болоии парлумон ба ҳамаи онҳо сифатҳои умумӣ хос аст:

Якум, дар аксари ҳолатҳо онҳо манфиатҳои минтақахоро намояндагӣ мекунанд;

Дуюм, дар тартиби таъсиси онҳо мустақим, ё ин ки ғайримустақим мақомоти иҷроияи ҳокимият иштирок мекунад.

А.М Диноршоев сохтори парлумони дупалатагиро афзалтар шумурда ибраз менамояд, ки «арзиши асосии сохтори дупалатагӣ дар он мебошад, ки он манфиатҳои сиёсии шахрванд ва манфиатҳои минтақавии онҳоро таҷассум менамояд. Дар робита ба ин М. Убайдуллоев қайд мекунад, ки «мавҷудияти парлумони дупалатагӣ мувофиқи мақсад аст ва барои рушди ҷомеа ва давлат мусоидат мекунад»²⁷³, яъне марҳилаи мустақили ислоҳоти парлумонии мамлакат дар натиҷаи парлумони касбӣ шудани Маҷлиси Олӣ ба вуқӯъ пайваستاаст.

Конститутсияи ҚТ соли 1994 дар танзими ҳуқуқии ниҳоди парлумонӣ як навоарӣ ворид намуд, ки дар муқаррар намудани меъёрҳои ҳуқуқии марбут ба парлумон як нуқтаи хеле муҳим ба ҳисоб меравад. Дар моддаи 48-и Конститутсия, ки дар бораи хусусиятҳои хоси парлумон сухан меравад, омадааст, ки ташкил ва фаъолияти Маҷлиси Олиро қонуни конститутсионӣ муайян мекунад. Тавре ки маълум аст, то ин айём дар Тоҷикистон ва умуман

²⁷¹ Ниг.: Лузин В.В Полупрезидентская модель разделения властей // Политика и право. – 2000. – № 1. – С. 6.

²⁷² Ниг.: Сравнительное конституционное право // Под.ред. Чиркин В.В. – М. 2002. – С. 301.

²⁷³ Ниг.: Убайдуллоев М.У. Нақши Маҷлиси миллӣ дар рушди давлати ҳуқуқбунёд // Садои мардум. – 2004. – 17 апрел.

дар конституцияҳои шуравӣ чунин шакли танзими ҳуқуқӣ мавҷуд набуд. Дар ҳамин асос, Қонуни конституционӣ «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» тартиби интихоботи ҳарду палатаи Маҷлиси Олиро муқаррар намуд. Моҳҳои феврал-март соли 2000 дар натиҷаи интихоботи умумии ҳайати нави Маҷлиси Олӣ иборат аз ду палата – Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон интихоб гардид. Палатаи Маҷлиси намояндагон аввалин маротиба санаи 27 март ва палатаи Маҷлиси миллӣ 17 апрели соли 2000 ба ҷаъолияти худ шуруъ карданд.

Аз ин рӯ, оғози таърихи ҷаъолияти Маҷлиси Олӣ – парламони ҶТ, дар таркиби нави дупалатагӣ ба баҳори соли 2000 рост меояд²⁷⁴. Тавре ки Н.И. Заврабян оид ба таъсиси сохтори дупалатагии парламон дар Тоҷикистон қайд мекунад «яке аз омилҳои асосие, ки тавачҷуҳ ба дупалатагӣ будани парламонро муайян кардааст, ин бо роҳи раёйпурсии умумихалқӣ ворид намудани тағйироту иловаҳо ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаи ҷорӣ намудани парламони дупалатагӣ мебошад. Масъалаи мазкур бо назардошти он ки далели асосии чунин ислоҳоти конституционӣ хоҳиши тамоми қишрҳои аҳолии кишвар барои ба эътидол овардани вазъи сиёсии Тоҷикистони пасошуравӣ, тавассути намояндагии минтақаҳо дар палатаи болоӣ, баланд бардоштани самаранокии кори парламон, низоми давлатдорӣ, инчунин, рушди демократия буд, аҳаммияти хоса дорад»²⁷⁵.

Дар маҷмӯъ, дар натиҷаи ислоҳоти конституционии парламон дар соли 1999 сохтори парламон дупалата гардида, Маҷлиси миллӣ ҳамчун мақомоти намояндагии минтақаҳои мухталифи мамлакат, ки дар шакли даъватӣ ва Маҷлиси намояндагон бошад, ҳамчун мақомоти касбӣ доимамалкунанда ташил карда шуд, ки парламентаризм дар Тоҷикистон бори аввал дар шакли комилаш амалӣ карда шуд.

Ба андешаи олими ватанӣ З. Ализода дар заминаи ин тағйиру иловаҳои воридгашта ба Конституция, инчунин, як қатор принципҳо ва меъёри

²⁷⁴Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе. 2017. – С. 535.

²⁷⁵ Ниг.: Заврабян Н.И. Бикамерализм и демократия в Республике Таджикистан: автореф. дис. ... канд. полит. наук. – Душанбе, 2008. – С. 3-4.

парламентаризм низ дар он мустаҳкам гардид, ки хоси парлумонӣ дупалата мебошад. Аз ҷумла: 1) бори аввал дар сатҳи Конститутсия қайд карда шуд, ки Маҷлиси Олӣ парлумони Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад; 2) ташкили палатаҳо дар асоси принципҳои гуногун ташкил мешавад – палатаи поёни дар асоси интихоботи умумӣ ва палатаи болоӣ бошад, аз ҷониби минтақаҳои алоҳидаи тибқи қонун муқараргашта ва як қисми дигар аз ҷониби Президент таъин мегардад; 3) низоми омехтаи интихобот ҷорӣ карда шуд – мажоритарӣ ва мутаносиб; 4) иҷлосияи якуми палатаи болоӣ ва поёниро Президенти кишвар даъват мекунад; 5) салоҳиятҳои якҷоя ва алоҳидаи палатаҳо мустаҳкам гардид²⁷⁶.

Албатта, асосҳо ва принципҳои қайднамудаи муаллиф дурустанд, аммо дар баробари ин, асосҳои дигаре низ мавҷуданд, ки ислоҳоти конститусионии парлумонро ба вуҷуд оварданд. Аз қабиле ташкили сохтори дохилии парлумон (кумита ва комиссияҳо), таъсири парлумон ба принципи мувозина ва боздории таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, ҷалби васеи шаҳрвандон дар ташкилу фаъолияти парлумон, самаранокии ҷараёни қонунгузорӣ ва ғайра.

Бояд қайд намуд, ки дигар хусусияти ҳокимияти қонунгузорӣ дар заминаи ислоҳоти конститусионии гузаронидашуда ин хусусияти ташкилдоштани онро ифода менамояд. Бо рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, меъёрҳо ва принципҳои ҳокимияти қонунгузорӣ он ифодаи худро бо гузаронидани ислоҳоти конститусионии соли 2003 ёфт, ки ба Конститутсия тағйиру илова ворид гардид. Тавре ки З. Ализода қайд менамояд «асосан ин тағйиру иловаҳои воридгардида хусусияти мушахаскунанда ва таҳрирӣ дошт»²⁷⁷. Аз ҷумла, дар моддаи 49 муқаррар карда шуд, ки ба сифати вакили Маҷлиси намояндагон шаҳрванди ҶТ, ки синни солашон аз 25 кам набошад ва дорои таҳсилоти олӣ бошад, метавонад вакил интихоб шавад²⁷⁸. Ҳамин

²⁷⁶ Ниг.: Ализода З. Становление и развитие института парламента в Республике таджикистан: конституционно-правовое исследование: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2013. – С.70.

²⁷⁷ Ниг.: Ализода З. Становление и развитие института парламента в Республике таджикистан: конституционно-правовое исследование: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2013. – С. 71.

²⁷⁸ Ниг.: Лоихаи тағйиру иловаҳо ба Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2003. – С. 15.

тавр, салоҳияти парлумон дар гузаронидани чаласаи якҷоя бо он низ пурра гардид, ки дар ин иҷлосияҳо салоҳияти истеъфои президент қабул, ба президент мукофотҳои давлатӣ ва ба ӯ рутбаҳои олии ҳарбӣ дода мешавад.

Ислоҳоти конституционие, ки 22 майи соли 2016 дар кишвар шуда гузашт ба моддаи 49 ислоҳоти зеринро ворид намуд:

1. Ба сифати вакили Маҷлиси намояндагон танҳо нафаре, ки дорои шаҳрвандии ҚТ мебошад, интихоб карда мешаванд.

2. Синну соли вакили Маҷлиси намояндагон набояд аз 30 кам бошад.

Тағйиротҳои воридшуда зарурияти амалӣ доштанд, зеро ин талабот ба бисёр ҳам муҳим будани вазифаи узви парлумон ва амнияти давлат вобаста аст. Вазифаи вакили Маҷлиси намояндагон бисёр муҳим буда, масъулияти баландро талаб мекунад. Инчунин, дар моддаи мазкур қисми нави ҳафтум дар таҳрири зерин илова карда шуд: «Узви Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагон баъди интихоб ё таъйин шудан дар иҷлосияи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон ба халқи Тоҷикистон савганд ёд мекунанд». Ин тағйирот ба муҳим ва масъулиятнок будани вазифаи узви парлумон, инчунин, ҳамчун намояндаи халқ дар назди халқ масъул будани онҳоро таъкид мекунад. Чунин меъёр дар бисёр Конститутсияҳои давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ва дигар давлатҳо (Қазоқистон, Қирғизистон, Юнон, Чехия, Словакия, Полша, Литва ва дигарҳо) пешбинӣ шудааст²⁷⁹.

Дар асоси гуфтаҳои боло, мо ба хулосае омадем, ки ислоҳоти конституционии парлумон дар ин давра, бештар хусусияти ташкилиро дорад.

Ҳамин тариқ, тағйиру иловаҳои воридгардида ба Конститутсия дар самти ҳокимияти қонунгузорӣ мазмуну муҳтавои онро такмил дода, воқеияти замони худро инъикос намуда, барои рушду такомули низоми сиёсии навини ҷомеа мусоидат намудаанд. Пайдоиши парлумони воқеӣ дар Тоҷикистон натиҷаи амалӣ гаштани майлу рағбати нерӯҳои солими ҷомеа барои ноил гаштан ба сатҳи лоиқи давлатдорӣ муосир, барпо кардани заминаи

²⁷⁹ Ниг.: Шарҳи лоиҳаи тағйируиловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шарҳи озод. – Душанбе, 2016. – С. 63.

устувори давлатдории миллӣ, таъмини усули волоияти қонун ва посдории ҳуқук, муайян кардани ҷойи муносиби парлумон дар низоми идораи давлат мебошад.

Дар ташаккули давлатдории муосири Тоҷикистон мақом ва нақши ҳокимияти иҷроия ва алалхусус, сардори давлат ҳалқунанда мебошад. Барои муайян намудани ислоҳоти конституционии ҳокимияти иҷроия ва мақоми сардори давлат дар кишвар зарур аст, ки ба вуқӯъ пайвастанӣ он дар инкишофи равандҳои сиёсӣ, сарчашмаи он, асоси бунёди ин ҳокимият, амалисозии он дар шароити Тоҷикистон ва дигар омилҳои воқеӣ аҳаммияти хоса дод.

Дар ин радиф, боиси тазаккур аст, ки ислоҳоти конституционии ҳокимияти иҷроия ва сардори давлат дар Конститутсияи ҚТ соли 1994 якуҷбора пайдо нашуда, он бо қонуниятҳои инкишофи раванди сиёсӣ ҳуқуқӣ алоқаманд мебошад.

Ташаккулёбии ҳокимияти иҷроия дар Тоҷикистон низ аз таҷрибаи ҷаҳонӣ бархӯрдор буда, он ба даврони гузаронидани раванди ислоҳоти конституционӣ ва бо падидаи конституционӣ-ҳуқуқии «президент» зич алоқаманд буда, асосҳои ғоявии худро аз таҷрибаи инкишофи ҷаҳонии ин падида гирифта, дар раванди ташаккулёбӣ ба мушкилиҳое, ки бо раванди сиёсӣ ҳуқуқӣ ба вуқӯъ пайвастанд, рӯ ба рӯ гаштааст. Дар ниҳоят ба ҳамаи он мушкилотҳо бо амалисозии ислоҳоти конституционӣ, зимнан, бо қабули Конститутсияи ҚТ соли 1994 бо тағйироту иловаҳо, хотима гузошт.

Вобаста ба масъалаҳои зикргашта, дар адабиёти ҳуқуқӣ олимони ватанӣ ташаккули падидаи Президентиро ба марҳилаҳои гуногун ҷудо намуданд. Х. Ойев қайд менамояд, ки «бавучудой ва инкишофи падидаи «Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» заминаҳо ва ғояҳои сиёсӣ ҳуқуқии худро дар таҷриба ханӯз аз даврони мавҷудияти собиқ Иттиҳоди Шуравӣ гирифтааст»²⁸⁰. Тибқи андешаи А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова ташаккули падидаи президентӣ ду марҳиларо дар бар мегирад: давраи якум

²⁸⁰ Ниг.: Ойев Х. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташаккули ҳокимияти иҷроия // Давлат ва ҳуқук. – 2009. – №3. – С. 15-28.

аз соли 1990 то соли 1994, ки интихоби Президентҳои Тоҷикистон Қ. Маҳкамов ва Р. Набиев ба сифати Президент ба ҳисоб рафта, марҳилаи дуюм, бо қабули Конституцияи соли 1994 алоқаманд буда, дар асоси он интихоби Э.Ш. Раҳмонов (Эмомалӣ Раҳмон) ба сифати Президенти ҶТ интихоб шуд. Инчунин марҳилаи мазкур ташаккули ин падидаҳо дар доираи ислоҳоти конституционии солҳои 1999, 2003 ва 2016 дар бар мегирад²⁸¹.

Дар навбати худ масъалаи ташаккули падидаи президентиро А.И. Имомов ба се марҳила ҷудо мекунад: Ду марҳилаи аввал ба андешаи ӯ бо ақидаҳои пешниҳоднамудаи А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова монандӣ доранд, ба истиснои ислоҳоти конституционии соли 2016, ки заминаи ислоҳоти конституционии мансаби Президентӣ гардид. Ба андешаи ӯ ислоҳоти конституционии соли 2016, ки дар натиҷаи он ба Конституцияи ҶТ падидаи нав – Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат мустақам гардид ва мувофиқи моддаи 2 Қонуни конституционии ҶТ «Дар бораи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат» Эмомалӣ Раҳмон эътироф мешавад, марҳилаи сеюм ва мустақил дар ташаккули падидаи президентӣ ба шумор меравад.

Инчунин, ба андешаи олими ватанӣ М.С. Сулаймонов масъалаи ташаккули падидаи президентӣ дар Тоҷикистон ба чор марҳила ҷудо мешавад: марҳилаи якум – ташаккули падидаи мазкурро аввали солҳои 1990 ва интихоби Президенти ҶШС Тоҷикистон (солҳои 1990-1991); марҳилаи дуюм – ба даст овардани истиқлолияти Тоҷикистон соли 1991 ва интихоби Президенти ҶТ (солҳои 1991-1992); марҳилаи сеюм: – таҳия ва қабули Конституцияи ҶТ соли 1994 ва дар асоси он барқарор намудани мансаби Президенти ҶТ (солҳои 1994-1999); марҳилаи чорум – ислоҳоти конституционии солҳои 1999, 2003 ва 2016 ва дар асоси он ташаккули падидаи мазкур (солҳои 1999-2016)²⁸².

Аз ақидаҳои зикршуда, мо қисман марҳилабандии М.С. Сулаймоновро ҷонибдорӣ менамоем, зеро бояд тазакур дод, ки таҳқиқоти илмии мазкур дар

²⁸¹ Ниг.: Диноршоев А.М., Салоҳидинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: учебное пособие. – Душанбе, 2017. – С. 202.

²⁸² Ниг.: Сулаймонов М.С. Конституционно правовой статус Президента Республики Таджикистан. – Душанбе, 2019. – С. 17.

асоси Конституцияи соли 1994 таҳлил гардида, аз ин рӯ, ташаккули падидаи мазкуро бо қабули Конституцияи ҚТ (соли 1994) ва ислохотҳои конституционӣ, ки солҳои 1999, 2003 ва 2016 гузаронида шуд, алоқаманд мебошад.

Аз ин рӯ, ташаккули падидаи мазкурро метавон ба ду марҳила ҷудо намуд: марҳилаи якум – таъсис ва барқарор намудани мансаби Президенти ҚТ дар заминаи қабули Конституцияи ҚТ соли 1994; марҳилаи дуюм – ислохоти конституционӣ солҳои 1999, 2003 ва 2016 ва дар асоси онҳо ташаккули падидаи мазкур.

Чӣ тавре ки дар боло қайд кардем, аввали солҳои 90-ум ҷумҳуриҳои иттифоқӣ пайи ҳам Эълomia дар бораи истиқлолияти худро қабул карданд ва дар заминаи он низоми таҷзияи ҳокимияти давлатиро ҳамчун унсурҳои асосии сохтори давлатдорӣ эълон намудаанд.

Чунин муқаррарот ба таъсиси мансаби Президент дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ дар Тоҷикистон заминаи сиёсӣ ҳуқуқӣ гузошт. Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон Қонун «Дар хусуси таъсиси вазифаи Президенти ҶШС Тоҷикистон ва тартиби интихоби ӯ»-ро 29 ноябри соли 1990²⁸³ қабул кард ва мувофиқи он вазифаи Президенти ҶШС Тоҷикистон таъсис дода, ӯро сарвари ҷумҳурӣ эълон намуд (моддаи 1). Қонуни мазкур шартҳои тартиби пешбарӣ, интихоб, бозхонд, ба вазифа шуруъ намудани Президент, таъмини вусъати минбаъдаи дигаргунсозҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ, таҳкими сохти конституционӣ, ҳифзи ҳуқуқи озодӣ ва амнияти шаҳрвандонро ба дӯши ӯ вогузор намуд. Аввалин Президенти Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон (минбаъд - ҶШС) тибқи қонуни зикршуда аз ҷониби Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон, тавассути гузаронидани овоздиҳии пинҳонӣ дар муҳлати ваколатҳои Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон даъвати дувоздаҳум, интихоб карда шуда буд. Ҳамзамон, ин Қонуни барои номзадҳо ба мансаби президентӣ чунин шартҳоро муқаррар карда буд: шаҳрванди ҶШС Тоҷикистонро доштан, миллат тоҷик будан ва ба синни 35-солагӣ

²⁸³ Ниг.: Қонуни ҶШС Тоҷикистон «Дар хусуси таъсиси вазифаи Президенти ҶШС Тоҷикистон ва тартиби интихоби ӯ» аз 29 ноябри соли 1990 // Ведомостҳои РСС Тоҷикистон. – 1990. – № 23. – М. 371.

расидан. Дар ин интихобот номзадҳо ба вазифаи Президенти ҶШС Тоҷикистон аз ҷониби вакилони халқии ҶШС Тоҷикистон пешбарӣ карда мешуданд. Номзаде, ки бештар аз нисфи овозҳоро аз шумораи умумии вакилони халқии ҶШС Тоҷикистонро мегирифт, интихобшуда ҳисоб карда мешуд²⁸⁴. Инчунин, қонуни зикршуда тартиби пеш аз муҳлат қатъ намудани ваколатҳои Президенти ҶШС Тоҷикистонро пешбинӣ мекард, яъне бо қарори Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон бо тарафдорӣ на кам аз се ду ҳиссаи овозҳои вакилони Шурои Олӣ ваколатҳои Президент қатъ мегардад²⁸⁵.

Ҳамин тариқ, бори аввал дар асоси ислоҳоти конституционӣ дар мамлакат вобаста ба падидаи президентӣ интихоботи бавоситаи Президент, шартҳои синнусолӣ, шаҳрвандӣ ва пешниҳоди номзад ба мансаби президентӣ танҳо аз ҷониби вакилони халқӣ муқаррар гардид.

Ҳамчунин, дар ин давра, Шурои Олии Ҷумҳурӣ Қонун «Дар бораи тақмили сохти ҳокимияти иҷроия ва амрдиханда дар ҶШС Тоҷикистон ва дохил кардани тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи (Қонуни асосӣ) ҶШС Тоҷикистон» аз 1 декабри соли 1990 қабул кард, ки дар он муқаррар гардид: «Ҳокимияти Президентӣ ва иҷроияю амрдихӣ Совети Вазирони ҶШС Тоҷикистон якҷоя карда шавад» (моддаи 1). Қонуни мазкур дар ниҳоят мақоми конституционии ҳокимияти иҷроияро дар симои Президенти кишвар ва Ҳукумати Тоҷикистон таҷассум кард. Дар ин қонун, таъсиси вазифаи ноиби Президент пешбинӣ карда шуд, ки вазифаи ӯ бо таъини Президент дар мувофиқа бо Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон муқаррар мешуд. Ноиби президент бо супориши Президенти ҶШС Тоҷикистон идоракунии Девони Вазиронро роҳбарӣ мекард ва дар сурати набудани Президент, вазифаҳои ӯро иҷро менамуд.

Тибқи Қонун «Дар бораи даровардани тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон» аз 31 августи соли 1991 ба моддаи 1 Конститутсия тағйирот ворид карда шуд, ки дар асоси он ҶШС Тоҷикистон

²⁸⁴ Ниг.: Диноршоев А.М., Салоҳидинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: учебное пособие. – Душанбе, 2017. – С. 202.

²⁸⁵ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – С. 624.

ба Ҷумҳурии Тоҷикистон иваз карда шуд. Ин тағйироти конституционии кишвар барои муайян кардани шакли идоракунӣ аҳаммияти бунёдӣ дошт – Тоҷикистон шакли идораи президентиро интихоб намуд. Тавре ки М.С. Сулаймонов қайд мекунад, «Қарор қабул карда шуд, ки институти президентӣ аз рӯи модели амрикоӣ ҷорӣ карда шавад, ки тибқи он Президенти ҶТ, ҳамзамон, роҳбари давлат ва ҳам ҳокимияти иҷроия гардид. Ба монанди модели амрикоӣ ҷорӣ намудани вазифаи ноиби президент, ки дар як вақт бо Президент интихоб мешуд, пешбинӣ шуда буд. Дар бораи рад кардани интихоби Президенти ҶТ аз тарафи Шурои Олӣ ва гузарондани интихоботи умумии Президент, қарорҳо қабул карда шуданд»²⁸⁶.

Бо қабули қарори Шурои Олии ҶТ аз 10 сентябри соли 1991 Қонун «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки аз лаҳзаи қабул шудан мавриди амал қарор гирифт. Дар баробари ин ба Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон аз соли 1978 тағйирот ворид карда шуд, ки мувофиқи он моддаи 118 бо таҳрири зерин мустаҳкам гардид: «Шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки синаш на камтар аз 35 сол аст ва на камтар аз 10 соли охир дар қаламрави ҷумҳурӣ истиқомат кардааст ва ҳуқуқи овоздиҳӣ дорад, метавонад Президенти ҶТ интихоб шавад. Як шахс наметавонад зиёда аз ду муҳлат Президенти ҶТ интихоб шавад». Тартиби интихоби Президенти ҷумҳурӣ дар моддаи 120 Конститутсия муайян карда шуд. Дар асоси ин қонун 24 ноябри соли 1991 дар Тоҷикистон нахустин интихоботи президентӣ баргузор гардид.

Аммо низоми муқарраршудаи идоракунӣ дар кишвар вазифаҳои худро иҷро карда натавонист ва кишварро ба ҷанги шаҳрвандӣ оварда расонд. Дар натиҷа, бӯҳрони нави мураккаби иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии мамлакат ба он оварда расонид, ки Президент аз сари қудрат дур карда шуда, ин падидаи конституционӣ бекор карда шуд. Дар Иҷлосияи XVI-уми Шурои Олии ҶТ қарор қабул карда шуд, ки барои ҷорӣ намудани сулҳу субот дар кишвар зарурияти гузаштан ба шакли парлумонии идоракунии давлат лозим аст. Аз

²⁸⁶ Ниг.: Сулаймонов М.С. Конституционно правовой статус Президента Республики Таджикистан. – Душанбе, 2019. – С. 31.

ин лихоз, қарор карда шуд, ки аз мансаби президентӣ дар Тоҷикистон даст кашанд. Вобаста ба ин, Президенти ҳамонобақта Р. Набиев дар Иҷлосияи XVI Шурои Олии ҚТ расман ба истеъфо рафт. Дар ҳамин Иҷлосия ба моддаҳои 99, 106, 108, 109 ва ғайра, инчунин, боби 13 Конститутсия тағйироту иловаҳо бо қонун «Дар бораи даровардани тағйироту иловаҳо ба Конститутсия (Қонуни асосӣ)-и ҚТ» аз 27 ноябри соли 1992 ворид намуда, вазифа ва ваколатҳои Президентро ба ҳокимияти қонунгузорӣ – ба Шурои Олии ҚТ вогузор намуд. Акнун ба фаъолияти Шурои Олӣ ба амал баровардани вазифаҳои қонунбарорӣ, амрдиҳӣ ва назоратӣ (моддаи 99), ҳамзамон ваколатҳои Раиси ҷумҳур, аз қабилӣ сардори давлат, сарфармондеҳи тамоми қувваҳои мусаллаҳи Тоҷикистон, ҳомии ҳуқуқи озодии шахрвандон будан дода шуд.

Ба андешаи аксари олимони ватанӣ, бо ин марҳилаи аввали ташаккулёбии ниҳоди президентӣ дар ҚТ ба охир расид. Марҳилаи нави ташаккул ва рушди ниҳоди мазкур бо раванди таҳия ва қабули Конститутсияи соли 1994 алоқаманд аст. Раиси Шурои Олӣ Э.Ш. Раҳмонов дар Иҷлосияи XVIII Шурои Олӣ эълон намуд, ки ӯ низ тарафдори мустақамномаии шакли идоракунии президентӣ мебошад²⁸⁷. Яке аз унсурҳои бозғаймодӣ баровардани мамлакат аз бӯҳрони сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ, тамомияти арзӣ ва ягонагии ҷумҳурӣ ин шакли идоракунии президентӣ ва ҳокимияти ҳақиқии Президентӣ ба шумор меравад.

Мувофиқи Қонун «Дар бораи ислоҳоти конститусионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул ва мавриди амал қарор додани Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июли соли 1994 мансаби Президенти ҚТ аз нав таъсис дода шуд. Ҳамчунин, дар кишвар Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 21 июли соли 1994 қабул карда шуд, ки дар заминаи он интихоботи Президенти ҚТ баргузор гардида, Эмомалӣ Раҳмон ба ҳайси Президенти ҚТ интихоб карда шуд.

²⁸⁷ Ниг.: Назриев Д., Сатаров И. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1993-й. Т.3. – Душанбе, 2006. – С. 757.

Дар асоси воқеиятҳои дар боло зикр гардида, метавон ба хулосае омад, ки ин давраро ба се зердавраи асосӣ ҷудо намуд:

1. Вобаста ба инкишофи падидаи президентӣ, ки бо интихоботи бавоситаи Президент, шартҳои синнусолӣ, муқимият, шаҳрвандӣ ва пешниҳоди номзад ба мансаби президентӣ танҳо аз ҷониби вакилони халқӣ бори аввал муқаррар гардид. Ҳамчунин, бори аввал вобаста ба баланд бардоштани мақоми Президент қонун қабул карда шуда, интихоботи умумихалқии мансаби президентӣ баргузор гардид;

2. Дар ин зердавра вобаста ба омилҳои объективӣ падидаи президентӣ барҳам дода шуда, ваколати Президент ба Шурои Олӣ дода шуд;

3. Эҳёи мансаби президентӣ ва танзими конститусионии вазъи ҳуқуқии Президент.

Ҳамчунин, бо қабул гардидани Конститутсияи ҚТ 6 ноябри соли 1994 ба вазъи ҳуқуқии Президенти ҚТ боби алоҳида, яъне боби 4 мустақкам гардид ва тибқи талаботи меъёрҳои конститусионӣ вазифаи ноиби Президент барҳам дода шуд. бар ивази он мансаби Сарвазир таъсис дода шуд. Дар баробари ин, мувофиқи моддаи 64 Конститутсия сардори давлат ва ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат) Президенти ҚТ ба шумор меравад.

Моддаи 65 чунин талаботро нисбат ба номзадҳо ба мансаби Президенти ҚТ муқаррар намуд: Ҳар як шаҳрванди аз 35 то 65 сола, ки забони давлатиро медонад ва дар қаламрави Тоҷикистон ҳадди ақал 10 соли охир истиқомат дорад, метавонад ба номзادии Президент пешниҳод шавад. Шахсе ба номзадии Президент ба қайд гирифта мешавад, ки ҳадди ақал 5 фоизи интихобкунандагон ба пешниҳоди номзадии ӯ имзо гузошта бошанд²⁸⁸.

Ҳамчунин, моддаи мазкур муқаррар намуд, ки Президентро шаҳрвандони Тоҷикистон ба тарзи умумӣ, мустақим, баробар ва овоздиҳии пинҳонӣ ба муҳлати 5 сол интихоб менамоянд ва як шахс ба вазифаи Президент аз ду муҳлат пай дар пай интихоб шуда наметавонад.

Чуноне ки дида мешавад аз мазмуни матни аввалаи моддаи 65 Конститутсия дар он талабот ба монанди доштани таҳсилоти олӣ вучуд

²⁸⁸ Ниг.: Гадовев Б.С. Маҷмуаи Конститутсияҳои Тоҷикистон. – Душанбе, 2015. – 567 с.

надоштан. Дар баробари ин, дигар моддаҳои Конститутсияи кишвар аз қабилӣ моддаи 66 тартиби баргузори интихоботро муайян мекард; моддаҳои 67-68 мазмуни савгандёдкунии Президент ва вазифаи дигарро иҷро накардани Президент, аз ҷумла, вакили мақомоти намояндагӣ будан ва ба соҳибкорӣ машғул шудан; ва моддаи 69 ба салоҳияти Президент баҳшида шудааст. Дар матни аввала, доираи салоҳиятҳои Президент 26-торо дар бар мегирифт; моддаи 70 Конститутсия санадҳои Президентро муқаррар намуд; моддаҳои 71-72-и Конститутсияи ҚТ асосҳои пеш аз муҳлат қатъ гардидани ваколати Президент ва масъалаҳои дахлнопазирӣ ва ҷавобгарии конститусионии сардори давлатро муқаррар намуд.

Марҳилаи дуҷуми ташаккули падидаи президентӣ бо ислохотҳои конститусионии соли 1999, 2003 ва 2016 гузаронида шуда, алоқаманд аст. Дар раванди ислохотҳои конститусионии мазкур доираи меъёрҳои, ки вазъи ҳуқуқӣ-конститусионии Президентро муқаррар менамуд, тағйир ёфт. Дар асоси таҳлили тағйири иловаҳои, ки ба Конститутсия махсусан дар самти ислоҳоти падидаи президентӣ ба амал омада буд, мо ба хулосае омадем, ки онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намоем:

1. Ислоҳоти конститусионии падидаи президентӣ, ки ба талаботҳои нисбат ба номзадҳои Президенти ҚТ дахл доранд;

2. Ислоҳоти конститусионӣ вобаста ба муҳлати ваколати Президент алоқаманд;

3. Ислоҳоте, ки ба салоҳияти Президенти мамлакат алоқаманд мебошад;

Дар раванди ислоҳоти конститусионӣ ду маротиба талаботи синну соли номзоди мансаби Президенти ҚТ тағйир ёфтааст. Дар раванди тағйиротҳои гузаронидашудаи соли 2003 ба Конститутсия, аввалан аз он талаботи ҳадди ниҳоии синну сол (65) ба номзадҳои Президенти ҚТ хориҷ карда шуд, ки дар матни аввалаи Конститутсия муқаррар шуда буд. Ҷамчунин, дар ислоҳоти конститусионии соли 2016 ҳадди поёнии синну соли номзадҳои Президент аз 35 ба 30 сола кам карда шуд.

Дар баробари ин, дар натиҷаи ислоҳоти конститусионии соли 2003 ба сифати талаботи интихоби шахрвандӣ илова гардид. Мувофиқи тағйиротҳои

соли 2003, номзад ба Президентро зарур буд, ки шахрвандии Тоҷикистонро дошта бошад ва аммо, доштани шахрвандии давлати хориҷиро истисно намекард. Зимни тағйиротҳои соли 2016 бошад талаботи мазкур тағйир ёфт ва меъёри «танҳо шахрванди»-и Тоҷикистонро дошта бошад, ки имкони доштани душарвандиро барои номзад ба Президент манъ намуд.

Ҳамин тариқ, тибқи қонунгузори амалкунандаи ҚТ шахсе ба номзадии Президенти ҚТ пешниҳод шуда метавонад, ки танҳо шахрвандии ҚТ-ро дошта бошад, синну соли \bar{y} аз 30 кам набуда, дорои таҳсилоти олии буда, забони давлатиро донад ва дар ҳудуди ҷумҳурии на камтар аз 10 соли охир истиқомат дошта бошад (қ.2. м.65.).

Дуюм гурӯҳи тағйиротҳо ба муҳлати ваколати Президент дахл доштанд. Ҳамин тавр, дар натиҷаи тағйиротҳои конституционии соли 1999 муҳлати ваколати Президент аз 5 сол ба 7 сол зиёд карда шуд, аммо муддати фаъолияти он кам карда шуд, яъне аз ду ба як муҳлат. Соли 2003 бошад шумораи давомият ду муҳлат пай дар пай дароз карда шуд.

Инчунин, соли 2016 ба Конститутсия меъёре илова намуданд, ки он маҳдудият вобаста ба муҳлат нисбат ба Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат татбиқ намегардад. Ҳамон сол дар ҚТ қонуни конституционӣ «Дар бораи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат» қабул гардид.

Дар раванди ислоҳоти конституционии марҳилаи дувум доираи салоҳияти Президент васеъ гардид, махсусан ба моддаи 69 як қатор меъёрҳои нав ворид гардиданд, ки тибқи онҳо Президент:

1. Самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳуриро муайян мекунад (аз 22 июни соли 2003).

4. Сарвазир ва дигар аъзои Ҳукуматро таъйин ва озод мекунад; фармон дар бораи таъйин ва озод кардани Сарвазир ва дигар аъзои Ҳукуматро ба тасдиқи ҷаласаи якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намоёндагони Маҷлиси Олии ҚТ пешниҳод менамояд (аз 22 июни соли 2003).

6. Санадҳои мақомоти ҳокимияти иҷроияро ҳангоми муҳолифати онҳо ба Конститутсия ва қонунҳо бекор мекунад ва ё боз медорад (аз 22 июни соли 2003).

12. Судяҳои суди ҳарбӣ, судҳои Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳру ноҳия ва судҳои иқтисодии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоят, шаҳри Душанберо таъйин ва озод мекунад (аз 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016).

21. Ҳангоми таҳдиди хатари воқеӣ ба амнияти давлат ҳолати ҷангиро эълон менамояд ва фармонро ба тасдиқи ҷаласаи якҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон пешниҳод мекунад (аз 22 июни соли 2003).

22. Барои иҷрои уҳдадорихои байналмилалӣ Тоҷикистон Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистонро берун аз ҳудуди он бо ризояти Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон истифода мебарад (аз 22 июни соли 2003).

27. Бо рутбаҳои олии ҳарбӣ, дипломатӣ, рутбаҳо ва унвонҳои махсус сарфароз мегардонад (аз 22 июни соли 2003).

Ислоҳоти гузаронидашудаи конститусионӣ рушди минбаъдаи ҳудро дар қонунгузорию амалкунандаи кишвар дарёфтанд. Ҳамин тавр, яке аз тағйиротҳои калидӣ, ки дар ҚТ ба амал омаданд, ин тартиби пешниҳод намудани номзадҳо ба мансаби Президенти ҚТ алоқаманд мебошад. Масалан. бори аввал дар Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» пешбинӣ намудани меъёри ба ҳизбҳои сиёсӣ додани ҳуқуқи пешбарии номзад ба мансаби Президенти ҚТ мебошад. Бояд гуфт, ки ҳизбҳои сиёсӣ гарчанде ниҳоди ҷамъиятӣ бошанд ҳам, аммо дар аксар муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ва сиёсӣ, ҳуқуқи ғайриқонуна иштирок намуданро доранд. Ин хусусиятҳои ҳизбҳои сиёсӣ мавқеи муҳими ҳуқуқӣ-конститусионӣ доштани онҳоро дар низоми ҳокимияти давлатӣ ва ҳаёти сиёсии кишвар барои таҳкими принципҳои гуногунандешии сиёсӣ, мафкуравӣ ва бисёрҳизбӣ инъикос менамоянд. Яъне, бори аввал, муқаррар карда шуд, ки субъекти асосии пешбарии номзад ба мансаби Президентӣ ҳизбҳои сиёсӣ ба

шумор рафта, онҳо дар ҳаёти сиёсии давлат иштирок намуда, ченаки асосии муқарраркунандаи демократии ҷомеаи Тоҷикистон ба ҳисоб мераванд.

Ҳамин тариқ, қайд кардан мумкин аст, ки дар раванди ислоҳоти конститутсионӣ падидаи президентӣ дар Тоҷикистон тағйиротҳои куллиро паси сар намуд, ки ифодакунандаи муосири инкишофи соҳибистиклолии мамлакат мебошад.

Дар низоми судии мамлакат бошад дар натиҷаи қабул гардидани Конститутсияи ҚТ соли 1994 ва дар моддаи 9 дар баробари мақомоти қонунгузор ва иҷроия, шоҳаи мустақили он, яъне «ҳокимияти судӣ» мустақкам гардид. Он ислоҳоти судию ҳуқуқиро оғоз бахшид ва ин меъёр заминаи тағйироту дигаргуниҳои куллӣ дар самти фаъолияти мақомоти судӣ гардид. Чи тавре ки А.И. Имомов қайд менамояд: «дар назар дошта шудааст, ки дар асоси усули таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, мақомоти давлатие бояд ташкил ёбанд, ки вазифаҳои фақат ба онҳо хосро иҷро намоянд»²⁸⁹.

Дар бораи аҳаммияти ҳокимияти судӣ дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ таъкид шудааст. Президенти ҚТ дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 23 апрели соли 2014 қайд карда буд, ки «мо чиҳати ташаккули низоми судии кишвар, баланд бардоштани мақоми ҳокимияти судӣ дар ҷомеа ва овардани низоми судии кишвар ба сатҳи байналмиллалӣ, корҳои назаррасеро анҷом додем»²⁹⁰. Ҳамчунин бояд қайд намуд, ки «раванди ташаккули дилхоҳ давлати муосирро бе фаъолияти пурсамари мақомоти судӣ, ки асоси таъмини адолати иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд, тасаввур кардан имконнопазир мебошад. Ин ҳолат аз мо тақозо мекунад, ки ислоҳот дар самти такмили сохтор ва рушди минбаъдаи фаъолияти мақомоти судиро идома диҳем»²⁹¹.

²⁸⁹ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – С. 39.

²⁹⁰ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 23.04.2014. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 17.02.2020 с.).

²⁹¹ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 26.04.2013. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 17.02.2020 с.).

Дар асоси гуфтаҳои боло, қайд кардан ба маврид аст, ки дар низоми имрӯзаи ҳокимияти давлатӣ ба ҳокимияти судӣ мавқеи махсус дода мешавад. Ин мақомро ҳокимияти судӣ дар натиҷаи гузаронидани ислоҳоти конституционӣ ва қабули Конститутсияи ҚТ соли 1994 соҳиб гардид. Аз ҷумла, таҷдиди қонунгузорию конституционӣ дар ин самт, раванди ташаккули низоми демократии ҳокимияти давлатӣ, раванди гузаронидани ислоҳоти судӣ бо мақсади фароҳам овардани механизмҳои ҳуқуқие, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро кафолат медиҳанд, мисолҳои мушаххас дар ин самт мебошанд.

Ислоҳоти анҷомдодашудаи конституционии ҳокимияти судӣ дар кишвар, барои ташаккул ва рушди давлатдорӣ муносири мамлакат шароит фароҳам овард.

Дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ доир ба раванди ташаккул ва ислоҳоти ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон андешаҳои гуногун мавҷуданд. Масалан, И.Р. Шодиев қайд мекунад, ки «дар солҳои аввали истиқлолият ислоҳоти судӣ, аслан аз зарурати ҷорӣ намудан ва минбаъд рушд додани таҳассуси судҳо дар Тоҷикистон бармеомад. Дар натиҷа дар кишвари мо се зернизоми ҳокимияти судӣ ташаккул ёфта ва дар маҷмӯъ, барои кишвар мувофиқанд – суди конституционӣ, судҳои тобеияти умумӣ ва судҳои иқтисодӣ»²⁹². Дар баробари ин, А.А. Муродов қайд мекунад, ки «бо тағйир ёфтани соҳти давлатӣ ва ба вуҷуд омадани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, зарурати гузарондани ислоҳот дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятии давлати нави соҳибхитӣ, ба миён омад. Ислоҳоти низоми судӣ талаб карда мешуд, зеро он ба талаботи ҷомеаи нави тоҷикон ва вазифаҳои дар назди давлат гузошташуда ҷавобгӯ набуданд. Зарур буд, ки низоми судии Тоҷикистони соҳибистиқлол ба кулӣ навсозӣ шуда, онро ба меъёрҳои байналмилалӣ татбиқи адолати судӣ мутобиқ кард»²⁹³. Ин андешаро рушд дода, А.М. Диноршоев қайд мекунад, ки дар Тоҷикистон дар ташаккули соҳтори судӣ аз

²⁹² Ниг.: Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – начало XXI вв.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2010. – С. 146.

²⁹³ Ниг.: Муродов А.А. Правовые основы организации и деятельности Верховного суда Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2014. – С.14.

таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи хориҷӣ истифода шудааст. А.И. Имомов заминаҳои ташкили ҳокимияти судиро дар Тоҷикистон таҳлил намуда, дар навбати худ қайд менамояд, ки «бо қабули Конститутсияи соли 1994 ва қонунҳои Тоҷикистон вазифаҳои асосӣ, усулҳои ташкилӣ ва фаъолияти мақомоти судиро ба қадри даркорӣ ба танзим андохт»²⁹⁴.

Аз мавқеъҳои дар боло зикргардидаи олимони ватанӣ метавон хулоса намуд, ки раванди ташаккули низоми судии муосир аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолият ва қабули Конститутсияи соли 1994 оғоз гардид

Дар баробари ин, бояд зикр кард, ки раванди ташаккули низоми судии муосир якчанд марҳилаи ислоҳоти конституциониро паси сар кардааст. Тағйироте, ки дар доираи ташкил ва фаъолияти мақомоти судӣ ба амал омадаанд, ба дарёфти мусбат татбиқи он нигаронида шуда буданд. Тавре ки А.М. Диноршоев қайд мекунад, «дар давлати ҳуқуқбунёд суд бояд ба суди бонуфуз, тавоно, мустақил ва пурра соҳибхитиёр мубаддал гардад. Ҳокимияти судӣ чунин ҷиҳатҳоро дар бар мегирад: нақш ва аҳаммияти ҳокимияти судӣ дар ҷомеа, мушкилотҳои ташкилию ҳуқуқии такмили сохтор ва фаъолияти ҳокимияти судӣ ва ниҳоят, такмили меъёрҳои ҳуқуқие, ки ҳам ҷиҳатҳои гуногуни муносибатҳои ҷамъиятиро дар умум танзим мекунанд ва ҳам фаъолияти судҳоро аз ҷумла, вазъи ҳуқуқии судяхоро таъмин мекунанд»²⁹⁵. Ислоҳоти конституционии ҳокимияти судӣ маҳз ба ҳалли ин масъалаҳо нигаронида шуда буд.

Бо баррасии равандҳои ислоҳоти ҳокимияти судӣ онҳоро ба 4 марҳила ҷудо кардан мумкин аст:

1. Марҳилаи аввал, бо раванди ба даст овардани истиқлолияти ҚТ;
2. Марҳилаи дуюми ислоҳоти ҳокимияти судӣ бо қабули Конститутсияи соли 1994;
3. Марҳилаи сеюми ислоҳоти ҳокимияти судӣ бо ислоҳоти конституционии солҳои 1999 ва 2003;

²⁹⁴ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту илов аҳо. – Душанбе, 2017. – С. 167.

²⁹⁵ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2007. – С. 167.

4. Давраи чоруми ислоҳоти конститутсионии ҳокимияти судӣ бо қабул шудани барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ оғоз меёбад.

Марҳилаи аввал бо раванди ба даст овардани Истиқлолияти давлатии ҚТ алоқаманд буда, дар ин раванд, Изҳороти Шурои Олии ҚТ «Дар бораи соҳибхитиёрии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» нақши муҳим ва тақдирсоз бозид, ки дар Иҷлосияи ғайринавбатии Шурои Олӣ 9 сентябри соли 1991 қабул шуда, Истиқлолияти комили ҚТ-ро эълон намуд.

Дар ин замина, А.М. Диноршоев қайд мекунад, ки маҳз ин санади сиёсӣ-ҳуқуқӣ барои эълон шудани Тоҷикистон кишвари соҳибхитиёр заминаи зарурӣ гузоштанд. Тавре ки Х.М. Ғафуров қайд мекунад: «равандҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, ки дар ибтидои солҳои 90-уми асри XX дар ҷумҳуриҳои собиқ шуравӣ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуқӯъ пайвастанд, боиси пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ва таъсиси давлатҳои соҳибистиқлол гардид. Дар натиҷа дар ҳар як ҷумҳурӣ, низомҳои миллии ҳуқуқии дохилӣ, аз қабيلي низомҳои сохтори судӣ ва мурофияи судӣ ташаккул ёфтанд»²⁹⁶. Дар навбати худ оид ба ин масъала Ф.Н. Абдуллозода қайд мекунад, ки «бо вучуди шароити ноустуворе, ки ҷумҳурии мо дар солҳои аввали истиқлолият дар он қарор дошт, зарур буд, ки як қатор масъалаҳои марбут ба низомии судӣ ҳалли худро ёбанд, аз ҷумла, ташкили низомии судӣ ва тақмили он, фароҳам овардани шароит барои мустақилияти он, васеъ намудани сохтори судӣ, баланд бардоштани мақоми низомии судӣ, таъминоти моддию техникӣ, муқаррар намудани ҷавобгарӣ барои беэҳтиромӣ нисбат ба суд ва ғайра»²⁹⁷. Дар баробари ин, сарфи назар аз тамоми мушкилоти мавҷудаи сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодии марбут ба ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон, раванди ташаккули мақомоти ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла, ҳокимияти судӣ ҳамчун вазифаи аввалиндараҷаи давлат муайян карда шуд. Дар Тоҷикистон то қабули Конститутсияи соли 1994 масъалаҳои амалигардонии ҳокимияти судӣ низ танзим шуданд. Дар баробари ин, вобаста ба масъалаи ташаккули ҳокимияти

²⁹⁶ Ниг.: Ғафуров Х.М. Актуальные проблемы реформирования судебной системы. – М., 2005. – С. 78.

²⁹⁷ Ниг.: Абдуллозода Ф.Н. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди Суди олии дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шӯравӣ ва пасошӯравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ – ҳуқуқӣ): диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2020. – С. 66-68.

судӣ ва низоми судӣ дар Тоҷикистон дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд, яъне тамоман дур шудан аз низоми судии шуравӣ ва аз сифр ташаккул ёфтани он²⁹⁸. Тавре, ки И.Р. Шодиев қайд менамояд: «Ҳангоми муайян намудани низоми судии мамлакат, ду роҳи қабули низоми судӣ дар кишвар пайдо гардида буд: яке низоми шуравии судӣ ва дигаре судҳои махсусгардонидашуда. Дар низоми судии шуравӣ танҳо суди салоҳияташ умумидошта ташкил гардида, дар дохили он дигар судҳо ташкил гардида буд. Аммо низоми судии судҳои махсусгардонидашуда билохир танзими худро дар Конститутсия мустақкам гардонд, ки нисбат ба низоми шуравии судӣ афзалият дорад»²⁹⁹.

Ҳамин тавр, дар заминаи меъёрҳои Конститутсия бори нахуст дар баробари судҳои салоҳиятшон умумӣ, инчунин, суди конститутсионӣ ва суди иқтисодӣ дар самти татбиқ намудани адолати судӣ таъсис дода шуд.

Марҳилаи дуҷуми ислоҳоти мақомоти судӣ бо қабули Конститутсияи соли 1994 алоқаманд аст. Навоварии асосӣ дар муносибат ба ҳокимияти судӣ дар Конститутсияи ҚТ ин пазируфтани он ҳамчун шоҳаи мустақили ҳокимият ва эътирофи мустақилияти ҳокимияти судӣ мебошад.

Ташаккули низоми ҳокимияти судии ҚТ дар мувофиқа бо муқаррароти боби ҳашти Конститутсия (Суд) амалӣ мегардад. Чи тавре ки А.И. Имомов қайд менамояд «мувофиқи Конститутсия тарзи ташкил ва фаъолияти судро Қонуни конститутсионӣ муайян мекунад. Гарчи дар моддаи 84 Конститутсия оид ба қабули як қонун гуфта шудааст, аммо амалан сухан дар бораи чандин қонунҳои конститутсионӣ марбут ба судҳо меравад. Маҳз бо ҳамин мазмун Маҷлиси Олӣ дар соли 1995 шаш қонунҳои зерини конститутсиониро дар бораи судҳо қабул намуд: 1) Дар бораи сохтори судӣ; 2) Дар бораи мақоми судяҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон; 3) Дар бораи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон; 4) Дар бораи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон; 5) Дар бораи судҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон; 6) Дар бораи судҳои

²⁹⁸ Ниг.: Абдуллозода Ф.Н. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди Суди олии дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шуравӣ ва пасошуравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ-ҳуқуқӣ): диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2020. – С. 66-68.

²⁹⁹ Ниг.: Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2010. – С. 146.

ҳарбӣ. Ғайр аз ин, Маҷлиси Олӣ 4 ноябри соли 1995 Кодекси муурофиавии хоҷагии Ҷумҳурии Тоҷикистонро тасдиқ кард, ки дар он усулҳои татбиқи адолати судӣ дар судҳои иқтисодӣ, ҳайат ва сохтори суди иқтисодӣ, ташкили муурофиаи иқтисодӣ ва субъектони он ва ғайра ба танзим андохта шуда буд»³⁰⁰.

Ин давраи ташаккули ҳокимияти судиро таҳлил намуда, Х.М. Мирзомонзода қайд мекунад, ки «ин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои ташкили низоми нави судӣ дар кишвар замина гузошта, принципҳои асосии фаъолияти ҳокимияти судиро мурағбат сохтанд». Дар натиҷа, дар Тоҷикистон намуди нави судҳо – Суди конституционӣ, суди ҳарбӣ, суди иқтисодӣ бо сохторҳои дахлдор ташкил ёфтанд. Мазмун ин қонунҳоро таҳлил намуда, А.А. Муродов қайд мекунад, ки «фарқи асосии ин қонунҳо аз дигар қонунҳо дар он буд, ки ба судҳо мақоми ҳокимияти судӣ дода шуд, ки новобаста аз мақомоти қонунгузори иҷроия, хизмҳои сиёсӣ ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ амал мекунанд»³⁰¹. Сарфи назар аз ин, раванди ташаккули ҳокимияти судӣ бо душвориҳои муайяни объективӣ ва субъективӣ рӯ ба рӯ шуд. Ҳамин тавр, раванди ташаккули Суди конституционӣ якуним сол (ноябри соли 1994 - феввали соли 1996) давом кард. Дар ин вақт, ҳам масъалаҳои ташкилӣ ва ҳам кадрӣ Суди конституционӣ бартараф карда шуданд. Ин давраи таҳлил намуда, метавон гуфт, ки он бо вазъи бӯҳронии низоми судӣ тавсиф карда мешавад ва бо он вобаста буд, ки судҳо аз уҳдаи иҷрои вазифаҳои худ намебароманд, ғайрисамаранокии фаъолият, нарасидани кадрҳои судӣ, кафолатҳои нокифоя ба кормандони суд ва ниҳоят, паст будани обрӯи эътибори хизматӣ дар суд низ ба назар мерасид. Барои ҳалли мушкилоти бамиёномада аз ҷониби Сарвари давлат як қатор ҳуҷҷатҳо қабул карда шуд³⁰² ва масъалаҳои моддиеро мустаҳкам намуд, ки ба ҳифзи иҷтимоии судьяҳо равона гардида буданд. Амалӣ намудани ин тадбирҳо

³⁰⁰ Ниг.: Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – С. 677.

³⁰¹ Ниг.: Муродов А.А. Правовые основы организации и деятельности Верховного суда Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2014. – С 20.

³⁰² Ниг.: Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 апрели соли 1997, №692 «Дар бораи баъзе тадбирҳо оид ба таъмини мустақилияти ҳокимияти судии Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Қарорҳои Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 1997. – №3-4. – 236 с.

ҳамин тариқ, дар таҳкими нуфуз ва мустақилияти ҳокимияти судӣ нақши мусбат бозид.

Марҳилаи сеюми ислоҳоти ҳокимияти судӣ бо гузаронидани ислоҳоти конституционии соли 1999 ва 2003 алоқаманд аст. Баъд аз ворид намудани тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи ҶТ дар соли 1999 дар сохтори ҳокимияти судии Тоҷикистон мақомоти нав – Шурои адлия таъсис дода шуд. Ҳамин тариқ, наоварии асосӣ пас аз ислоҳоти конституционии соли 1999 он аст, ки низоми судӣ аз тобеияти Вазорати адлия берун шуд. Дар алоқа ба ин, чи тавре ки А.М. Диноршоев қайд мекунад: «дар ибтидо таъсиси Шурои адлия ва фаъолияти минбаъдаи он бо мақсади таъмини мустақилияти ҳокимияти судӣ пешбинӣ шуда буд, чунки Шурои адлия дар баробари интихоби судяҳо вазифаҳои дигареро низ дошт: фаъолияти омӯрӣ ва таҳлилӣ оид ба иттилоот дар бораи фаъолияти судҳо, ташкил ва гузарондани курсҳои тақмили ихтисоси судяҳо ва ғайра»³⁰³.

Натиҷаҳои ин ислохотро баҳо дода, олимони ватанӣ С.Ю. Алимов, А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова қайд мекунад, ки «тағйиротҳои соли 1999 ба Конститутсия ворид кардани ниҳодҳои нав, ки то ин замон, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вучуд надоштанд, рушди низоми давлатро таъмин намуданд. Аз ҷумла, таъсиси Шурои адлия барои таъмини мустақилияти ҳокимияти судӣ, баланд бардоштани сатҳи касбии судяҳо, инчунин, ҳалли дигар масъалаҳои мубрами дар низоми судӣ мавҷудбуда, замина гузошт. Ҳамин тариқ, ислоҳоти конституционии соли 1999 ба рушди давлат тақон бахшид»³⁰⁴.

Аммо як қатор олимони ватанӣ зимни таҳлили фаъолияти Шурои адлия ба номукамалии фаъолияти он ва иҷрои вазифаҳои таъмини мустақилияти суд, ишора карданд. Сабаби асосӣ ба ақидаи онҳо Шурои адлия мақомоти судӣ набуда, балки мақомоти ҳокимияти иҷроия буд. Ҳамин тавр, Ф.Н. Абдулозода қайд мекунад, ки «Дар як давраи муайян мақоми ҳуқуқии

³⁰³ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2007. – С. 90.

³⁰⁴ Ниг.: Алимов С.Ю., Диноршоев А.М., Салоҳидинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан. – Душанбе, 2017. – С. 116-118.

Шурои адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Конститутсия ва Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» муайян карда шуда буд, вале ин муқаррарот, ақида ва мавқеи моро дар бораи он ки Шурои адлия мақоми рӯкни ҳокимияти иҷроия аст, дигар накард. Чунин ҳолат дар як марҳилаи муайяни таърихӣ тавонист мустақилияти ҳокимияти судиро то андозае коста намояд, бинобар ин 22 майи соли 2016 зимни ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ муқаррароти ҳуқуқӣ дар бораи Шурои адлия аз он хориҷ карда шуда, фаъолияти он ба тамом қатъ карда шуд»³⁰⁵.

Воқеан ҳам, тавре ки амалияи фаъолияти ин мақомот нишон дод, аз уҳдаи таъиноти асосии худ яъне, фароҳам овардани шароит барои таъмини мустақилияти судҳо намебаромад ва аз ин рӯ, ворид намудани тағйирот дар ин самт иқдоми мантиқӣ ба ҳисоб мерафт.

Тағйироти назарраси муҳимми самти ҳокимияти судӣ, дар доираи ислоҳоти конституционии соли 2003 ворид шуданд. Аз ҷумла, навоари муҳимме, ки ба таъмини мустақилияти судҳо нигаронида шуда буд, аз 5 то 10 сол зиёд кардани муҳлати ваколати онҳо буд. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки вобаста ба масъалаи муҳлатҳои ваколати судяҳо баҳсҳои гуногун сурат гирифт ва дар натиҷа тасмим гирифта шуд, ки ваколати судяҳо ба муҳлати то 10 сол тамдид карда шавад.

Инчунин, яке аз тағйироти бунёдӣ, ки дар шоҳаи ҳокимияти судӣ ба амал омад, ин аз доираи салоҳияти он истисно намудани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ мебошад. Чи тавре ки Ф.Н. Абдуллозода ибраз менамояд «дар баробари ин, бояд қайд намуд, ки дар мувофиқа бо моддаи 24 Қонуни конституционӣ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», Суди Олӣ ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорию дошт. Дар робита бо тағйиротҳои воридгардида ба Конститутсияи ҚТ дар соли 2003, ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ аз салоҳияти Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бароварда

³⁰⁵ Ниг.: Абдуллозода Ф.Н. Хусусиятҳои ташақкул ва рушди Суди олии дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шӯравӣ ва пасошӯравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ-ҳуқуқӣ): диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2020. – С. 69.

шуд»³⁰⁶. Андешаҳои худро оид ба масоили мазкур дар қисмати охири зербанд муфассал баён менамоем.

Давраи чоруми ислоҳоти конституционии ҳокимияти судӣ аз соли 2007 бо қабул шудани барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ оғоз меёбад. Чи тавре ки Ф.Н. Абдуллозода қайд менамояд «Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти давлат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон доимо ба рушд ва мукамалгардонии ҳокимияти судӣ, инчунин гузаронидани ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ диққати махсус зоҳир менамоянд. Фармони Президенти ҶТ аз 23 июни соли 2007, № 271 «Дар бораи тасдиқи барномаи ислоҳоти судӣ - ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» асоси гузаронидани ислоҳоти навбатии судӣ-ҳуқуқӣ гардида буд. Барномаи мазкур ба рушди низоми судии ҷумҳурӣ дар давраи солҳои 2007 то 2010 равона карда шуда буд. Натиҷаи татбиқи он қабули як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, таъсиси институтҳои нав дар низоми судӣ гардид».

Воқеан, баъд аз ислоҳотҳои конституционии соли 2003 чандин барномаҳои ислоҳоти судӣ қабул гардиданд, ки дар танзими қонунии масъалаҳои ташкили ҳокимияти судӣ, мукамалгардонии сохтори он, фароҳамории шароитҳо барои мустақилияти он, васеъсозии салоҳиятҳои судӣ, баланд бардоштани мақоми судяҳо, масъалаҳои таъминоти моддии онҳо, муқаррар намудани ҷавобгарӣ барои беэҳтиромӣ нисбати суд нақши муҳим доранд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар ин самт, Президенти ҶТ дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии ҶТ ибраз доштанд, ки «Бо мақсади тақмили минбаъдаи фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва сохторҳои низомӣ иҷрои корҳои зеринро зарур мешуморам:

Якум. Барои боз ҳам пурра ва самаранок истифода бурдани имконияти назорати конституционӣ салоҳият ва ваколатҳои Суди конституционӣ тақмил дода шавад.

³⁰⁶ Ниг.: Абдуллозода Ф.Н. Хусусиятҳои ташақкул ва рушди Суди олии дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шӯравӣ ва пасошӯравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ-ҳуқуқӣ): диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2020. – С. 69.

Дуюм. Ба хотири рушду такомули минбаъдаи ҳокимияти судии кишвар Суди конституционӣ, Суди олий, Суди олии иқтисодӣ ва Шурои адлияи Тоҷикистон якҷоя бо мақомоти дахлдори давлатӣ барномаи ислоҳоти судиву ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо дарназардошти шароити имрӯзаи кишвар таҳия ва пешниҳод намоянд»³⁰⁷.

Инчунин, Сарвари давлат вобаста ба барномаҳои ислоҳоти судӣ дар кишвар қайд менамоянд, ки «Бо мақсади таҳкими минбаъдаи ҳокимияти судӣ, баланд бардоштани нақши суд дар ҳифзи ҳама ҷонибаи ҳукуку озодиҳои инсон, манфиатҳои қонунии давлат ва ташкилоту муассисаҳо мувофиқи мақсад аст, ки ислоҳоти судӣ идома дода шуда, барномаи нави мукаммали соҳа барои солҳои минбаъда таҳия карда шавад»³⁰⁸.

Дар ин давра чор барномаи ислоҳоти судӣ-ҳукукӣ қабул карда шуд: 2007-2010, 2011-2013, 2015-2017, 2019-2021. Барномаҳои мазкур ба тақмили фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ равона шуда буданд, аз ҷумла, решакан намудани сабабҳои, ки боиси ба амал омадани омилҳои коррупсионӣ мегарданд; таъсиси институтҳои нав дар низоми судӣ; мукамалгардонии мақомоти судӣ; таъмини мувофиқати меъёрҳои ҷиноятӣ-ҳукукӣ ба принципҳои инсондӯстӣ ва меъёрҳои санадҳои ҳукукӣ-байналмилалӣ; тақмили қонунгузори ҳокимияти судӣ ва ғайра.

Х.М. Мирзамонзода ибраз менамояд, ки «ислоҳоти ҳокимияти судӣ асоси сиёсати ҳукукӣ-судӣ буда, қисми таркибии сиёсати ҳукукӣ-конституциониро ташкил медиҳад»³⁰⁹. Аммо, бояд қайд намоем, ки ҷузъҳои таркибии ислоҳоти конституционӣ дар самти ҳокимияти судӣ- ин асоси инкишофҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ, сохтори судӣ, мақоми судяҳо, ки амалисозии ҳокимияти судӣ баҳри ҳифзи ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд равона гардидаанд, иборат мебошад.

³⁰⁷ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 20.04.2006. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

³⁰⁸ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 15.04.2009. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

³⁰⁹ Ниг.: Мирзамонзода Х.М. Конституционно-правовые основы организации и деятельности судебной власти в Таджикистане: проблемы теории, законодательной регламентации и практики: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2021. – С. 40.

Яке аз масъалаҳое, ки ба рушди ҳокимияти судӣ дар заминаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ (соли 2011-2013) ба амал оварда шуд, ин соли 2008 ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қонуни конституционӣ «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» мебошад. Тибқи ин тағйироту иловаҳо доираи субъектон хеле васеъ карда шуд, ки ҳуқуқи мурочиат намудан ба Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон дошта буданд. Дар заминаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ соли 2015-2017 бошад, Қонунҳои нави конституционӣ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул шуд.

Тағйироти охиринаи чиддӣ, ки ба ташаккули низоми муосири ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон таъсир расониданд, бо ислоҳоти конституционии соли 2016 алоқаманд аст. Дар чараёни ин ислоҳоти конституционӣ дар фаъолияти судҳо аз ду ҷиҳат тағйирот ба амал омаданд. Аввалан, барои ҳамаи мансабдорони воломақоми давлат, аз ҷумла, барои судьяҳо, талаботи ҳатмии савганд ёд кардан муқаррар карда шуд. Сониян, муқаррар намудани синну соли ягонаи интихоботӣ барои вакилони палатаи поёнӣ ва аъзои палатаи болоии Парлумони Тоҷикистон, Суди Олии ҚТ ва Суди Олии иқтисодии ҚТ навгонии навбатӣ мебошад, ки тибқи он синни ҳадди ақали номзадҳо ба ин вазифаҳо 30 солро ташкил мекунад.

Инчунин, бояд дар бораи тағйир ёфтани масъалаи шаҳрвандӣ хотиррасон намуд. Баъд аз ислоҳоти конституционии соли 2016 номзад ба вазифаи судья бояд танҳо шаҳрвандии ҚТ-ро дошта бошад. Қорӣ шудани ин муқаррарот ба он далел буд, ки миёни ҚТ ва Федератсияи Русия созишнома дар бораи душаҳрвандӣ вуҷуд дорад, ки дар натиҷа теъдоди муайяни шаҳрвандони Тоҷикистон шаҳрвандии дуҷумро соҳиб шудаанд. Аз нигоҳи идораи давлатӣ ба мансаб таъин кардани шахсе, ки шаҳрвандии хориҷӣ дорад, комилан мантиқӣ нест. Аз ин рӯ, ба Конститутсия ва қонунгузорию дахлдор тавзеҳот ворид карда шуд, ки шахсе, ки дар хизмати давлатӣ қарор дорад ё шахси мансабдори мақомоти давлатӣ аст, инчунин номзадҳо ба ин вазифаҳо бояд танҳо шаҳрвандии ҚТ-ро дошта бошанд.

Раванди ислоҳоти низоми судӣ дар Тоҷикистон идома ёфта истодааст. Аз ҷумла, барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2019-2021 қабул гардид. Дар ин замина мо барои такмили фаъолияти ҳокимияти судӣ як қатор пешниҳодҳо дорем:

1. Масъалаҳои ба Суди конституционии ҶТ додани ҳуқуқи тафсир намудани Конституцияи ҶТ;

2. Ба судҳо баргардонидани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ.

Қобили зикр аст, ки дар Тоҷикистон Суди конституционӣ ҳуқуқи тафсири Конституцияро надорад. Аксарияти олимони ватанӣ – конституционалистҳо, аз қабили А.И. Имомов, К.Н. Холиқов, А.М. Диноршоев борҳо пешниҳод кардаанд, ки вазифаи тафсири (шарҳи) Конституция аз Маҷлиси Олӣ ба Суди конституционӣ дода шавад. Ба андешаи ин муаллифони ватанӣ, мушкилоти тафсири Конституция дар кишвари мо аз ҷониби Суди конституционӣ амалӣ карда нашудани ин раванд он аст, ки вазифаи Суди конституционӣ ҳифзу ҳимояи меъёрҳои он дар заминаи таҳлилу баррасии ҳамаҷонибаи он иебошад. Суди конституционӣ дар заминаи амалӣ намудани салоҳияти худ имконияти пурраи шарҳи меъёрҳои он, баҳри тафсири мукамал ва меъёрии он заминаи асосӣ мебошад. Ҳамин нукта дар барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2011-2013 зарурати омӯختани таҷриба ва амалияи давлатҳои дигар дар бобати ин масъала ва интиқол додани ҳуқуқи тафсири Конституцияи кишвар ба Суди конституционӣ, дар банди алоҳида қайд шуда буд. Аммо тавре мо аллақай таъкид карда будем, ин нуктаи барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ амалӣ нашуд, ки боиси таассуфҳои муайян мегардад. Мо зарур меҳисобем, ки дар таҳияи минбаъдаи барномаҳо ва концепсияҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ ин масъала бори дигар баррасӣ шуда, вазифаи тафсири Конституцияи кишвар ба Суди конституционӣ дода шавад.

Самти навбатӣ дар рушди ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ, ба андешаи мо, ин ҳалли масъалаи ба судҳо баргардонидани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ мебошад. Тавре ки дар адабиёти ватанӣ қайд шудааст, соли 2003 дар натиҷаи ворид намудани тағйирот ба Конституция ташаббуси ҳуқуқӣ-қонунгузори

мақомоти олии судӣ хориҷ карда шуда буд. Саволи мантиқӣ ба миён меояд, ки чаро ва дар кадом асос дар тафовут аз шохаҳои дигари ҳокимият, ки ин ҳуқуқро нигоҳ доштаанд, мақомоти судӣ онро аз даст дод? Ба ҳамаи шохаҳои ҳокимияти давлатӣ додани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ мувозинатро дар низоми «боздорӣ ва мувозинат» нигоҳ медорад. Аз ин ҳуқуқ маҳрум кардани судҳо ба баробарии ҳамаи мақомоти давлатӣ дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ва принципи «боздорӣ ва мувозинат» мувофиқат намекунад. Дар навбати худ А.М. Диноршоев қайд мекунад, ки «маҳрум кардани ҳокимияти судӣ аз ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, моҳиятан онро аз ягона имкони таъсиррасонӣ ба шохаҳои қонунгузор ва иҷроияи ҳокимияти давлатӣ маҳрум кардааст»³¹⁰.

Дар баробари ин, қайд кардан ба маврид аст, ки дар илми ватанӣ вобаста ба ин масоил ақидаҳои муҳолиф мавҷуданд. Масалан, З.Ализода қайд мекунад, ки «боздошти ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ аз судҳо, аз як тараф, ба он вобаста буд, ки дар шакли классикӣ танҳо вакилони парлумон ва сарвари давлат ин ҳуқуқро доштанд. Аз тарафи дигар фаъолияти судҳо дар аксари кишварҳои пасошуравӣ дар сурати мавҷуд набудани амсолияи судӣ ба ҳуқуқтатбиқкунӣ равона гардидаанд. Дар ин шароит зарурате нест, ки судҳо ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ дошта бошанд»³¹¹.

Ба андешаи мо, маҳрум кардани мақомоти олии судии ҳокимияти судӣ аз ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ, безътиноии мақомоти қонунгузор ба ҳисоб меравад, зеро ин воситаи муҳимми алоқаи мутақобилаи қонунгузор бо амалияи татбиқи қонунҳои қабулкарда мебошад. Дар адабиёти ватанӣ аксари муаллифон, ки байни онҳо А.И. Имомов, А.М. Диноршоев, З.Х. Искандаров, А.Р. Нематов, Х.М. Ғафуровро қайд кардан мумкин аст, тарафдори барқарор кардани ин ваколати ташаббуси қонунгузорӣ ба низоми олии судӣ мебошанд.

³¹⁰ Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2007. – С. 104.

³¹¹ Ниг.: Ализода З. Становление института парламента в Республике Таджикистан: проблемы теории и практики. – Душанбе, 2011. – С. 187-188.

Аз ин лиҳоз, ақидаҳои олимони мо низ ҷонибдорӣ намуда, баҳри самаранокии амалисозии меъёрҳои Конститутсия, қонунгузориҳои ҷорӣ ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, таъмини принципи мувозина ва боздориҳои усули таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ва тафсири Конститутсия ба низоми мақомоти судии болоӣ дода шавад.

Конститутсияи ҚТ ва тағйири иловаҳои, ки солҳои 1999, 2003 ва 2016 ба он ворид карда шуданд, барои бунёди ҳокимияти судӣ ва таҳкими мустақилияти ин ниҳоди давлатӣ заминаи боварибахши ташкиливу ҳуқуқиро фароҳам овард. Дар ин замина, дар баробари санадҳои танзимкунандаи фаъолияти ҳокимияти судӣ солҳои 2007-2010, 2011-2013, 2015-2017 ва 2019-2021 барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ қабул ва амалӣ карда шуданд.

Бо назардошти рушди раванди мардумсолорӣ дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодиву фарҳангӣ, пайдо гардидани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ корбасти стандартҳои байналмилалӣ оид ба муҳокимаи одилонаи судӣ, тақвияти кафолати ҳифзи судии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки меҳвари давлату давлатдориро ташкил медиҳад, ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар давлат идома дода мешавад.

Ҳамин тариқ, яқум, метавон гуфт, ки ислоҳоти судӣ дар мамлакат ба ислоҳоти конститусионӣ алоқаманд буда, ҷузъи таркибии ислоҳоти конститусионӣ мебошад.

Дуюм, аз нуқтаи назари мо, вобаста ба аҳаммияти амалӣ пайдо намудани меъёрҳои конститусионӣ ва духура истифода нагардидани онҳо тафсири Конститутсия ба салоҳияти Суди конститусионии ҚТ, ҳамчун мақомоти ҳифз ва ҳимоякунандаи Конститутсия дода шавад.

Сеюм, низоми мақомоти судии мамлакат дар татбиқсозии меъёрҳои қонунгузориҳои кишвар мақоми асосиро доранд, аз ин ру ба мақсад мувофиқ мешуморем, ки ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ба судҳои зинаи болоӣ (Суди конститусионӣ, Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодӣ) низ дода шавад.

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, таҳқиқоти анҷомдодашуда дар самти ислоҳоти конституционӣ дар давраи соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳқиқи ҳуқуқӣ-конституционӣ имкон медиҳад, ки чунин хулосабарорӣ кунем:

1. Муаллиф қайд мекунад, ки дар ташкилу бунёди давлати миллии Тоҷикистон Конститутсия ҳамчун санади бунёдгузори давлатӣ нақши ҳалқунанда дорад. Маҳз бо дарназардошти инкишофи конституционии давлатдорӣ тоҷикон, ки дар заминаи ислоҳот ба вучуд омадааст, ки он муҳимтарин шартӣ рушди муносиби ҷомеа ва давлат буда устувории Қонуни асосии кишвар ба ҳисоб меравад. Конститутсия санадест, ки заминаҳои меъёрӣ ва бунёдии давлатиро баҳри пайвасти насли гузаштаву оянда ба миён овард. [М-17]

2. Барои дарки дурусти моҳияту мазмуни ислоҳоти конституционӣ ва дарки мазмуни асосии он зарурӣ таснифбандии он муҳим мебошад. Дар натиҷаи таҳлили мафҳумҳои пешниҳоднамудаи олимон ва муайян намудани моҳият ва хусусиятҳои ислоҳоти конституционӣ, ислоҳоти конституциониро чунин таснифбандӣ намудан ба мақсад мувофиқ мебошад.

– Аз рӯйи ҳаҷм ислоҳоти конституционӣ ба ду қисмат ҷудо мешавад:

а) ислоҳоти конституционии васеъ;

б) ислоҳоти конституционии маҳдуд;

Ислоҳоти конституционӣ ба маънои васеъ – бо мақсади гузаронидани дигаргунҳои тағйири низоми иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ дар давлат дар сатҳи конституционӣ ва қабули Конститутсияи нав ва дар заминаи он тадриҷан мутобиқ намудани қонунгузори давлат равона мешавад.

Ислоҳоти конституционӣ ба маънои маҳдуд – ин қабул ва ворид намудани тағйири иловаҳо ба Қонуни асосии давлат мебошад.

– Ислоҳоти конституциониро вобаста ба амалисозии он ба моддӣ ва мувофиқавӣ ҷудо намудан мумкин аст. [М-8]

3. Дар натиҷаи таҳқиқотҳои илмӣ ба чунин хулоса омадем, ки дар муайяннамоии моҳияти ислоҳоти конституционӣ мавқеи асосиро ба паҳлуи ҷараёни (раванди) он медиҳанд, Бинобар ин қисмати асосии ислоҳоти

конститутсиониро тағйирот ба Конституция ташкил медиҳад. Дар натиҷаи таҳлили масъалаҳои дар боло зикршуда, метавон ба хулосае омад, ки ҳама гуна тағйиротҳо ба Конституция ба ду мазмун фаҳмида мешавад:

- 1) Қабули намудани Конституцияи нав;
- 2) Ислоҳномаи Конституцияи амалкунанда; [М-10]

4. Яке аз шартҳои бомувафакят гузаронидани ислоҳоти конститутсионӣ, ин муайян намудани асосҳо ва ғояҳои роҳбарикунандаи он ба шумор меравад. Бо ин мақсад зарур аст, ки принципҳои ислоҳоти конститутсиониро аз таасуротҳое, ки дар ҷомеаи муосир вучуд доранд ва онро ҳамчун ҷараёни сиёсӣ-ҳуқуқие, ки моҳияти иҷтимоӣ доранд муайян намоем. [М-13]

Пеш аз ҳама бояд қайд намуд, ки дар принципҳои ислоҳоти конститутсионӣ бевосита мазмуни асосҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ғоявӣ ифода мегардад ва ҳамчунин нишонаҳои асосии муносибати ташкилии раванди ислоҳот, шакли ҳуқуқии он ва ҷанбаҳои бунёдии ҳуқуқӣ муайян карда мешавад. Дар асоси ин гуфтаҳо ба хулоса омадем, ки ба сифати асосҳои роҳбарикунандаи принципҳои ислоҳоти конститутсионӣ асосҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ, ғоявӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилие баромад мекунад, ки аз моҳият, мазмун ва шакли амалишавии ташаккули Конституция бармеоянд.

5. Муқаррар намудани марҳилаҳои ислоҳоти конститутсионӣ бо муайян намудани ислоҳоти конститутсионӣ ҳамчун зухуроти ҳуқуқӣ-давлатӣ вобаста аст. Олимони ватанӣ масоили марҳилабандии ислоҳоти конститутсиониро дар аксари ҳолатҳо ба раванди қабули Конституцияҳо дар Тоҷикистон мутобиқ мегароданд, яъне оғози ҷараёни баргузоршавии ислоҳоти конститутсиониро бо қабул шудани Конституцияи ҶМШС Тоҷикистон аз соли 1929 алоқаманд менамоянд. Дар навбати худ дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ақидаҳои вохурда мешаванд, ки марҳилаҳои ислоҳоти конститутсиониро танҳо аз лаҳзаи ба даст даровардани соҳибхитиёрии давлатӣ ҷудо менамоянд.

Аз андешаҳои овардашудаи олимони ватанӣ хулоса кардан мумкин аст, ки марҳилаҳои ислоҳоти конститутсиониро вобаста ба инкишофи падидаҳои асосии конститутсионӣ ба ду раванд алоқаманд месозанд:

- пайдоиш ва инкишофи Конституция;
- ташаккул ва такмили омилҳои давлатдории миллӣ.

Ба андешаи мо, чудо намудани марҳилаҳои ислоҳоти конститусионӣ вобаста ба давраҳои қабули конституция, моҳияти падидаи мазкурро маҳдуд месозад, зеро чи тавре ки дар боло қайд намудем, ислоҳоти конститусионӣ чараёни доимоамалкунанда мебошад. Бо роҳи гузарондани ислоҳоти конститусионӣ пеш аз ҳама падидаҳои давлатдорӣ мукамал мегарданд, ки маҳз онҳо инъикоси худро дар Конституция меёбанд.

Ҳамин тариқ, марҳилаҳои ислоҳоти конститусиониро вобаста ба, рушди падидаҳои асосҳои сохтори конститусионӣ, вазъи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва тартиби ташкил ва фаъолияти мақомоти давлатӣ чудо намудан мумкин аст, ки онҳо дар Конституция танзими худро ёфтаанд.

6. Асосҳои сохтори конститусионӣ асоси бунёди давлатдории муосир мебошанд ва онҳо принципҳои асосии низоми сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғоявии давлатро инъикос мекунанд. Дар натиҷаи таҳлилҳои мафҳуми асосҳои сохтори конститусионӣ аз ҷониби олимони ба ҳуҷум омадем, ки мазмун ва моҳияти асосҳои сохтори конститусионӣ ду ҷанбаро дар бар мегирад – ҳуқуқӣ ва ҳақиқӣ. Ҷанбаи ҳуқуқи расмӣ буда низоми меъёрҳо ва принципҳои, ки дар Конституция мустақам гардидаанд, ташкил медиҳад. Дар навбати худ ҷанбаи ҳақиқӣ воқеияти объективӣ, яъне низоми муносибатҳои воқеан дар ҷомеа ҷойдоштаро инъикос менамояд (масалан, дар заминаи ҳуқуқӣ амалӣ намудани таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, эҳтироми ҳуқуқи инсон ва ғайра). Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки барои амалишавии пурраи асосҳои сохтори конститусионӣ татбиқи ҳар ду ҷанбаи ин падида лозим аст. [М-1]

Инчунин, дар асоси мафҳуми таҳлилгардида, метавонем як қатор хусусиятҳои асосҳои сохтори конститусиониро тавсиф намуд:

- соҳибхитёрӣ, демократӣ, инсондӯстӣ, кафолатнокии асосҳои сохтори конститусионӣ;
- аз рӯйи мақсади худ як шакли муносибати ҳуқуқӣ-конститусионӣ ба шумор меравад;
- маҳакҳои асосии низоми давлатӣ, шакли давлат, сохти ҳудудӣ -

давлатӣ ва речаи сиёсиро муайян менамояд;

– онҳо наметавонад тағйир ёбанд ба истиснои ҳолатҳои муқаррарнамудаи Конститутсия;

– ҳеч як меъёрҳои Конститутсия набояд муҳолифи асосҳои сохтори конституционӣ бошад.

7. Ҳуқуқҳои инсон дар асосҳои сохтори конституционии давлати муосир мавқеи марказиро ишғол менамоянд. Ҳангоми ташаккули низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон дар Конститутсияи ҚТ соли 1994, ба сифати асос муқаррароти санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, аз ҷумла Эълумияи умумии ҳуқуқи башар ва ду Паймони байналмилалӣ, ки дар онҳо принципҳои асосии ҳуқуқи инсон дар ҷумҳурӣ таҷассум ёфтаанд, гирифта шуданд. [М-12]

8. Дар ташаккулёбӣ ва инкишофи мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар ҚТ Эълумияи истиқлолияти давлатии ҚТ 24 августи соли 1990 нақши созгор гузошт. Маҳз дар он бори аввал чунин меъёри нав «Ҳокимияти давлатӣ дар ҚШС Тоҷикистон тавассути мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ ба амал бароварда мешавад» мустаҳкам карда шуд. Инчунин, танзими ҳуқуқии таҷзияи ҳокимияти давлатӣ дар Қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июни соли 1994 дар баробари эълон кардани Тоҷикистон ҳамчун давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд дар он бори аввал муқаррар карда шуд, ки рӯиҳои ҳокимияти давлатӣ дар ҚТ бо таъсиси мансаби Президент, Маҷлиси Олӣ (Шурои Олӣ) ва Ҳукумат (Шурои Вазирон) ба амал бароварда мешавад. Аз ин рӯ, ишора ба инкишофи минбаъдаи ҳокимияти давлатӣ дар ҷумҳурӣ буд, ки он дар Конститутсияи ҚТ таҷассуми худро ёфт. [М-4]

Ҳамин тариқ, падидаи асосие, ки дар натиҷаи ислоҳоти конституционӣ ба вуҷуд омад, ин эълон гардидани принциби таҷзияи ҳокимият буд. Дар замони шуравӣ ин принцип инкор карда мешуд.

Дар асоси ин принцип дар ҚТ низоми сохти ҳокимият ба кулӣ тағйир ёфт. Моддаи 9 Конститутсия таъсиси се шохаи ҳокимиятро муқаррар намуд: ҳокимияти қонунгузор – Маҷлиси Олӣ, ҳокимияти иҷроия – Президент ва

Ҳукумат ва судӣ – Судӣ конституционӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ ва
низомии судии мамлакат.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Ба ғайр аз хулосаҳои назариявӣ оид ба такмили қонунгузори кишвар як қатор пешниҳодҳоро омода намудаем:

1. Пешниҳод менамоем дар Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» боби алоҳида дар бораи тартиби қабул ва ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсия ворид карда шавад. Ҳамчунин дар боби мазкур муқаррар намудани мафҳуми ислоҳоти конститусионӣ, принципҳои ҳуқуқӣ ва чараёни амалисозии ислоҳоти конститусионӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.

2. Зарур аст, ки дар Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар қисмати муқаррароти асосӣ принципҳои ҳуқуқии чараёни қабул ва тағйиру иловаҳо ба Конститутсия ба таври зерин муқаррар карда шавад: «принсипи ҳуввияти ҳуқуқии миллӣ, принсипи инкишофи меъёрҳои Конститутсия дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, принсипи ҳамкориҳои самарабахши мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар гузаронидани ислоҳоти конститусионӣ, принсипи таъминоти барномавии ислоҳоти конститусионӣ».

3. Дар моддаи 32 Конститутсияи ҚТ бо чунин муқаррарот пурра карда шавад: «Ҳар кас ҳуқуқ дорад ба фаъолияти соҳибкорие, ки қонун манъ накардааст, машғул шавад».

4. Моддаи 58 Конститутсия ба таври зайл муқаррар карда шавад «Аъзои Маҷлиси миллӣ, вакили Маҷлиси намояндагон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Тоҷикистон, Суди конститусионӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ, Маҷлиси вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ доранд».

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

Санадҳои меъерии ҳуқуқӣ ва расмӣ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) [Матн]. – Душанбе: «Ганҷ», 2016. – 136 с.
2. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июни соли 2014, № 1084[Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2014, №7, қ. 1, мод. 380.
3. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 19 майи соли 2001, № 28[Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2001, № 4, мод. 215.
4. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июни соли 2014, № 1083[Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2014, №7, қ. 1, мод. 379.
5. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 19 апрели соли 2000, № 1[Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2000, № 4, мод.108.
6. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17 майи соли 2004, № 28[Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2004, №5, мод. 339.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъерии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 майи соли 2017, № 1414[Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2017, № 5, қ. 1, мод. 271.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июли соли 1994, № 974[Матн] // Ахбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994, №13, мод. 194.

9. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи раёйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 4 ноябри соли 1995, № 107[Матн] Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1995, № 21, мод. 245.

10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дин ва ташкилотҳои динӣ» аз 01 декабри соли 1994[Матн] // Ахбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли.1994, №23-24, мод. 452.

11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 марти соли 2009, № 489 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2009. №3, м. 82;с.2011, №6, м.450.

12. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2017» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2021с.).

13. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июни соли 2007, № 271 «Дар бораи тасдиқи барномаи ислоҳоти судӣ - ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2021с.).

14. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 апрели соли 1997, №692 «Дар бораи баъзе татбирҳо оид батаъмини мустақилияти ҳокимияти судии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2021с.).

15. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3.01.2011 сол, № 976 «Дар бораи барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2013» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2021с.).

16. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 аз «б» феввали соли 2018, №1005. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://base.mmk.tj>. (санаи мурочиат: 02.01.20).

17. Конститутсияи ҶМШС Тоҷикистон аз 28 апрели соли 1929[Матн] // Съезды Советов Союза ССР, Союза ССР, Союзных и автономных Советских

Социалистических Республик. Сборник документов, 1923-1937 гг.: в 7 томах. – М., 1965. – Т.7. – С. 362-384.

18. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2018. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/ru/node/13747> (санаи муроҷиат: 11.05.2021).

19. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 20.04.2006 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи муроҷиат: 23.08.2022 с.).

20. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2007. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи муроҷиат 23.08.2022 с.).

21. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 04.04.2003. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи муроҷиат 23.08.2022 с.).

22. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 26.01.2021 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/4318> (санаи муроҷиат: 23.09.2021 с.).

23. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 20.04.2011 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/4318> (санаи муроҷиат: 22.08.2018 с.).

24. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 23.01.2015 с. [Захираи электронӣ]. - Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/4318> (санаи муроҷиат: 22.08.2018 с.).

25. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии

ҷумхурӣ» аз 21.12.2021. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат 23.08.2022 с.).

26. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумхурӣ» аз 23.12.2022. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 18.01.2023 с.).

27. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумхурӣ» 22.12.2016. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 29.05.2020 с.).

28. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумхурӣ» аз 20.04.2006. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

29. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумхурӣ» аз 15.04.2009. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

30. Паёми табрикӣ ба муносибати Рузи Конститутсия 05.11.2003. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат 23.08.2022 с.).

31. Конститутсияи Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 25 феввали соли 1931[Матн] // Съезды Советов Союза ССР, Союза ССР, Союзных и автономных Советских Социалистических Республик. Сборник документов, 1923-1937 гг.: в 7 томах. – М.,1965. – Т.7. – С. 674-694.

32. Конститутсияи Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 1-уми марти соли 1937[Матн] // Съезды Советов Союза ССР, Союза ССР, Союзных и автономных Советских Социалистических Республик. Сборник документов, 1923-1937 гг.: в 7 томах. – М., 1965. – Т.7. – С. 749-768.

33. Конститутсияи Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 14 апрели соли 1977[Матн]. – Душанбе 1987. – 45 с.

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

34. Абрамова, И.Е. Развитие политической системы России (историческая ретроспектива) учебно методическое пособие [Текст] / И.Е. Абрамова, А.В. Понеделков. – Зерноград: Азово-Черноморский инженерный институт ФГБОУ ВО Донской ГАУ, 2016. – 319 с.
35. Авакьян, С.А. Конституционное право России: учеб. курс [Текст] / С.А. Авакьян: в 2 т. – М.: Юристъ, 2005. – Т. 1. – 719 с.
36. Авакьян, С.А. Конституционное право России [Текст] / С.А. Авакьян. – В 2-х т. Т. 2. – М., 2014. – 912 с.
37. Авакьян, С.А. Конституция России: природа, эволюция, современность 2-е изд [Текст] / С.А. Авакьян. – М.: Сашко, 2000. – 528 с
38. Азизов, У.А. Конституционные основы судебно-правовой политики в Республике Таджикистан [Текст] // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография / У.А. Азизов. – СПб, 2019 – С. 435-439.
39. Алебастрова, И.А. Конституционное право зарубежных стран. Учебник [Текст] / И.А. Алебастрова. – М., 1997. – 764 с.
40. Алексеев, С.С. Общая теория права. Т. 2 [Текст] / С.С. Алексеев. – М., 1982. – 360 с.
41. Ализода, З. Эволюция института парламента в Республике Таджикистан: монография [Текст] / З. Ализода. – Душанбе, ТНУ, 2013. – 206 с.
42. Алимов, С.Ю., Диноршоев А.М., Салохидинова С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: учебник [Текст] / Под общей ред. А.М. Диноршоева / С.Ю. Алимов, А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова. – Душанбе, 2018. – 528 с.
43. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации: учеб. для вузов. [Текст] / М.В. Баглай. – М.: НОРМА, 2001. – 784 с.
44. Баглай, М.В., Туманов В.А. Малая энциклопедия конституционного права [Текст] / М.В. Баглай. – М., 1998. – 516 с.

45. Белых, В.С. Модернизация российской экономики и предпринимательского законодательства: опросы теории и практики: монография [Текст]. под общей ред. Акад. РАН А.И. Татаркина / В.С. Белых. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2011. – 130 с.
46. Варламова, Н.В. Конституционный процесс в России (1990-1993 годы) [Текст] / Н.В. Варламова. – М., 1998. – 156 с.
47. Гадоев, Б.С. Конституционно-правовые институты непосредственной демократии в Республике Таджикистан [Текст] / Отв. ред. доцент А.И. Имомов. / Б.С. Гадоев. – Типография ТНУ. – Душанбе, 2014. – 224 с.
48. Гадоев, Б.С. Маҷмӯаи Конститутсияҳои Тоҷикистон. [Матн] / Б.С. Гадоев. – Душанбе, 2015. – 567 с.
49. Гафуров, Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы развития [Текст] / Х.М. Гафуров – Душанбе, 2007. – 186 с.
50. Глигич-Золотарева, М.В. Правовые основы федерализма [Текст] / М.В. Глигич-Золотарева, М.: Юрист, 2006. – 398 с.
51. Головистикова, А.Н., Грудцына Л.Ю. Права человека [Текст] / А.Н. Головистикова, Л.Ю. Грудцына. – М.: Эксмо, 2008. – 445 с.
52. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан: монография [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2007. – 200 с.
53. Диноршоев, А.М., Салохидинова, С.М. Конституционное право Республики Таджикистан: Учебное пособие [Текст] / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова. – Душанбе, 2017. – 247 с.
54. Дмитриев, Ю.А., Авдеевкова, М.П. Конституционное право Российской Федерации: конституционный закон Российской Федерации: курс лекций. [Текст] / Ю.А. Дмитриев. – М, 2004. – 213 с.
55. Достиев, А. Новая Конституция – зеркало изменений Таджикистана [Текст] / А. Достиев. – Душанбе, 1997. – 103 с.

56. Достиев, А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесения изменений и основные положения. [Текст] / А.С. Достиев. – Душанбе, 2001. – 240 с.

57. Зоиров, Д.М. Феноменология государственности: теоретическое сравнительно-правовое исследование: Монография [Текст] / Д.М. Зоиров. – СПб. Санкт-Петербургский университет МВД России, 2003. – 351 с.

58. Зоиров, Дж.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности (историко-правовой анализ) [Текст] / Дж.М. Зоиров. – СПб.: Реноме, 2014. – 287 с.

59. Иброхимов, С.И., Буризода, Э.Б., Имомов, А.И., Гадоев, Б.С., Марифхонов, Р.Н., Сангов, Т. Конституцияҳои Тоҷикистон ва падидаҳои ҳуқуқӣ-давлатӣ дар инкишофи давлатдорӣ миллӣ [Матн] / С.И. Иброхимов, Э.Б. Буризода, А.И. Имомов, Б.С. Гадоев, Р.Н. Марифхонов, Т. Сангов. – Душанбе: Дониш, 2019. – 620 с.

60. Имомов, А.И. Ҳуқуқи конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо [Матн] / А.И. Имомов. – Душанбе, 2017. – 766 с.

61. Имомов А.И. Ҳуқуқи парлумонӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / А.И. Имомов. – Душанбе, 2016. – 424 с.

62. Имомов, А. Нақши Конституция дар бунёди давлатдорӣ миллии тоҷикон [Матн] / А. Имомов. – Душанбе: 2011. – 361 с.

63. Имомов, А.И. Ҳуқуқи конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Имомов А.И. – Душанбе, 2004. – 338 с.

64. Козлова, Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России [Текст] / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – 5-е изд., перераб. и доп. – М., 2015. – 592 с.

65. Конституцияҳои Тоҷикистон: пайдоиш ва рушд [Матн] – Душанбе: Дониш, 2014. – 798 с.

66. Конституции зарубежных государств: учебное пособие [Текст]: 3-е изд., пере раб.и доп. / Сост. проф. В.В. Маклаков. – М.: БЕК, 2002. – С. 132-159.

67. Конституционное право зарубежных стран[Текст] / О.В.Афанасьева, Е.В.Колесников, Г.Н.Комкова, А.В.Малько; Под общ.ред. д.ю.н., проф. А.В.Малько. – М.: Норма, 2004. – 210с.– (Серия учебно-методических комплексов). – 320 с.
68. Конституционное право зарубежных стран: Хрестоматия [Текст] / Авт.-сост.: О.В. Ганин, В.В. Захаров. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. – 192 с.
69. Конституционное право Республики Казахстан[Текст] / Под ред. А.Т. Ащеулова. – Алматы, 2001. – 656 с.
70. Конституционное право: Учебник для бакалавров[Текст] / Под ред. В.И. Фадеева. – М., 2014. – 592 с.
71. Лазарева, В.В. Конституционное право[Текст] / В.В. Лазарева. – М., 1999. – 326 с.
72. Леушин, В.И. Теория государства и права[Текст]. В 2-х ч. Ч. 2. / В.И. Леушин. – Екатеринбург, 1994. – 450 с.
73. Лопухов, А.М. Словарь терминов и понятий по обществознанию. Автор-составитель А.М. Лопухов. 7-е изд. переб. и доп [Текст] / А.М. Лопухов. – М., 2013. – 320 с.
74. Лучин, В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации[Текст] / В.О. Лучин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 687 с.
75. Маджидзода, Д.З. Конституция Республики Таджикистан: 20 лет[Текст] / Д.З. Маджидзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – 152 с.
76. Матузов, Н.И. «Теория государства и права» включен в информационный банк согласно публикации / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М., 2004. – 584 с.
77. Матузов, Н.И. Теория государства и права[Текст]. Н.И. Матузов. – М.: Юристъ, 2005. – 170 с.
78. Махмудзода, М.А. Сиёсати ҳукуки ва давлати демократӣ[Матн]. / М.А. Махмудзода. – Душанбе, 2017. – 632 с.
79. Миралиев, И.К. Правовое государство и прав человека[Текст]: Монография. / И.К. Миралиев. – Душанбе, 2015. – 258 с.

80. Михалева, Н.А. Государственное право Российской Федерации[Текст] под редакцией академика РАЕН О.Е.Кутафина. Том 1. / Н.А. Михалева. – М., 1993. – 250 с.
81. Мишин, А.А. Конституционное(государственное) право зарубежных стран: учебник[Текст] / А.А. Мишин. – М.: ЗАО «Юрид. дом «Юстицинформ», 2013. – 510 с.
82. Назриев, Д., Сатаров, И. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий) [Текст]. Год 1993-й. Т.3. / Д. Назриев, И. Сатаров. – Душанбе, 2006. – С. 757.
83. Насурдинов, Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане[Текст]. / Э.С. Насурдинов. – Душанбе: Истеъдод, 2010. – 196 с.
84. Ҳамидов, Х.Ҳ. Тақомули Қонуни асосии Тоҷикистони муосир [Матн] / Х.Ҳ. Ҳамидов. – Душанбе, 2005. – 190 с.
85. Ожегов, С.И., Шведова Н.Г. Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Г. Шведова. – 3-е изд., стер. – М.: АЗЪ, 1996. – 874 с.
86. Ойев, Х., Сафаров, Б.А. Механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд. [Матн] / Х. Ойев, Б.А. Сафаров. – Душанбе, 2013. – 256 с.
87. Павленков, Ф.Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка [Текст] / Ф.Ф. Павленков. – СПб, 1907. – 359 с.
88. Рахмон, Д.С. Правовая природа актов Конституционного суда Республики Таджикистан [Текст] / Рахмон Д.С. – Душанбе, 2020. – 184 с.
89. Румянцев, О.Г. Основы Конституционного строя России. Монография [Текст] / О.Г. Румянцев. – М.: Юрист, 1994. – 285 с.
90. Сагиндыкова, А.Н. Конституционное право Республики Казахстан [Текст] / А.Н. Сагиндыкова – Алматы, 1999. – 209 с.
91. Саидов, И.Х. Конституционное право граждан на обращение и его реализация в Республике Таджикистан [Текст] / И.Х. Саидов. – М., 2014. – 160 с.

92. Салохидинова С.М. Право на предпринимательскую деятельность в конституционном праве Республики Таджикистан. Учебник. – Душанбе, 2017. – 205 с.
93. Сафарзода Б.А. Международные стандарты в области прав человека: История и современность. – Душанбе, 2016. – 375 с
94. Сафаров Д. С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры – Душанбе, 2014.– 228 с.
95. Сафаров, Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры [Текст] / Д. С. Сафаров. – Душанбе, 2014. – 228 с.
96. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе 2008. – 566 с.
97. Спиридонов, Л.И. Теория государства и права. Курс лекций. СПб., 1995 [Текст] /Л.И. Спиридонов – М., 1994. – Т. 4. – 67 с.
98. Сравнительное конституционное право / Отв. ред. В.Е. Чиркин. М.,2002. С. 134–135.
99. Сулаймонов, М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан [Текст] / М.С. Сулаймонов. – Душанбе, 2019. – 156 с.
100. Таҳаввулоти конституционии Тоҷикистони соҳибистиқлол. Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст] – Душанбе, ҚВДН «Қонуният»-и Вазорати адлия, 2019. – 672 с.
101. Умаков, Д.Н. Реформа Толковый словарь русского языка. В 4 т. [Текст] / Д. Н. Умаков. – М., 2007. – 210 с.
102. Хабриева, Т.Я. Конституционная реформа в современном мире[Текст] / Т.Я. Хабриева. – М., 2018. – 320 с.
103. Холикзода, А.Г., Маджидзода Дж.З., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана [Текст] / А.Г. Холикзода, Дж.З. Маджидзода, Р.С. Одиназода. – Душанбе: Мехрона, 2017, 2019. – 488 с.

104. Холиков, К.Н. Конституционный суд и конституционное судопроизводство в Таджикистане [Текст] / К.Н. Холиков. – Душанбе, 2014. – 336 с.

105. Хропанюк, В.Н. Теория государства и права [Текст] / В.Н. Хропанюк. – М.: Интерстиль; Омега-Л, 2008. – 381 с.

106. Черданцев, А.Ф. Теория государства и права [Текст] / А.Ф. Черданцев. – М.: Юрайт, 2001. – 429 с.

107. Чиркин, В.В. Сравнительное конституционное право [Текст] / В.В. Чиркин. – М., 2002. – 301 с.

108. Чудинова, А.Н. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка [Текст] / А.Н. Чудинова / под ред. – СПб.: Издание В.И. Губинского, 1910. – 989 с.

109. Эбзеев, Б.С. Конституционное право России: учеб [Текст] / Б.С. Эбзеев. – М.: Проспект, 2019. – 832 с.

110. Эльназаров, Д.Х. Правовое регулирование прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан (конституционно-правовой аспект) [Текст] / Д.Х. Эльназаров. – Душанбе: РТСУ, 2009. – 224 с.

111. Явич, Л.С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы [Текст] / Л.С. Явич. – М., 1978. – 224 с.

112. Якубова, С.Н. Конституционно-правовой статус Маджлиси Оли Республики Таджикистан [Текст] / С.Н. Якубова. – Душанбе: «Эр-граф», 2009. – 156 с.

113. Якубова, С.Н. Ҳукуқи конститутсионии мамлакатҳои хориҷӣ. Қисми умумӣ. Матни лексияҳо [Матн] / С.Н. Якубова. – Душанбе, 2015. – 163 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

114. Авакьян, С.А. Стенограмма выступления В.И. Васильева: Материалы «круглого стола» [Текст] / С.А. Авакьян // Журнал российского права. – 1999. – № 1. – С. 42.

115. Ализода, З. Нақши Конститутсияи соли 1994 дар таҳким ва рушди Тоҷикистони соҳибистиклол [Матн] / З. Ализода // Ахбори Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – № 3-4. – 2019. – С. 35-40.

116. Анисимов, Н.Н. Новые поколения прав человека: реальное развитие и фикции [Текст] / Н.Н. Анисимов // Право, экономика и управление: актуальные вопросы: материалы Всеросс. науч.-практ. конф. с международным участием (Чебоксары, 13 дек. 2019 г.) / редкол.: К.Г. Яковлев [и др.] – Чебоксары: ИД «Среда», 2019. – С. 238-240.

117. Ашурзода, А.А. Конститутсия барои инкишофи давлатдорӣ шароит фароҳам овард [Матн] / А.А. Ашурзода // Ахбори Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – №3-4. – С. 40-48.

118. Балытников, В. Конституционная модернизация: обновляя – Сохранять, сохраняя – обновлять [Текст] / В. Балытников // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2000. – № 2. – С. 116-122.

119. Белкин, А.А. Пересмотр конституции (теоретические аспекты) [Текст] / А.А. Белкин // Правоведение. – 1995. – № 1. – С. 73-94.

120. Бондарева, Е.А. Глобализация и суверенитет государства в экономической сфере [Текст] / Е.А. Бондарева // Общество и право. – 2016. – № 1 (55). – С. 23.

121. Бутранец, В. Процесс конституционной реформы как фактор консолидации белорусского общества [Текст] / В. Бутранец // Беларуская думка. – 2021. – № 3. – С. 56.

122. Витченко, А.М. Понятие границ деятельности социалистического государства [Текст] / А.М. Витченко // Вопросы теории государства и права: Личность, право, правовая система: Межвуз. научн. сб. Вып. 8. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1988. – С. 9-12.

123. Гадоев, Б.С. Воплощение политико - правовых (согласительных) документов в Конституции Республики Таджикистан [Текст] / Б.С. Гадоев // «Конституционное право и политика: проблемы взаимодействия в современном мире» // Материалы международной научной конференции. под ред. С.А. Авакьяна. – М., 2012. – 523 с.

124. Гадоев, Б.С. Масоили такмили Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 [Матн] / Б.С. Гадоев // Конституцияи заминаи ташаккули ҳуқуқ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон (Маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20 – солагии қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) (Зери назари д.и.ф., профессор А.А. Шамолов, Мухарирони масъул н.и.х., ҳуқуқшиноси шоистаи Тоҷикистон, дотсент А.И.Имомов, Б.С.Гадоев). – Душанбе, 2014. – С. 49-62.

125. Гадоев, Б.С. Нақши Конституция дар таъмини таҳкими ваҳдати миллӣ[Матн] / Б.С. Гадоев // Инкишофи падидаи конституционализм дар даврони истиқлолияти Тоҷикистон (Маводҳои конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ). / Зери таҳрири н.и.х. дотсент Диноршоев А.М. – Душанбе, 2014. – С.100-112.

126. Гиниятов, Ф.М. Конституционные изменения в государствах постсоветского пространства и Восточной Европы[Текст] / Ф.М. Гиниятов // Вестник экономики, права и социологии. – 2011. – № 3. – С. 112-114.

127. Глухарева, Л.И. Понятие прав человека: теоретико правовое и социогуманитарное определение [Текст] / Л.И. Глухарева // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – 2004. – Выпуск № 4 (58). – С. 17-21.

128. Губинского, В.И. Проблемы парламентского права России [Текст] / В.И. Губинского // Центр конституционных исследований Московского общественного научного фонда. – М., 1966. – С. 7-23.

129. Давлатов, Ҷ. Мақсад волоияти ҳуқуқи инсон [Матн] / Ҷ. Давлатов // Ҷумҳурият. 19.06. 2003. – С. 2.

130. Диноршоев, А.М. Закрепление прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан по Конституции 1994 г [Текст] / А.М. Диноршоев // Современная гуманитарная наука: проблемы и перспективы развития: материалы международной научной конференции, 16 июня 2015 г. – С. 48-54.

131. Диноршоев, А.М. Понятие и предпосылки конституционно-правовой реформы [Текст] / А. М. Диноршоев // Правовая жизнь. – 2016. – № 2 (14). – С. 22-27.

132. Диноршоев, А.М. Сущность и значение судебной власти в системе разделения властей. [Текст] / А.М. Диноршоев // Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – № 3. – С. 44-48.

133. Диноршоев, А.М., Салохидинова, С.М. Понятие и содержание экономического суверенитета, и его обеспечение в условиях глобализации [Текст] / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова // Правовая жизнь. – 2017. – №3. – С. 69.

134. Ескина, Л.Б. Конституционная реформа в России: кризис или очередной этап [Текст] / Л.Б. Ескина // Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 9.

135. Зиновьев, А.В. Концепция первоочередных поправок в Конституцию России [Текст] / А.В. Зиновьев // Правоведение. – 2000. – № 4. – С. 46-61.

136. Иванов, С.В. Правовое регулирование информационной безопасности личности в Российской Федерации [Текст] / С.В. Иванов // Вестник Екатеринбургского Института. – 2014. – № 1 (25). – С. 54

137. Имомов, А. Таджикистан на пути к укреплению независимости. [Текст] / А. Имомов // Конституционно-правовые проблемы развития Республики Таджикистан (1992-1998). Сб. статей. – Душанбе, 1998. – 208 с.

138. Имомов, А.И. Раванди таҳия ва қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 [Матн] / А.И. Имомов // Конститутсияҳои Тоҷикистон ва падидаҳои ҳуқуқӣ давлатӣ дар инкишофи давлатдорӣ миллӣ. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 108-110.

139. Кивель, В.Н. Регламентация прав человека и гражданина в конституции Республики Беларусь [Текст] / В.Н. Кивель // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 5. – С. 5-14.

140. Корнев, В.Н. Проблемы конституционализма в русском либеральном государствоведении начала XX века [Текст] / В.Н. Корнев // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 239.

141. Кочегура, А.П. Управление профессиональным развитием государственных служащих как инструмент повышения эффективности их

деятельности[Текст] / А.П. Кочегура // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. – 2008. – № 2. – С. 56-64.

142. Кудинов, О.А. Сперанский М.М. Основоположник российского конституционализма [Текст] / О.А. Кудинов // Юридическое образование и наука. – М.: Юрист, 2003, – № 4. – С 34-35.

143. Кудрявцев, В.Н. Право: развитие общего понятия [Текст] / В.Н. Кудрявцев // Советское государство и право. – 1985. – № 7. – С. 7-13.

144. Курбонов, Қ.Б. Ислохоти конституционӣ – тақозои замон [Матн] / Қ.Б. Курбонов // Минбари ҳуқуқшинос». – 2016. – №1-2 (34-35). – С. 7.

145. Лазарев, Л.В. Теоретические проблемы республиканской Конституции (материалы научной конференции) [Текст] / Л.В. Лазарев // Государство и право. – 1992. – №2. – С. 3-37.

146. Лазарев, М. Конституционный порядок как политическая ценность [Текст] / М. Лазарев // Конституционное и муниципальное право. – 2003. – № 6. – С. 2-6.

147. Лебедева, М.М. Политическая система мира: проявления «внесистемности»: или новые акторы – старые правила[Текст] / М.М. Лебедева // «Приватизация» мировой политики локальные действия – глобальные результаты // Под ред. М.М.Лебедевой. – М.: Голден Би, 2008. – С. 53-66.

148. Литовкина, М.И. К вопросу эволюции конституционных прав человека и гражданина[Текст] / М.И. Литовкина // Права человека в современном мире: новые вызовы и трудные решения: материалы международной научной конференции / отв. ред. Т.А. Сошникова. – М.: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2014. — 382 с.

149. Лузин, В.В. Полупрезидентская модель разделения властей (на примере Франция) [Текст] / В.В. Лузин // Политика и право. – 2000. – № 1. – С. 6-12.

150. Лукьянова, Е.А. Российская государственность и конституционное законодательство в России 1917-1993 [Текст] // Е.А. Лукьянова // Изд. Московского университета. – М., 2000. – С. 4-46.

151. Малиновский, В.А. Конституционно-правовые и институциональные основы межнационального согласия в Республике Казахстан [Текст] / В.А. Малиновский // Конституционное и муниципальное право. – 2015. – № 6. – С. 69-78.

152. Мальцев, Г.В. Конституции и правовая реформа в Российской Федерации [Текст] / Г.В. Мальцева // Современное российское право: анализ основных тенденций: Сборник научных трудов / Под общ. Ред. Г.В. Мальцева. – М., 2005. – С. 7-12.

153. Маҳмудзода, М.А., Бобохонов, Б., Сотиволдиев, Р.Ш. Зарурат ва аҳамияти тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.А. Маҳмудзода, Б. Бобохонов, Р.Ш. Сотиволдиев // Садои мардум. – 2003. – С. 1-4.

154. Медушевский, А. Конституционный переворот или конституционная реформа: поправки к Конституции 1993 года как инструмент борьбы за власть [Текст] / А. Медушевский // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1999. – № 3. – С. 159-165.

155. Михалева, Н.А. Конституционные реформы в республиках - субъектах Российской Федерации [Текст] / Н.А. Михалева // Государство и право. – 1995. – № 4. – С. 3-10.

156. Невинский, В.В. Основы конституционного строя как система основополагающих конституционных принципов [Текст] / В.В. Невинский // Основы конституционного строя России: понятие, содержание, значение / под ред. В.В. Невинского. – Барнаул, 2003. - С. 36.

157. Ҳомидов, Х. Раёйпурсӣ – тақозои замон. [Матн] / Х. Ҳомидов // Садои мардум. – 24.05. 2003. – С. 4.

158. Ҳошимзода, Д.Д. Конститутсия ва рушди давлатдорӣ навин [Матн] / Д.Д. Ҳошимзода // Ахбори Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. – №3-4. – С.57-67.

159. Ойев, Х. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташаккули ҳокимияти иҷроия[Матн] / Х. Ойев // Давлат ва ҳуқуқ. – 2009. – №3. – С. 15-28.

160. Осавелюк, А.М. Материалы XIX конференции КПСС 28 июня 1 июля 1988 г [Текст] / А.М. Осавелюк. – М., 1988. – С. 122.

161. Павленко, Е.М. Конституционная обязанность уважать права и свободы других лиц как основа культуры прав человека [Текст] / Е.М. Павленко // Совершенствование законодательства в сфере прав человека. Материалы науч-практ. конф. посв. 30-й годовщине принятия Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания / Под ред. Б.А. Сафарова, А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2015. – С. 29-30.

162. Путятина, А.Г. Законодательный процесс как сфера взаимодействия различных ветвей власти. [Текст] / А.Г. Путятина // Конституционное и муниципальное право. – 2009. – №17. – С.15-21.

163. Раҳмон, Д.С. Ҷаҳонишавӣ ва таъсири он ба низоми ҳуқуқи Тоҷикистон [Матн] / Д.С. Раҳмон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе: Сино, 2018. – №6. Қисми II. – С. 201-203.

164. Салоҳиддинова, С. Теоретические аспекты понятия и содержания прав и свобод человека [Текст] / С. Салоҳиддинова // «Совершенствование законодательства в сфере прав человека». Материалы научно-практической конференции, посвященной 30-ой годовщине принятия Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения. – Душанбе: Ирфон, 2015. – С. 63-73.

165. Сангинов, Д.Ш. Оид ба баъзе тағйироту иловаҳо ба Қонуни Асосӣ [Матн] / Д.Ш. Сангинов // Минбари ҳуқуқшинос. – 2016. – №1-2 (34-35). – С.5.

166. Сапарғалиев, Г. Конституционное право Республики Казахстан [Текст] / Г. Сапарғалиев // Алматы. 2001. – С. 54-57.

167. Солехзода, Г.Д. Понятия социального государства [Текст] / Г.Д. Солехзода // Материалы международной научно –практической конференции «Роль Президента республики Таджикистан, Основателя мира и национального единства – Лидера нации Эмомали Рахмона в укреплении национального единства» (Душанбе, 15-16 июня 2017 года). – С. 190-193.

168. Сотиволдиев, Р.Ш. Таҷрибаи ҷаҳонии тағйиру иловаҳои Конститутсия [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев // Минбари ҳуқуқшинос. – 2016. – № 3 (36). – С. 3.

169. Сотиволдиев, Р.Ш. Тафсири Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар робита бо мафҳумҳои илмии он [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев // Ахбори Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – №2. – С. 24-26.

170. Студеникина, М.С. Стенограмма выступления М.С. Студеникиной: Материалы «круглого стола». по вопросу о совершенствовании законодательного регулирования [Текст] / М.С. Студеникина // Журнал российского права. – 1999. – № 1. – С. 43-44.

171. Тезисы по результатам «круглого стола» на тему «О научных критериях внесения конституционных поправок» [Текст] // Журнал российского права. – 1998. – № 12. – С. 149-150.

172. Тохиров, Ф.Т. История государства и права Таджикистана (1917-1929 гг.). – Том 2. Часть 2 [Текст] / Ф.Т. Тохиров. – Душанбе. – С. 138-201.

173. Убайдуллоев, М.У. Нақши Маҷлиси миллӣ дар рушди давлати ҳуқуқбунёд[Текст] / М.У. Убайдуллоев // Садои мардум. – 2004. – 17 апрел.

174. Хабриева, Т.Я. Доктринальное значение российской Конституции [Текст] / Т.Я. Хабриева // Журнал российского права. – 2009. – №2. – С.35-40.

175. Хабриева, Т.Я. Конституция как основа законности в Российской Федерации [Текст] / Т. Я. Хабриева // Журнал российского права. – 2009. – №2. – С. 5-6.

176. Ходжаева, Н.Б. Значение программы судебно-правовых реформ в совершенствовании законодательства Республики Таджикистан [Текст] / Н.Б. Ходжаев // Законодательство. – 2014. – №2(14). – С. 40-41.

177. Холов, Х.К. Формирование и развитие политической системы Республики Таджикистан в современных условиях[Текст] / Х.К. Холов // Материалы международная научно-практическая конференция «Recent Scientific Investigation» (11-12 декабря 2021 г.). – Осло (Норвегия). – 2021. – №91. – С. 204-217.

178. Чиркин, В.Е. О некоторых проблемах реформы российской Конституции [Текст] / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 2000. – С. 5-6.

179. Эльназаров, Д.Х. Основные пути и перспективы развития института конституционно-правовой защиты прав и свобод человека и гражданина в Таджикистане: конституционно-правовой анализ [Текст] / Д.Х. Эльназаров // Вестник РТСУ. – 2018. – №1(61). – С.28-33.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

180. Абдуллозода, Ф.Н. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди Суди олии дар Тоҷикистон ва Россия: давраи шӯравӣ ва пасошӯравӣ (таҳлили муқоисавии таърихӣ–ҳуқуқӣ) [Матн]: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Абдуллозода Фарҳод Нусрулло. – Душанбе, 2020. – 223 с.

181. Ализода, З. Становление и развитие института парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Ализода Зариф. – М., 2013. – 363 с.

182. Бутько, Л.В. Конституционная реформа: теоретико-правовой анализ [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Бутько Людмила Васильевна. – СПб., 1998. – 426 с.

183. Вализода, С.О. Ташаккул ва инкишофи озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар Тоҷикистон [Матн]: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Вализода Саёҳат Одинашо. – Душанбе, 2019. – 189 с.

184. Гадоев, Б.С. Тенденции развития высших форм непосредственной демократии в Республике Таджикистан: конституционно–правовое исследование [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Гадоев Бурхонидин Саймудинович. – Душанбе, 2018. – 425 с.

185. Гафуров, Х.М. Судебная система Республики Таджикистан: Сравнительно-правовой анализ [Текст]: дис. ... канд. юрид наук: 12.00.11 / Гафуров Хайрулло Мирзамонович. – М., 2006. – 198 с.

186. Дерхо, Д.С. Конституционное правообразование как категория конституционного права и нормативная модель[Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Д.С. Дерхо. – Екатеринбург, 2019. – 15 с.

187. Диноршоев, А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Диноршоев Азиз Мусоевич. – М., 2015. – 535 с.

188. Додонов, В.Н. Конституционные реформы в государствах, возникших на территории бывшего СССР: общее и особенное[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Додонов Вячеслав Николаевич. – Москва, 1997. – 173 с.

189. Ибрагимов, С.И. Административная юстиция в центрально-азиатских государствах: проблемы становления и развития [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.14 / Ибрагимов Солиджон Ибрагимович. – М., 2013. – 459 с.

190. Камолов, Ш.Х. Конституционно–правовая регламентация институтов защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан[Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Ш.Х. Камолов. – Душанбе, 2019. – 26 с.

191. Киреев, В.В. Теоретические проблемы реформирования Конституции Российской Федерации [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Киреев Вячеслав Васильевич. – СПб., 2010. – 578 с.

192. Қудратов, Н.А. Уголовно–правовая охрана основ конституционного строя и безопасности государства: проблемы доктрины, правоприменения и совершенствования законодательства[Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Қудратов Некруз Абдулнабиевич. – Душанбе, 2021. – 539 с.

193. Маликова, А.Х. Проблемы формирования социального государства в Таджикистане[Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Маликова Азиза Хорисовна. – Москва, 2012. – 365 с.

194. Миралиев, И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Миралиев Исфандиёр Карахонович. – Душанбе, 2014. – 205 с.

195. Мирзамонзода, Х.М. Конституционно-правовые основы организации и деятельности судебной власти в Таджикистане: проблемы теории, законодательной регламентации и практики [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Мирзамонзода Хайрулло Мирзамон. – Душанбе, 2021. – 381 с.

196. Мурадов, А.А. Правовые основы организации и деятельности Верховного суда Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Мурадов Ардашер Алишеревич. – М., 2014. – 190 с.

197. Пибает, И.А. Конституционно-правовой статус светского государства в России и Италии: сравнительно-правовое исследование [Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / И.А. Пибает. – Москва, 2018. – 29 с.

198. Раҳмон, Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддунӣ: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ. [Матн]: рис. док. илм. ҳук: 12.00.01 / Раҳмон Дилшод Сафарбек. – Душанбе, 2020. – 479 с.

199. Саидов, И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический анализ [Текст]: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саидов Исфандиёр Искандарович. – Душанбе, 2015. – 209 с.

200. Сафаров, Б.А. История воплощения концепций и международных стандартов в области прав человека в правовую систему Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Сафаров Бахтовар Амралиевич. – Душанбе, 2015. – 359 с.

201. Сафаров, Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры: история и современность [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Сафаров Далер Сафарбекович. – Душанбе, 2012. – 216 с.

202. Саъдизода, Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон [Матн]: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Саъдизода Ҷаҳонгир. – Душанбе, 2017. – 241 с.

203. Сулаймонов, М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Сулаймонов Манучехр Субхоналиевич. – Душанбе, 2018. – 201 с.

204. Титова, А. Конституция в системе российского законодательства (теоретико-правовой анализ) [Текст]: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А. Титова. – Саратов, 2013. – 30 с.

205. Тохирова, Н.А. Права человека как правовые и социальные ценности общества [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тохирова Нозанин Амруллоевна. – Душанбе, 2019. – 195 с.

206. Шодиев, И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шодиев Исматулло Рахматуллоевич. – Душанбе, 2009. – 176 с.

207. Эльназаров, Д.Х. Конституционно-правовое регулирование защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: вопросы теории и практики [Текст]: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Д.Х. Эльназаров. – Душанбе, 2020. – 97 с.

V. Захираҳои электронӣ

208. Паёми телевизионии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Конститутсия 06.11.2017. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санай мурочиат 23.08.2022 с.).

209. Паёми шодбошии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Конститутсия 05.11.2021. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санай мурочиат: 26.01.2022 с.).

210. Паёми шодбошии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи Конститутсия аз

06.11.2020 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: // <http://president.tj/node/24523>(санаи мурочиат: 23.04.2021).

211. Суханронӣ ба муносибати 10-солагии Конститутсияи Тоҷикистон. 05.11.2004. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 22.08.2022 с.).

212. Суханронӣ дар маҷлиси тантанавӣ бахшида ба таҷлили 20-умин солгарди Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 05.11.2014. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат 23.08.2022 с.).

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

1. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба
табъ расидаанд:

[1–М]. Ганиев, Дж.Ш. Реформирование основ конституционного строя по Конституции Республики Таджикистан 1994 года [Текст] / Дж.Ш. Ганиев // Паёми донишгоҳи давлатии тибқоратии Тоҷикистон. – 2018. – № 1 (22). – С. 110-118. ISSN 2308-054X.

[2–М]. Ганиев, Ҷ.Ш. Нақши Пешвои миллат дар рушди ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҷ.Ш. Ганиев // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2019. – № 3 (27). – С. 69-74. ISSN 2307-5198.

[3–М]. Ганиев, Ҷ.Ш. Таҳлили тағйиру иловаҳои соли 1999 ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 [Матн] / Ҷ.Ш. Ганиев, А.М. Диноршоев // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2019. – № 4 (24). – С. 49-56. ISSN 2307-5198.

[4–М]. Ганиев, Ҷ.Ш. Нақши ислоҳоти конституционӣ дар рушди таҷзияи ҳокимияти давлатӣ [Матн] / Ҷ.Ш. Ганиев // Қонунгузорӣ. – 2019. – № 4 (36). – С. 37-41. ISSN 2410-2903.

[5–М]. Ганиев, Ҷ.Ш. Зарурияти ворид намудани тағйиру иловаҳои соли 2003 ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994: таҳлили ҳуқуқӣ-конституционӣ [Матн] / Ҷ.Ш. Ганиев // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2020. – № 1 (29). – С. 119-126. ISSN 2307-5198.

[6–М]. Шерализода, Ҷ.Ш. Тартиби ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конституция ҳамчун шакли амалишавии ислоҳоти конституционӣ: таҳлили ҳуқуқӣ – конституционӣ [Матн] / Ҷ.Ш. Шерализода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2020. – № 3 (31). – С. 116-122. ISSN 2307-5198.

[7–М]. Шерализода, Ҷ.Ш. Ташаккули ҳокимияти қонунгузорӣ дар партави ислоҳоти конституционӣ солҳои 1999, 2003 ва 2016 [Матн] / Ҷ.Ш. Шерализода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2021. – № 3 (35). – С. 81-89. ISSN 2307-5198.

2. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмӯаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ

чош шудаанд:

[8–М]. Ганиев, Қ.Ш. Мафҳум ва нақши ислоҳоти конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Қ.Ш. Ганиев // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2016. – № 4 (04). – С. 127-133. ISSN 2414 -9217.

[9–М]. Ганиев, Дж.Ш. Некоторые вопросы о понятии «Конституционная реформа» [Текст] / Дж.Ш. Ганиев // Государствоведение и права человека. – 2017. – № 2 (06). – С. 27-28. ISSN 2414 -9217.

[10–М]. Ганиев, Дж.Ш. К вопросу о конституционной реформе [Текст] / Дж.Ш. Ганиев // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2017. – № 1 (05). – С. 116-119. ISSN 2414 -9217.

[11–М]. Ганиев, Дж.Ш. Конституционные реформы и их влияние на развитие института президента Республики Таджикистан [Текст] / Дж.Ш. Ганиев // Маводҳои VI конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Масъалаҳои мубрами ҳуқуқшиносӣ». – Душанбе, 2019. – С. 336-338.

[12–М]. Ганиев, Қ.Ш. Нақши ислоҳоти конституционӣ дар рушди ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Қ.Ш. Ганиев // Маводҳои VI конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳи ҳал ва дурнамо». – Душанбе, 2019. – С. 276 -283.

[13–М]. Ганиев, Қ.Ш. Принципиҳои гузаронидани ислоҳоти конституционӣ [Матн] / Қ.Ш. Ганиев // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ илми-амалӣ «Аҳамияти Иҷлосияи тақдирсозӣ XVI-Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдорӣ миллӣ ва рушди қонунгузорӣ». – Душанбе, 2017. – С.137-140.

[14–М]. Ганиев, Дж.Ш. Основы конституционного строя Республики Таджикистан [Текст] / Дж.Ш. Ганиев // Маводҳои VI конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Инқишофи илмҳои ҳуқуқшиносӣ дар шароити муосир: назария ва амалия». – Душанбе, 2018. – С. 290-293.

[15–М]. Ганиев, Дж.Ш. Эволюция института президентства в Республике Таджикистан через призму конституционных изменений и дополнений 1999, 2003 и 2016 годов [Текст] / Дж.Ш. Ганиев // Маводҳои VII конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 25 солагии Конституцияи Ҷумҳурии

Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – С. 370-372.

[16–М]. Ганиев, Дж.Ш. Основы конституционного строя как институт конституционного права [Текст] / Дж.Ш. Ганиев // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2019. – № 1 (13). – С. 73-79. ISSN 2414 -9217.

[17–М]. Ганиев, Қ.Ш. Баъзе аз масоилҳои ҳуқуқӣ дар бораи тағйири иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Қ.Ш. Ганиев // Маводҳои конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи: «Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва низоми ҳуқуқи миллӣ: заминаҳои рушд ва дурнамои илмӣ ҳуқуқшиносӣ» бахшида ба «25-солагии ҳабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «70-солагии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон». – Душанбе, 2019. – С.154-158.

[18–М]. Шерализода, Қ.Ш. Мазмунҳои тағйири иловаҳои соли 2016 ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1994 [Матн] / Қ.Ш. Шерализода; А.М. Диноршоев // Паёми Филиали донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе. Бахши илмҳои гуманитарӣ ва иқтисод. – 2021. – № 4 (20). – С. 139-145. ISSN 2709-6246.

[19–М]. Шерализода, Қ.Ш. Такмили меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи тағйири иловаҳои соли 2016 [Матн] / Қ.Ш. Шерализода // Ҳуқуқи инсон дар раванди ҷаҳонишавӣ: маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ. – Душанбе. – 2021. – С. 239-243.

[20–М]. Шерализода, Қ.Ш. Ваҳдати миллӣ ҳамчун асосӣ ислоҳоти конститусионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Қ.Ш. Шерализода // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Конституция – как фактор стабильности государства». – Душанбе, 2022. – С. 395-400.

[21–М]. Шерализода, Қ.Ш. Ислоҳоти конститусионӣ дар заминаи тағйири иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ [Матн] / Қ.Ш. Шерализода // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ бахшида ба таҷлили рӯзи қабули Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон «Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз». – Душанбе, 2022. – С.254 -259.